

DPN 5983

Title: वाल्मिकी रामायण आरण्य VĀLMIKĪ RĀMĀYAṆA ĀRANYA

Run. No. 6674

Cat. No.

Micro. No.

Subject [रामायण काव्य] / Rāmāyaṇa
काव्य

Religion: Hindu / Bauddha

Language: Skt. / New. / Nep. / Skt. - New. / Maith. - New. / New. - Nep. /

Size in cms. 31.5 x 13.5

Folios 310

Lines (in a page) 7

missing 139-167, 216, 285-286, 301-309, 311-312, 318, 332-345, 348-350,

Compl. / Incompl.

Chapt. / act /

Author / translator

Scribe / donor

Date: NS / SS / VS / KS

Ruler / place

Script: New. / Dev. / Bhuji. / Ran. /

Illus.:

Material: palmleaf / paper / thiyasaphu /

टिप्पणी : पन्ना 288 का है निचे से गुनी
51

Condition: fine / damaged by worms, rats, water /

Beginning, colophon, post-colophon:

Remark: folio nos 288 are included
in this code.

श्री गुरुभ्यो नमः ॥ ॥ जाविहप तु महापुं ५७३८॥ पुंसाचमवान् रामो वदति दुर्धर्ष एतापसाश्रम
मंडलं ॥

अथवाल्मीकीरामायणारण्य.

वा. रा. श्रीरघुनाथाय नमः॥ ॥ प्रविश्य तु महारण्यं हंडकारण्यमात्मवान् रामो हृदरं आरं
१ दुर्धर्षस्तापसाश्रममंडलं १ कुशवीरपरिशिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतं यथा
प्रदासंदुर्देशैर्गगनं सूर्यमंडले २ शरण्यं सर्वभूतानां सुखं मृष्टाजिरंसदा मृगे
बहुभिराकर्णं पक्षिसंघैः समावृतं ३ पूजितं चोपनृतं च नित्यमस्मरसांगणैः
विशातैरपिशरणैः सुगन्धैरजिनैः कुशैः ४ समिद्धिस्तोयकलशैः फलमूलैः
श्रीशोभितं अरण्येऽश्रममहावृक्षैः पुष्पैः स्वादुफलैर्वृतं ५ बलिहोमार्चनं पु
ण्यं ब्रह्मघोषनिनादितं पुष्पैश्चान्यैः परिशिप्तं पद्मिण्या च शपद्मया ६ फल
लाशनैर्दानैश्चारकृष्णाजिनां वरैः सूर्यवैश्वानराभैश्च पुराणैर्मुनियुतं ७

धार्थिभिः अर्थतोमानुषे लोके जज्ञे विष्णुं सनातनः ७ कोशल्याशुशुभ्रत
नपुत्रेणामिततेजसा यथावरेण देवो नामदितिर्वज्रपाणिना ८ सहिरूपो
पपन्नश्च वीर्यवाननसूयकः भूमावनुपमः स्तूनुगुणैर्दशरथोपमः ९ सच
नित्यं प्रशांतात्मा मृदु पूर्वैश्च भाषते उच्यमानोऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते १० क
दाचिदुपकारेण कृते नैकेन तुष्यति न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ११ शी
लवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्च सज्जनेः कथयन्नास्तवे नित्यमस्त्रयोग्यान्तरेऽपि १२
बुद्धिमान्मधुराभाषी पूर्वभाषाप्रियंवदः वीर्यवान्नच वीर्येण महतास्तेन विस्मितः

वा० रा०

२

१३ नचानृतकथोविद्वान्दधानां प्रतिपूजकः अनुरक्तः प्रजाभिश्च प्रजा
श्राप्यनुरज्यते १४ सानुक्रोशोजितक्रोधो ब्राह्मण प्रतिपूजकः दीनानुकंपी
धर्मज्ञो नित्यं प्रग्रहवांछुचिः १५ कुलोचितं शास्त्रं स्वधर्मं बहु मन्यते मन्यतेषु
रया प्रीत्या महत्स्वर्गफलं ततः १६ नाश्रेयसिरतो यश्च न विरुद्धं कथारुचिः उत्त
रोत्तरयुक्तीनां वक्ता वाचस्पतिर्यथा १७ अरोगस्तरुणो वाग्मी वपुष्मान् देशकालवि
त् लोके पुंलषसारज्ञः साधुरेको विनिर्मितः १८ स तु श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां प्र
थिवीत्मा जः बहिः श्रद्धावप्राणो बभूव गुणतः प्रियः १९ सर्वविद्याव्रतस्त्रातो य

अयो-

मतिः

२

थावत्सोऽगवेदवित् इषस्त्रेचपितुः श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः २० कल्याणाभिजनः
साधुरदीनः सत्यवागृजुः वृद्धैरभिविनीतश्चाद्वैर्धर्मार्थदर्शिभिः २१ धर्मकामार्थ
तत्ततः स्मृतिमात्रप्रतिभानवान् लौकिके समयाचारे कृतकल्पो विशारदः २२ निभृ
तः संवृताकारोगुप्तमंत्रः सहायवान् अमोघः क्रोधहर्षश्च त्यागसंयमकालवित् २३
दृढभक्तिः स्थिरप्रज्ञो नासद्वाही न दुर्वचः निस्तंद्रीर प्रमत्तश्च स्वदोषपरदोषवित्
२४ शास्त्रज्ञश्च कृतज्ञश्च पुरुषांतरकोविदः यः प्रग्रहानुग्रहयोरेकान्यायं विन
क्षिप्यः २५ सत्संग्रहानुग्रहणे स्थानविनिग्रहस्य च आयकर्मण्युपायज्ञः संदृष्ट

ग० रा०

३

व्ययकर्मवित् २६ श्रेष्ठं शास्त्रसमूहेषु प्राप्तो व्यामिश्रकेषु च अर्थधर्मौ च संगृ
 ह्यसुखतन्त्रेन चालसः २७ वैहारिकाणां शिल्पाणां विज्ञानार्थविभागवित् आरोहे
 विनये चैव युक्तो वारणवाजिनां २८ धनुर्वेदविदां श्रेष्ठो लोकेतिरथ संमतः अभि
 याता प्रहर्ता च सेनानयविशारदः २९ अप्रधृष्यश्च संग्रामे कुक्षेरपिसुरासुरैः अ
 नसूयोजितक्रोधो न हतो न च मत्सरी ३० नावसेयश्च भूतानां न च कालवशानु
 गः एवं श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ३१ संमतस्त्रिषु लोकेषु वसुधायाः
 समागुणैः बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्ये चापि शचीपतेः ३२ तथा सर्वप्रजाकान्तैः प्री

अयो.

३

तिसंजननैःपितुः गुणैर्विरुरुचेरामोदातसूर्यइवांशुभिः ३३ तमेवंचतसंपन्न
प्रप्रधृष्यपराक्रमं लोकनाथोपमंनाथमकामयतमेदिनी ३४ एतैस्तुबहुभिर्यु
क्तं गुणैरनुपमैः सुतं दृष्ट्वादशरथोराजाचक्रेचिंतांपरंतपः ३५ अथराज्ञोबभू
वैवंचदृढस्यचिरजीविनः प्रातिरेषाकथंरामोराजास्यान्मयिजीवति ३६ एषाह्य
स्यपराप्रीतिर्हृदिसंपरिवर्तते कदानामसुतंद्रश्याम्यभिषिक्तमहंप्रियं ३७ दृष्ट्वा
कामोहिलोकस्यसर्वभूतानुकंपकः मत्तःप्रियतरोलोकेपजंन्यद्वबृष्टिमान् ३८
यमशक्रसमोवार्येबृहस्पतिसमोमतौ महाधरसमोधृत्योमन्नश्रुगुणवत्तरः ३९

वा० रा०

ध

महामहामिमांशुत्सामधितिष्ठन्तमात्मजं अनेनवयसाहृत्वायथास्वर्गमवाप्नु
यां ४० इत्येवंविधैस्तेस्तेरन्यपार्थिवदुर्लभैः शिष्टैरपरिमेयैश्च लोके लोकोत्तमै
गुणैः ४१ तं समीक्ष्य तदाराजा युक्तं समुदिनैर्गुणैः निश्चित्य सन्निवेः सार्द्धं यो वराज्य
ममन्यत ४२ दिव्यं तस्मिन् भूमौ च घोरमुत्पातजं भयं संचक्षेथ मेधावाशशरीरे चात्म
नोजरां ४३ पूर्णचंद्राननस्याथ शोकापनुदमात्मनः लोके रामस्य बुबुधे संप्रियत्वे
महात्मनः ४४ आत्मनश्च प्रजातां च भ्रेयसे च प्रियेण च प्राप्ते काले स धर्मात्मा भ
क्त्या चरितवान्नृपः ४५ नानानगरवास्तव्यान् पृथग्जानपदानपि समानि नायमेदि

अयो.

ध

न्याप्रधानामृथिवीपतिः ४६ तान्वेश्मनानाभरणेयथार्हप्रतिपूजितान् ददर्शालंक
नोराजाप्रजापतिरिवप्रजाः ४७ नतुकेकयराजानंजनकंवानराधिपः त्वरयाचा
नयामासपश्र्वात्तोश्रोष्यतःप्रियं ४८ अथोपविष्टेनृपतौतस्मिन्पुनरादने ततः
प्रविविभुःशेषाराजानोलोकसंमताः ४९ अथराजविजीर्णेषुविविधेषासनेषुच रा
जानमेवाभिमुखानिषेदुर्नियतानृपाः ५० सलब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैःपुरातनैर्जा
नपदैश्चमानवैः उपोपविष्टेनृपतिर्दृष्टोबभौसहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः ५१ इत्या
र्वैश्चरामायणेवाल्मीकीयेअयोध्याकांडेप्रथमःसर्गः १ ततःपरिषदंसर्वा

वा० रा०

६

मामं न्यवसुधाधिपः हितमुद्वर्षणं चैव मुवाच प्रथितं वचः १ दुंदुभिस्वरक
त्येनगंभीरेणानुनादिना स्वरेण महताराजाजीमूत इव नादयन् २ राजलक्ष
णयुक्तेन कान्तेनानुपमेन च उवाच रसयुक्तेन स्वरेण नृपतिर्नृपान् ३ विहितं
भवतामेतद्यथा मेराज्यमुन्नमं पूर्वकैर्मम राजैर्द्रैः सुतवत्परिपालितं ४ सोह
मिष्वाकुभिः सर्वैर्नरैर्द्रैः प्रणिपालितं श्रेयसायोक्तुमिष्टामि सुखार्हमखिलं
जगत् ५ मयाप्याचरितं पूर्वैः पन्थानमनुगच्छता प्रजानित्यम निद्र
णयथाशक्त्यभिरसिताः ६ इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य च रिताहितं पांडुर

अयो

६

यथाच, प्रा

स्यात्पत्रस्य छा[॥]मायां ज[॥]रितं मया ७ प्राप्य वर्ष सहस्राणि बहून्यायं षिजी
वतः जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्रांतिमभिरोचये ८ राजप्रभावजुष्टां च दुर्वहा
मजितेन्द्रियैः परिश्रान्तोऽस्मि लोकस्य गुर्वीधर्मधुरं वहन् ९ सोहं विश्राममिच्छा
मिपुत्रं कृत्वा प्रजाहिते सन्निवृष्टानिमान्सर्वाननुमान्य द्विजर्षभान् १० अनुजानो
हिमां सर्वैर्गुणैः श्रेष्ठो ममात्मजः पुरंदरसमो वीर्यरामः परपुरंजयः ११ तं च
द्रुमिव पुष्पेण युक्तं धर्मभृतां वरं यौवराज्येनियोक्तास्मि प्रातः पुरुषपुंगवं १२
अनुरूपः स बोनाथो लक्ष्मीवाह लक्ष्मणानुजः त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्मान्ना

ज, प्रा

या० रा०

६

थवत्तरं ३३ अनेन श्रेयसासद्यः संयोश्येह मिमांसां गतक्लेशो भविष्यामि
सुतेतस्मिन्निवेश्ये ३४ यदिह मे नुरूपा र्थं मया साधु सुमंत्रितं भवंतो मे नुम
न्यंतां कथं वा करवाण्यहं ३५ यद्यप्येषाममप्रातिर्हितमन्यद्विचिंत्यतां अन्याम
ध्यस्थचिंतानुविमर्शभ्यधिकोदया ३६ इति ब्रुवंतं मुदिताः प्रत्यनंदं नृपानृपं वृष्टि
मंतं महामेघं नंदं तद्ववर्हिणः ३७ स्निग्धो नुनादः संजज्ञे ततो हर्षसमारितः जनो
घो ह्युष्टसन्नादो मेदिनां कंपयन्निव ३८ तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः ब्रा
ह्मणा बलमुरव्याश्च पौरजानपदैः सह ३९ समेत्य ते मंत्रयितुं समन्तागतबुधयः

अ.

६

ऊँचुश्रमनसाज्ञात्तावद्दशरथंनृपे २० अनेकवर्षसाहस्रोवृद्धस्त्वमसिपार्थि
व सरामंयुवराजानमभिषिंचस्वपार्थिवं २१ इष्टामोहिमहाबाहुरघुवीरंमहाबलं
गुजेनमहतायांतंरामंछत्रावृत्ताननं २२ इतितद्वचनंश्रुत्वाराराजातेषामनःप्रियं अ
जानन्निवजिज्ञासुरिदं वचनमब्रवीत् २३ श्रुत्वेतद्वचनंयन्मेराघवंपतिमिच्छथ
राजानः संशयोयन्मेतदिदंब्रूततत्त्वतः २४ कथन्नुमयिधर्मेणपृथिवामनुशासति भ
वंतोद्रष्टुमिच्छंति युवराजंमहाबलं २५ तेनमूचुर्महात्मानः पौरजानपदैः सह बह
वोनृपकल्याणगुणाः सन्ति सुतस्यते २६ गुणानुरुणवतोदेवदेवकल्पस्यधी

वा० रा०

७

मृतः प्रियानानंदनान्कल्पात्प्रवक्ष्यामोद्यताष्टु २७ दिव्येर्गुणैः शक्रस
 मोरामः सत्यपराक्रमः दक्षाकुभ्योपि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो विशांपते २८ रामः
 सत्पुरुषो लोके सत्यः सत्यपरायणः साक्षाद्रामादिनिर्वृत्तो धर्मश्चापि श्रिया सह
 २९ प्रजासुखत्वे चंद्रस्य वसुधायाः क्षमागुणैः बुध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्ये साक्षा
 छचीपतेः ३० धर्मज्ञः सत्यसंधश्च शीलवाननसूयकः शान्तः सान्त्वयिता भूषणः
 कृतज्ञो विजितेन्द्रियः ३१ मृदुश्च स्थिरचित्तश्च सदाभव्यो नसूयकः प्रियवादी च भू
 तानां सत्यवादी च राघवः ३२ बहुश्रुतानां वृक्षानां ब्राह्मणानां मुपासिता तेनास्ये

अ. २

७

हातुलाकार्तिर्यशस्तेजश्च वर्धते ३३ देवासुरमनुष्याणां सर्गस्त्रेषु विशारदः स
स्य ग्विद्याव्रतस्नातो यथावत्संगवेदवित् ३४ गान्धर्वे च भुवि श्रेष्ठो बभूव भरताग्र
जः कल्याणाभिजनः साधुरदीनात्मा महामतिः ३५ द्विजैरभिविनातश्च श्रेष्ठैर्धर्मा
र्थनेपुणैः यदा ब्रजति संग्रामं ग्रामार्थेन गरस्य वा ३६ गत्वा सोमित्रिसहितो नावि
जित्य निवर्तते संग्रामात्पुनरागत्य कुंजरेण रथेन वा ३७ पौरान् स्वजनवन्ति त्वंकु
शलं परिपृच्छति पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेष्य शिष्यगणेषु च ३८ निरालेनानुपूर्व्या
च पिता पुत्रानि वोरसान् श्रुश्रूषते च वः शिष्याः कच्चिद्दुर्मसुदंशिनाः ३९ इति नः

वा० रा०

पुरुषव्याघ्रः सदारा मोभिभाषते व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः
४० उत्सवेषु च सर्वेषु पिते वपरितुष्यति सत्यवादी महेश सो ब्रह्म सेवा जिते
द्रियः ४१ स्मितपूर्वाभिभाषी च धर्मं सर्वात्मना श्रितः सम्यग्योक्ता श्रेयसां च
न विगृह्य कथारुचिः ४२ उत्तरोत्तरयुक्तो च वक्ता वाचस्पतिर्यथा सुभ्रूरायत
ताम्राक्षः साक्षाद्दिष्णुरिव स्वयं ४३ रामो लोकाभिरामो यं शौर्यवीर्यं पराक्रमैः
प्रजापालनसंयुक्तो न रागोपहितेन्द्रियः ४४ शक्तस्त्रैलोक्यमप्येष भोक्तुं किञ्च
महीनिमां नास्य क्रोधः प्रसादश्च निरर्थोऽस्ति कदाचन ४५ हंत्येषानियमाद्वध्या

अ० २

७

नवध्वेषु न कुप्यति युनक्तयर्थैः प्रहृष्टश्च नमसौ यत्र तुष्यति ४६ दंतैः सर्वप्र
जा कौतैः प्रातिसंजननैर्नृणां गुणैर्विरोचते रामो दीप्तः सूर्यद्वंशुभिः ४७ तमेव
गुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमं लोकपालोपमं नाथमकामयत मोहिनी ४८ वत्सः
श्रेयसि जातस्ते दिष्ट्या सोतवरा घवः दिष्ट्या पुत्रगुणैर्युक्तो मारीच इव कश्यपः ४९
बलमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितात्मनः देवा सुरमनुष्येषु संगंधर्वोरगेषु च ५०
आशंसते जनः सर्वो राष्ट्रे पुरवरे तथा आभ्यंतरश्च बाह्यश्च पौरजानपदोजनः ५१
स्त्रियो वृद्धा स्मरुण्यश्च सायंप्रातः समाहिताः ५२ सर्वदेवान् नमस्यन्ति रामस्य

वा० रा०

र्थे मनस्विनः तेषां तद्याचितं देवत्वं तत्प्रसादात्समृध्यतां ५३ राममिंदावरण्या
मंसर्वशत्रुनिबर्हणं पश्यामो यो वराज्यस्थं तव राजोत्तमात्मजं ५४ तं देवदेवो
पममात्मजं ते सर्वस्य लोकस्य हिते निविष्टं हिताय नः क्षिप्रमुदारजुष्टं मुदा भिषे
तुं वरदत्तमर्हसि ५५ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे द्वितीयः
सर्गः २ तेषां मंजुलिप्राणिप्रगृहातानि सर्वशः प्रतिगृह्या ब्रवीद् राजाने
भ्यः प्रियहितं वचः १ अहोस्मि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम यन्मे ज्येष्ठं प्रि
यं पुत्रं यो वराज्यस्थमिच्छथ २ इति प्रत्यर्चिना नृराजा ब्राह्मणानि दमब्रवीत्

अ. २

९

वसिष्ठं वामदेवं च तेषामेवोपपन्नवतां ३ चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पिल
काननः यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्पतां ४ राज्ञस्त्परते वाक्ये जनघो
षो महानभूत् शनैस्तस्मिन् शान्ते च जनघोषे जनाधिपः ५ वसिष्ठं मुनिशार्दूलं
राजा वचनमब्रवीत् अभिषेकाय रामस्य यत्कर्म सपरिच्छदं ६ तदद्य भगवन् सर्व
माप्तापयितुमर्हसि तच्छ्रुत्वा भूमिपालस्य वसिष्ठो मुनिस्ततः ७ आदिदेशाग्र
तो राज्ञः स्थितान्युक्तां कृतां जलीन् सुवर्णादीनि रत्नानि बलीन् सर्वोषधारिणि ८
शुक्लमात्यानि लाजांश्च पृथक् च मधुसर्पिषी अहतानि च वासंसि रथं सर्वायुधा

ता० रा०

१०

न्यपि ९ चतुरंगतल्लेखेवगुणं च शुभलक्षणं चामरव्यजनेचोभेध्वजं छ
त्रेचपांडुरं १० शतं च शातकुंभानां कुंभानामग्निवर्चसां हिरण्यभृंगमृषभं
समग्रं व्याघ्रचर्मच ११ यच्चान्यत्किंचिदेष्टव्यं तत्सर्वमुपकल्प्यतां उपस्थापय
तप्रातरग्न्यगारे महोपतेः १२ अंतःपुरस्य द्वाराणि सर्वस्य नगरस्य च चंदन
स्रग्भिरर्च्यतां धूपैश्च घ्राणहारिभिः १३ प्रशस्तमन्त्रैर्दधि क्षीरोपसेचनं हि
जानां शातसाहस्रं यत्प्रकाममलं भवेत् १४ सत्कृत्य द्विजमुख्यानां भवं प्रभाते प्र
दीयतां घृतं दधि च लाजाश्च दक्षिणाश्चापि पुष्पलाः १५ सूर्येभ्यो दत्तमात्रेभ्यो भ

अ० २

गुणव

१०

वितास्वस्तिवाचनं ब्राह्मणाश्च निमंज्यंतां कल्प्यंतामासनानि च १६ आवध्यंतां
पताकाश्च राजमार्गश्च सिच्यतां सर्वे च तात्कामचरागणिकाश्च स्वकंकताः १७ क
स्यां द्वितीयामासाद्य तिष्ठंतु नृपवेश्मनः देवाय तनूचैत्येषु सान्निभक्षाः सदसिणाः १८
उपस्थापयितव्यास्युर्माल्ययोग्याः पृथक्पृथक् दीर्घासिबद्धा योधाश्च सन्नद्धा मृष्टा
ससः १९ महाराजांगणं भूराः प्रविशंतु महोदयं एवं व्यादिश्य विप्रोतु क्रियास्तत्र वि
निष्ठितौ २० चक्रतुश्चैव यच्छेषं पार्थिवाय निवेद्य च कृतमित्येव चाब्रूतामभिग
म्य जगत्पतिं २१ यथोक्तवचनं प्राप्नोत हर्षयुक्तो हि जर्षभो ततः सुमेत्रं द्युतिमान्तरा

वा० रा०

३१

जावचनमब्रवीत् २२ रामः कृतात्माभवताशीघ्रमानीयतामिति सतथेतिप्रति
ज्ञायसुमंत्रोराजशासनात् २३ रामंतत्रानयांचक्रेरथेनरथिनांवरं अथतत्र
सहासीनास्तदादशरथंनृपं २४ प्राच्योदीच्याःप्रतीचश्चिदाक्षिणात्याश्चभूमिपाः
स्तेछात्र्यार्थाश्चयेचान्येवनशेलांतवासिनः २५ उपासांचक्रिरेसर्वेतंदेवावासेवय
था तेषांमध्येसराजर्षिर्मरुतामिववासवः २६ प्रासादस्थोदशरथोददर्शायानमा
त्मजं गंधर्वराजप्रतिमंलोकेविरव्यातपौरुषं २७ दार्घवाहंमहासत्त्वमन्नमातंग
गामिनं चंद्रकांताननंराममतीवप्रियदर्शनं २८ रूपोदार्यगुणैःपुंसांहृष्टिचि

अ० २

३१

नापहारिणं चर्माभितप्ताः पर्जन्यं न्हादयंतमिव प्रजाः २९ नततर्पसमायांतं प
श्यमानो नराधिपः अवतार्य सुमंत्रसुराघवं स्यंदनोत्तमात् ३० पितुः समीपं गच्छं
तं प्राञ्जलिः पृष्ठतो नृगात् सतं कैलासशृंगाभं प्रासादं रघुनंदनः ३१ आरुरोहन्
पदं सहस्रं तेन राघवः स प्राञ्जलिरभिप्रेत्य प्रणतः रंतिके ३२ नामस्वं श्रावयन् पितु
रामो वंदे चरणोपितुः तं दृष्ट्वा प्रणतं प्राश्र्वं कृतं प्राञ्जलिपुटं नृपः ३३ गृह्यांजलो समा
कृष्य स स्वजे प्रियमात्मजं तस्मै चाभ्युद्यतं सम्यक् मणिकं च न भूषितं ३४ दिदेश
राजारुचिरं रामाय परमासनं तथासनवरं प्राप्य व्यदीपयत्तराघवः ३५ स्वयैव

वा. रा.

१२

प्रभयामेरुमुदयेविमलोरविः तेनविभ्राजितातत्रसासभापिव्यरोचत ११
विमलग्रहनक्षत्राशारदौरिवेदुना तंपश्यमानोनृपतिसुतोषप्रियमात्मजं
३३ अलंकृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितं सतंसुस्थितमाभाष्यपुत्रंपुत्रव
तांवरः ३८ उवाचेदंवचोराजादेवेन्द्रमिवकश्यपः ज्येष्ठायामसिमेपत्न्यांसदृश्यां
सदृशःसुतः ३९ उत्पन्नस्त्वंगुणज्येष्ठोममरामात्मजःप्रियः त्वयायतःप्रजाश्रे
माःस्वगुणैरनुरंजिताः ४० तस्मात्वंपुष्ययोगेनयोवराज्यमवाप्नुहि कामतस्तं
प्रकृत्यैवनिर्णितोऽगुणवानिति ४१ गुणवत्यपितुस्मेहात्पुत्रवस्यामितेहिनं ४२

अ. २

१२

यो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेंद्रियः ४२ कामक्रोधसमुत्थानित्यजस्र व्यस
नानि च परोक्षया वर्तमानो वृत्त्या प्रत्यक्षया तथा ४३ अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्र
जाश्चैवानुरंजय कोष्ठागारायुधागारेः कृत्वा सन्निवयान्वहन् ४४ इष्टानुरक्तप्र
कृतिर्यः पालयति मेदिनीं तस्य नन्दंति मित्राणि लब्ध्वा मृतमिवामराः ४५ तस्मात्पुत्र
त्वमात्मानं नियम्यैवं समाचर तच्छ्रुत्वा सुहृदस्तस्य रामस्य प्रियकांक्षिणः ४६ त्वरि
ताः शीघ्रमागत्य कौसल्या येन वेदयन् सा हिरण्यं च गाश्चैव रत्नानि विविधानि च ४७
आदिदेश प्रियारख्येभ्यः कौसल्या प्रमदोत्तमा अथाभिवाद्या राजानं रथमारुह्य राघवः

का० रा०

३३

४८ ययोस्संघुतिमहेशमजनौघैः प्रतिश्रुजितः ४८ तेनापि पौरानृपतेर्वचस्तच्छ्रु
त्वा तदात्मा भमिवेष्टमाशु नरेन्द्रमामंत्र्य गृहाणि गत्वा देवान्समानर्चुरभिप्रहृष्टाः ४९
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये अष्टाध्यायः कांडे तृतीयः सर्गः ३ गतेष्वथ नृ
पोभूयः पौरेषु सहमंत्रिभिः मंत्रयित्वा ततश्च केनिश्चयतः सनिश्चयं १ श्वएव
पुष्पो भविता श्वोभिषेच्यस्तु मे सुतः रामो राज्ञीव पत्राशो युवराज इति प्रभुः २ अथा
तर्गृहमाविश्य राजा दशरथस्तदा सूतमामंत्रयामास रामं पुनरिहानय ३ प्रतिगृ
ह्यतु तदा क्यं सूतः पुनरुपाययो रामस्य भवनं शीघ्रं राममानयितुं पुनः ४ हास्ये

अ० २

३३

रावेदितंतस्यरामायागमनंपुनः श्रुत्यैवचापिरामस्तंप्राप्तंशंकाचितोभवत् ५
प्रवेश्यचैनंतरितोरामोवचनमब्रवीत् यदागमनकृत्यंतेभ्यस्तद्ब्रूयशेषतः ६
तमुवाचततःसूतोरजात्वांद्दृष्टुमिच्छति श्रुत्वाप्रमाणंतत्रत्वंगमनायेतरायवा ७ इ
तिस्तवचःश्रुत्वारामोपितरयान्वितः प्रययोरराजभवनंपुनर्द्रष्टुंनरेश्वरं ८ तंश्रु
त्वासमनुप्राप्तंरामंदशरथोनृपः प्रवेशायामासगृहंविवक्षुःप्रियमुत्तमं ९ प्र
विशन्नेवचश्रीमानूराघवोभवनंपितुः ददर्शपितरंदूरात्प्राणिपत्यकृतांजलिः
१० प्रणमंतंतमुत्थाप्यसंपरिचज्यभूमिपः प्रदिश्यचासनंचास्मेरामंचपुनरब्र

वा० रा०

१५

वीत् ११ रामचन्द्रोस्मिदीर्घायुर्भुक्ताभोगायथेष्यताः अन्नवद्भिः क्रतुशते
र्यथेष्टं भरिदक्षिणेः १२ जातमिष्टमपत्यं मे त्वमद्यानुपमं भुवि दत्तमिष्टमधीतं च म
यापुरुषसत्तम १३ अनुभूतानि चेष्टानि मया वीरसुरगान्यपि देवर्षिपितृविप्रा
णामनृणोस्मितथात्मनः १४ न किञ्चिन्मम कर्तव्यं तवान्यत्राभिषेचनात् अतो
यत्त्वामहं ब्रूयां तन्मे त्वं कर्तुमर्हसि १५ अद्य प्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छन्ति नरा
धिपं अतस्त्वां युवराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक १६ अपि चाद्याशुभानुरामस्य
प्राप्त्यश्यामिराघव सनिर्घातादिवोल्काः प्रपतन्ति हि महास्वनाः १७ अवष्ट

अ० २

१५

ॐ चमेरामनक्षत्रं दारुणग्रहेः आवेदयंति देवज्ञाः सूर्यांगारकराहुभिः १८
प्रायेण च निमित्तानामीदृशानां समुद्रवे राजा हि मृत्युमाप्नोति घोरां चापदमृक्ष
ति १९ तद्यावदेव मेचेतो न विमुह्यति राघव तावदेवाभिषिञ्चस्व च त्वाहि प्राणि
नां मतिः २० अद्य चंद्रोभ्युपगमत्युष्यात् पूर्वपुनर्वसुं श्वः पुष्ययोगं नियतं वक्ष्यंते
दैवचिंतकाः २१ तत्र पुष्येभिषिञ्चस्व मनस्त्वरयतीव मां श्वस्त्वाहमभिवेक्ष्यामि
यो वराज्ये परंतप २२ तस्मात्त्वयाद्यश्रुतिं शोषं नियतात्मना सहवध्वापव
स्तव्यादर्भप्रत्नरशायिना २३ सुहृद्भ्यामप्रमत्तास्त्वारक्षं त्वद्यसमंततः भवंति

वा० ग०

१५

बहुविघ्नानि कार्या रोषं विधानि हि २४ विप्रोषितश्च भरतो यावदेव पुरादि
तः तावदेवाभिषेकस्ते प्रासकालो मतो मम २५ कामं खलु सतां वृत्ते भ्राता ते
भरतः स्थितः ज्येष्ठानुवर्त्तधर्मात्मा सानुक्रोशोजितेन्द्रियः २६ किन्नुचित्तं
मनुष्याणामनित्यमिति मे मतिः सतां च धर्मनित्यानां कृतशोभिचरा घव २७
इत्युक्तः सोभ्यनुज्ञातः श्रोत्रोभाविन्यभिषेचने व्रजेति रामः पितरमभिभाष्याभ्य
यादृहं २८ प्रविश्य चात्मनो वेश्मराजादिष्टेभिषेचने तत्क्षणादेव निष्क्रम्य
मातुरंतः पुरं ययौ २९ न त्रतां प्रवणामिव मातरं ह्यसौ मवासीनां वाग्यतां देवता

अ० २

१५

गारेददर्शायाचतीं^{श्रि}यं ३० प्रागेवचांगतातत्रसुमित्रालक्ष्मणस्तथा सी
ताचानयिताश्रुत्वाप्रियंरामाभिषेचनं ३१ तस्मिन्कालेपिकोसल्यानस्थादा
मीलितेक्षणा सुमित्रयात्वास्यमानासीतयालक्ष्मणेनच ३२ श्रुत्वापुष्ट्येचपु
त्रस्ययोवराज्याभिषेचनं प्राणायामेनपुरुषंध्यायमानाजनार्दनं ३३ तथासनि
यमामेवसोभिगम्यामिवाद्यन् उवाचवचनंरामोहर्षयंस्तामिदंवरं ३४ अंबापि
त्रानियुक्तोस्मिप्रजापालनकर्मणि भविताश्वोभिषेकोमेयथामेशासनंपितुः ३५
सीतयाप्युपवस्तव्यारजनीयंमयासह एवमुक्तमुपाध्यायैः सहिमासुक्तगान्पिता ३६

वा० रा०

१६

याश्च

यानियान्यत्रयोग्यानिश्चोभाविन्याभिषेचने तानिमेमंगलान्यद्यवेदेष्टा
श्चैवकारय ३७ एतच्छ्रुत्वातुकोसल्याचिरकालाभिकांक्षितं हर्षवाष्पा
कुलंवाक्यमिदंराममभाषत ३८ वत्सरामचिरंजीवहतास्नेपरिपंथिनः
ज्ञातीन्मेत्वंश्रियायुक्तः सुमित्रानंदय ३९ कल्याणेवतनक्षत्रेमयाजातो
सिपुत्रक येनत्वयादशरथोगुणैराराधितोऽपिना ४० अमोघंवतमेष्टांतं
पुरुषेषुक्षरेक्षणे येयमिश्वाकुराज्यश्रीः पुत्रत्वंसंश्रयिष्यति ४१ इ
त्येवमुक्त्वामात्रातुरामोभ्रातरमब्रवीत् प्रांजलिं प्रकृत्वासीनमभिगीक्ष्यस्मयान्निव

अ०

१६

४२ लक्ष्मणोमामयासार्धं प्रशाधित्वं वसुंधरां द्वितीयं मेंतरात्मानं त्वामियं
श्रीरूपस्थिता ४३ सौमित्रेभुंस्वभोगांस्त्वमिष्टान् राज्यफलानि च जीवितं चापि
राज्यं च त्वदर्थमभिकामये ४४ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य च अभ्य
नुज्ञाप्य सीतां च ययोस्वंच निवेशनं ४५ इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
उच्यते चतुर्थः सर्गः ४ संदिश्य रामं नृपतिः शोभाविन्यभिषेचने पुरोहितं स
माह्वय वसिष्ठमिदमब्रवीत् गच्छोपवासं काकुत्स्थं कारयाद्य तपोधन श्रेयसे रा
ज्यलाभाय बद्धा सहयत व्रत २ तथेति च सराजानमुक्त्वा वेदविदां वरः स्वयं वसि

वा० रा०

३७

छोभगवान्ययोरामनिवेशनं ३ उपवासयितुं वारं मंत्रविन्मंत्रकोविदं ब्राह्मं
स्थवरं युक्तमास्थाय सुधृतव्रतः ४ सरामभवनं प्राप्य पांडुराभ्रघनप्रभं ति
स्त्रः कक्षारथेनैव विवेश मुनिसन्तमः ५ तमागतमृषिरामस्तरन्निवस संभ्रमं
मानयिष्यै समानार्हं निश्चयं कामनिवेशनात् ६ अभ्येत्य त्वरमाणो थ रथाभ्या
शमनीषिणः ततो वतारयामास परिगृह्य रथात् स्वयं ७ सत्तेनं प्रश्रितं दृष्ट्वा
संभाष्याभिप्रसाद्य च प्रियाहं हर्षयन् नू राममित्युवाच पुरोहितः ८ प्रसन्न
स्ते पितारामयत्वं राज्यमवाप्स्यसि उपवासं भवानद्य करोतु सहस्रीतया ९ प्रा

अ० २

३७

बे

तत्त्वामभिर्क्ताहियौवराज्येनराधिपः पितादशरथःप्रीत्याययातिनहुषोयथा
१० इत्युक्त्वा सतदाराममुपवासंयतव्रतः मंत्रवत्कारयामासवैदेह्यासहितंशु
चिः ११ ततोयथावद्रामेणसराज्ञोगुरुरर्चितः अभ्यनुज्ञां काकुत्स्थंययौरा
मनिवेशनात् १२ सुहृद्भिस्तत्ररामोपिसहासीनःप्रियंवदैः सभाजितोविवेश
थताननुज्ञाप्यसर्वशः १३ दृष्ट्वानारानरयुतंरामवेश्मत्तदाबभौ यथामतद्विजग
णं प्राञ्जलनलनंसरः १४ सराजभवनप्रख्यातस्माद्रामनिवेशनात् निर्गत्य
दृष्टुमागं वसिष्ठोजनसंवृतं १५ वृंदवृंदैरयोध्यायांराजमार्गंसमंततः बभूवु

प्य

कु

वा० रा०

१८

रभिसंवाधाः कुतूहलजनेर्दताः १६ जनवृंदोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवतस्तदा बभू
वराजमार्गस्यसागरस्येवनिस्वनः १७ सिक्तसंमृष्टरथ्याहितथाचवनमालि
नी आसीदयोध्यातदहः समुच्छितगृहध्वजा १८ तदाद्ययोध्यानिलयः सस्त्री
वात्साकुलोजनः रामाभिषेकमाकांक्षन्नाकांक्षन्नुदयंरवेः १९ प्रजालंकार
भूतं च जनस्यानंदवर्धनं उत्सुको भूज्जनो द्रष्टुं तमयोध्यामहोत्सवं २० एवं तज्ज
नसंवाधं राजमार्गपुरोहितः व्यूहन्निव जनौघं तं शनैराजकुलं ययौ २१ सि
ताभ्रशिखरप्रख्यं प्रासादमधिरुह्य च समीपमाषनरेद्रेण शक्रेणैव बृहस्पतिः २२

अ० २

१८

तमागतमभिप्रेक्ष्य हित्वा राजासनं नृपः पप्रच्छ स्वमतं तस्मै कृतमित्यभ्यवेद
यत् २३ तेन चैव तदा तुल्यं सहासीनाः सभासदः आसनेभ्यः समुत्तस्थुं पूजयं
तः पुरोहितं २४ गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातो मनुजो घंविस्तृज्यत विवेशांतः पुरं राजासिं
हो गिरिगुहामिव २५ तदग्न्यवेषप्रमदाजनाकुलं महेंद्रवेश्म प्रतिमं निवेशनं
अदीपयंश्चारुविवेश पार्थिवः शशावतारागणसंकुलं नभः २६ इत्यार्षे श्रीम
द्रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे पंचमः सर्गः ५ गते पुरोहिते रामः
स्नातो नियतमानसः सहस्रहस्ता विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत् १ प्र

वा० रा०

१९

गृह्यशिरसापात्रौ हविषो विधिवन्नतः महते देवतायाज्यं जुहावज्वालि
तानले २ शेषं च हविषस्तस्य प्राश्याशास्यात्मनः प्रियं ध्यायन्नारायणं देवं
स्वात्मीर्णं कुशसंस्तरे ३ वाग्यतः सह वै देह्या भूत्वा नियतमानसः श्रीमत्यायतने
विष्णोः शिष्येन रवरात्मजः ४ एकया मावशिष्टायां रात्र्यां प्रति विबुध्यसः अलंका
रविधिं सम्यक् कारयामास वेश्मनः ५ तत्र शृण्वन् सुखावाचः सूतमागधबंदिनां पूर्वा
संध्यामुपासीनो जजाप सुसमाहितः ६ तुष्टावप्रणतश्चैव शिरसामधुस्तदनं विम
लक्ष्मो मसंवीनो वाचयामास सहिजान् ७ तेषां पुण्याहघोषो थगंभीरमधुर

अष्टो० २

१९

स्तथा अयोध्यां पर्यामास तूर्यघोषानुनादिनः ८ कृतोपवासं तु तदा वै देद्यास
हराघवं अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वः प्रमुदितो जनः ९ ततः पौरजनः सर्वः श्रुत्वा
रामाभिषेचनं प्रभातारजनीदृष्ट्वा चक्रेशोभयितुं पुरं १० सिताभ्रशिखराभेषु देव
नायतनेषु च चतुष्पथेषु रथ्यासु चेत्येषु दालकेषु च ११ नानापण्यसमृद्धेषु च
णिजामापण्येषु च कुटुंबिनोऽसमृद्धेषु श्रामत्सु भवनेषु च १२ सभासु चैव
सर्वोऽसु चृक्षेष्वा लक्षितेषु च ध्वजाः समुद्दिताः साधुपताकाश्चाभवंस्तथा
१३ नटनर्तकसंघानां गायकानां च गायतां मनःकर्णसुरवागचः श्रुश्चावज

वी० रा०

२०

नताततः ३४ रामाभिषेकयुक्ताश्च कथाश्च कर्मयोजनाः रामाभिषेके सं
प्राप्ते च त्वरेषु गृहेषु च १५ वात्सा अपि क्रीडमाना गृहद्वारेषु संघराः रामाभिषे
कसंयुक्ताश्च कुरेव कथामिथुः १६ कृतपुष्पोपहारश्च धूपगंधाधिवासिनः रा
जमार्गः कृतः श्रीमद्योरैरामाभिषेचने १७ प्रकाशाकरणार्थं च निशागमनशंक
या शेषवृक्षांस्तथा च कुरन्तु रथ्यासु सर्वशः १८ अलंकारं पुरस्येवं कृत्वा तत्पुरवासि
नः आकांक्षमाणारामस्य यौवराज्यभिषेचनं १९ समेत्य संघराः सर्वे च त्वरेषु समासु
च कथयंतो मिथस्तत्र प्रशशंसुर्जनाधिपं २० अहो महात्मारजाय मिश्चाकु कुल

अ. २

२०

नंदनः ज्ञात्वा वृद्धं स्वमात्मानं रामं राज्येभिषेक्षति २१ सर्वस्य नुगृह्यतां स्मयन्तो
रामो महोपनिः चिराय भविता गोप्ता दृष्टलोकपरावरः २२ अनुद्धतमनाविहान्
धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्नंस्मात् स्वपिरापवः २३ चिरं जीवन्
धर्मात्मा राजा दशरथो नघः यत्प्रसादेनाभिषिक्तं रामं द्रक्ष्यामहे वचं २४ एवं विधं क
थयतां पौराणां श्रुश्रुतुः परे दिग्भ्यो विश्रुतवृत्तांताः प्राप्ता ज्ञानपदाजनाः २५ ते तु हि
ज्यः पुरां प्राप्ता द्रष्टुं रामाभिषेचनं रामस्य पूरयामासुः पुरां ज्ञानपदाजनाः २६
जनौ घैस्तेर्विसर्पे द्विः श्रुश्रुवेतन्ननिः स्यनः पर्वसूदार्णवे गस्यसागरस्येव निः

था

वा० रा०

२९

स्वनः ततस्तदिन्द्रक्षयसन्निभं पुरं दिदृक्षुः भिर्जानपदैरुपाहितैः समंत
ततः सस्वनमाकुलं बभौ समुद्रया होभिरिवाणं वोदकं २८ इत्यार्षे श्रीम
द्रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ६ ज्ञातिदासीयतोजा
ता कैकेयति सहोषिता प्रासादं चंद्रसंकारामारुरोहय दृष्ट्वा १ सिक्तराजप
थां कृत्स्नां प्रकीर्णकमलोत्पलां अयोध्यां मंथरां तस्मात्प्रासादादन्ववेश्मन
२ पताकाभिर्वरार्हाभिर्ध्वजैश्च समलंकितां "कृतां छन्नपथे श्रापिस्वच्छंद
कपथैर्वृतां" ३ सिक्तां चंदननोयैश्च शिरःस्नानजनेयुतां ३ माल्यमोदकहस्तै

अ० २

अयमधिकः पाठः

२९

श्रद्धिजेंद्रैरभिनादिनां शुकदेवगृहद्वारां सर्ववादित्रनादिनां ४ संप्रहृष्ट
जनाकीर्णो ब्रह्मघोषनिनादिनां प्रहृष्टवरहंश्चो संप्रणार्द्धितगोदृषां ५ हृष्ट
प्रमुदिनेः पौरैरुल्लिख्य ध्वजनालिनां अयोध्यां मंथरादस्तापरे विस्मयमागता ६
साहर्षोत्फुल्लनयनां पांडुरक्षोमवासिनां अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीपप्रच्छ मंथरा
७ उत्तमैनाभिसंयुक्ता हर्षेणार्थपरासती राममाता धनं किन्नुजनेभ्यः संप्रय
च्छति ८ अतिमात्रं प्रहर्षः किं जनस्यास्य च शंसमे कारयिष्यति किं वापि संप्र
हृष्टो महीपतिः ९ विदीर्यमाणा हर्षेण धात्रीतु परया मुदा आनचक्षेथ कुआ

स्त्य

गी० रा०

२२

दोभूयसीराघवेऽश्रयं १० भूःपुष्पेणानितः क्रोधं यो वरज्येनवानघं
राजादशरथो राममभिषेकाहिराघवं ११ धात्र्यास्तु वचनैश्चुत्वा कुब्जास्त्रिम
ममर्षिता कैलासशिखराकारास्त्रासादादवरोहत १२ सादृश्यमाना क्रोधेन मं
थरापापदर्शिनी शयानामेव कैकेयामिदं वचनमब्रवीत् १३ अनिष्टमृदे किं
शेषेभयं त्वामभिवर्तते उपप्लुतमघोषेन नात्मानमवबुध्यसे १४ अनिष्टे सुभ
गाकारे सौभाग्येन विंक्त्यसे चलं हितवसौ भाग्यं नद्याः स्त्रोत इवोष्णागे एवमुक्ता तु
कैकेयोरुष्टया परुषं वचः कुञ्जयोपदर्शिन्या विषादमगमत्परं १६ कैकेया च ब्रवी

पा

अ० २

२२

ॐ कञ्चिस्तेमनमंथरे विषण्णवदनांहितोलक्षयेभृशदुःखितां १७ मंथरातुव
चः श्रुत्वाकैकेय्यामधुराक्षरं उवाच क्रोधसंयुक्तावाक्यं वाक्यविशारदा १८ सा वि
षण्णातराभूत्वाकुञ्जातस्याहिनैविणी विषादयंती प्रोवाच भेदयंती चराघवं १९ अ
क्षयं सुमहद्देवी प्रवृत्तं त्वद्दिनाशनं रामं दशरथो राजायौ वराज्येभिषेक्ष्यति २० सा
स्म्यगाधे भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता दह्यमानानलेनेव त्वद्विनाशार्थमिहागता २१
तव दुःखेन कैकेयि मम दुःखं महद्भवेत् त्वत्पुत्रो मम वृद्धिश्च भवेदिह न संशयः २२ न
राधिपकुले जाता माहिषी त्वं महापतेः उग्रत्वं राजधर्माणां कथं हे किन बुध्यसे २३ धर्म

वा० रा०

२३

वादी शठो भर्ता श्रुत्वा वादी च दारुणः शुद्धभावेन जानाषे तेनैव मति संधिना
२४ उपस्थितः प्रयुं जानस्त्वपि सांत्वमनर्थकं अर्थेनैवाद्यते भर्ता कौसल्यां योज
यिष्यति २५ अपवाद्य तु दुष्टात्मा भरतं तव बंधुषु काल्ये स्थापयितारामं राज्ये
निहत कंदके २६ शत्रुः पतिप्रवादेन मात्रेव हितकाम्यया आशी विषद्वंशेन
बाले परिधृतस्त्वया २७ यथा हि कुर्याच्छत्रुर्वा स पौवा प्रत्युपेक्षितः राजा दशरथे
नाद्य स पुत्रा त्वं तथा कृता २८ पापेनानृतसोत्वेन बाले नित्यं सुखोचिना रामं स्था
पयतार राज्ये सानुबन्धाहता ह्यसि २९ सा प्राप्त कालं कैकेयि क्षिप्रं कुरु हितं तव

अ० २

२३

त्रायस्वपुत्रमात्मानंमंचविस्मयदर्शने ३० मंथरायावचःश्रुत्वाशयनात्सा
शुभानना उन्नस्थोहर्षसंपूर्णाचंद्रलेखेशारदी ३१ अनीवसातुसंतुष्टाकैके
यीविस्मयान्विता दिव्यमाभरणंतस्यैकुब्जायेप्रददौशुभं ३२ दत्त्वात्माभरणंत
स्यैकुब्जायेप्रमदोत्तमा कैकेयीमंथरांहृष्टा पुनरेवाब्रवीदिदं ३३ इदं तु मंथरेमह
मारब्धातंपरमंप्रियं एतन्मोप्रियमारब्धातंकिंवाभूयःकरोमिती ३४ रामेवाभरतेवा
हंविशेषंनोपलस्ये तस्मान्तुष्टास्त्रियद्राजारामंराज्येभिषेक्ष्यति ३५ नमेषरंकिं
चिदितोवरंपुनःप्रियंप्रियाहंसुवचंचवोमृतं तथास्त्वचोचस्त्वमतःप्रियोतरं

वा० रा०

२४

वरं परं ते प्रददामि त्वं वृणु ३६ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये अयोध्या
कांडे सप्तमः सर्गः ७ मंथरा त्वभ्यसूयैनामुत्सृज्याभरणं हिनत् उवाचे
दंततो वाक्यं कोपदुःखसमन्विता १ हर्षं किमर्थं मस्थाने कृतवत्यसि वालिशो
शोकसागरमध्यस्थं नात्मानमवबुध्यसे २ मनसा प्रहसामित्वां देवि दुःखा
दितासती यच्छोचितं व्येदृशासि प्राप्य त्वं व्यसनं महत् ३ शोचामि दुर्मतित्वं ते का
हि प्राज्ञा प्रहर्षयेत् अरे सपत्नी पुत्रस्य वृद्धिं मृत्यो र्वागतां ४ भरता देव राम
स्य राज्यसाधारणाद्रयं न द्विषिंत्य विषण्णास्मि भयं भीता हि जायते ५ लक्ष्म

अ०

२

२४

णोहिमहाबाहूरामं सर्वात्मनागतः शत्रुघ्नश्चापि भरतं काकुत्स्थं लक्ष्मणो
यथा ६ प्रत्यासन्नक्रमेणापि भरतस्येव भामिनि राज्यक्रमो विसृष्टस्तुतयो
स्तावद्यवीयसोः ७ विदुषः शत्रुचारित्रं प्राप्तस्य प्राप्तकारिणः भयात्प्रवेपेरामस्य
चिंतयंतीतवात्मजं ८ सुभगा किल कोसल्या तस्याः पुत्रो भिवेष्यते यो वराज्येन
महताश्वः पुष्पेण हि जौत्तमैः ९ प्राप्तां वसुमतां प्राप्तिं प्रतीतां हतविद्विषं उप
स्थास्यसि कोसल्या दासीवत्त्वं कृतां नलिः १० एवं च त्वं सहास्माभिस्तस्याः प्रेष्या
भविष्यसि पुत्रश्च न वरामस्य प्रेष्यत्वं हि गमिष्यसि ११ दृष्टाः खलु भविष्यंति रा

वा० श०

२५

मस्य परमास्त्रिय अप्रहृष्टा भविष्यति स्नुषास्ते भरतक्षये १२ तां दृष्ट्वा
परमप्रीतां ब्रुवंती मंथरांततः रामस्येव गुणान् देवीकैकयी प्रशंसं सह १३ ध
र्मज्ञो गुणवान्दांतः कृतज्ञः सत्यवान्बुद्धिः रामो राजसुतो ज्येष्ठो यो वराज्यमतो
हति १४ भ्रातृभ्यां श्रद्धा दीर्घायुः पितृवत्पालयिष्यति संतप्य सेकथं कुञ्जेशु
त्वारामाभिषेचनं १५ भरतश्चापिरामस्य भ्रुवं वर्षशतात्परं पितृपैतामहं राज्ञ
मवाप्स्यति न र्षभ १६ सात्वतमभ्युदये प्राप्ते दृष्टमाने वमंथरे भविष्यति च कल्या
णो किमिदं पारितप्यसे १७ यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयो पिराघवः कौसल्यातो

अ-२

२५

तिरिक्तंचममश्रुश्रुषतेबहु १८ राज्यंयदिहिरामस्यभरतस्यापितनदा मन्यते
हियथात्मानंतथाभ्रातृसुराघवः १९ कैकेय्यावचनंश्रुत्वापंथराभशदुःखिना
दीर्घमुष्णंविनिश्चस्यकैकेयीमिदमब्रवीत् २० अनर्थदर्शिनीमोर्यान्नात्मानमवबु
ध्यसे शोकव्यसनविस्तार्षेमज्जंतीदुःखसागरे २१ भविताराघवोराजाराघवस्य
चयःसुतः राजवंशान्तुभरतःकैकेयिपरिहास्यते २२ नहिराज्ञःसुताःसर्वेराज्येति
ष्टंतिभामिनि स्थाप्यमानेषुसर्वेषुसुमहाननयोभवेत् २३ तस्माज्येष्टेहिकैकेयिरा
ज्यतंत्राणिपार्थिवः स्थापयंत्यनवद्यांगिगुणवत्स्वितरेद्यपि २४ असावत्यंत

वा० रा०

२६

निर्भग्मस्तवपुत्रो भविष्यति अनाथवत्सुरेभ्यश्च राजवंशाच्च वत्सले २५
साहंत्वदर्थं संप्राप्ता त्वं तु मां नावबुध्यसे सपत्निवृद्धो यामेत्वं प्रदेयं दातुमर्हसि २६
भ्रुवंतु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकंदकं देशां तरं नाययिता लोकां तरमथापि वा २७
बाल एव तु मा तुल्यं भरतो नापि तस्त्वया सन्निकर्षाच्च सोहार्दं जायते स्थावरोऽपि
व २८ भरतानुगतः सोऽपि शत्रुघ्नस्तत्समं गतः लक्ष्मणोऽपि ह्यथारामं न तथा हि भ
रतं गतः २९ श्रूयते हि द्रुमः काश्चिच्छेत्तव्यो वनजीवनैः सन्निकर्षादिषीकाभिर्मोचि
तः परमाद्भ्युत् ३० गोमाहिरामं सोऽपि विर्लक्ष्मणं चापि राघवः अग्निनोरिव सोऽपि ३१

अ. २

त्रंतयोर्लोकेषु विश्रुतं ३३ तस्मान्न लक्ष्मणे रामः पापं किं चित्करिष्यति रा
मस्तु भरते पापं कुर्यादेव न संशयः ३२ तस्माद् राजगृहादेव वनं गच्छतु राघवः एतद्दि
रोचते मह्यं भृशं चापि हितं तव ३३ एवं ते जातिपक्षस्य श्रेयश्चैव भविष्यति य
दि चेद्भरतो धर्मात्पित्र्यं राज्यमवाप्स्यति ३४ स ते सुरवोचितो बालो रामस्य स
हजोरिषुः समृद्धार्थस्य नष्टार्थो जीविष्यति कथं वशे ३५ अभिद्रुतमिचारयेसि
हे न गजयूथं प्रच्छाद्य मानं रामेण भरते त्रातुमर्हसि ३६ दर्पान्निराकृता पूर्वत्वं
यासौ भाग्यवत्तया राममाता स पत्नी ते कथं वैरं नयापयेत् ३७ यदा च रामः पृथि

ग० रा०

२७

वामवापस्यते प्रभूतरत्नाकरशैलसंयुतां तदागमिष्यस्यश्रुभंपराभवं सहै
वरीनाभरत्नेन भामिनि ३८ यदाहिरामः पृथिवीमवापस्यति ध्रुवं प्रनष्टो भरतो भ
विष्यति अनो हि संचिंतय राज्यात्मजे परस्य चैवाप्यविवास कारणं ३९ इति श्री
मद्रामायणे वाल्मीकीये अष्टोत्तराशिकांडे अष्टमः सर्गः < एवमुक्ता तु कैकेयौ
धेनुज्वलितानना दीर्घमुष्णा विनिश्चस्य मंथरामिदमब्रवीत् १ अघराममित्रः
क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहं यौवराज्येन भरतं क्षिप्रमद्याभिषेचये २ इदं त्विदा
नां संपश्य कै नोपायेन साधये भरतं प्राप्नुयाद्राज्यं न तुरामः कथंचन ३ एवमुक्ता

अ० २

२७

तुसादेव्यामंथरापापदर्शिनी रामार्थमुपहिंसंतीकैकेयादिदमब्रवीत् ४ हने
दानं प्रपश्यत्वंकैकेयाश्रयतांचमे यथातेभरतोराज्यं पुत्रः प्राप्स्यतिकेवलं ५ कि
न्नास्मरसिकैकेयिस्मरंतीवामिगृहसे यदुच्यमानमात्मार्यं मत्तत्त्वं श्रोतुमिच्छसि
६ मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं छंदोविलासिनि श्रयतामभिधास्यामिश्रुत्वा चैतद्वि
धीयतां ७ श्रुत्वेवं वचनं तस्यामंथरायास्तु कैकेयी किंचिदुत्थाय शयनात्वा
स्तीर्णादिदमब्रवीत् ८ कथयस्व ममोपायं केनोपायेन मंथरे भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं
नतु रामः कथंचन ९ एवमुक्ता तदा देव्यामंथरापापदर्शिनी रामार्थमुपहिंसंतीकै

वा० रा०

२८

केयामिदमब्रवीत् १० पुरादेवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः अगच्छतामु
पादाय देवराजस्य सा ह्यकृत् ११ दिशमास्थाय कैकेयिदक्षिणां दंडकान् प्रति वै
जयंतमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः १२ सा शंबर इति ख्यातः शतमायो महासुरः
दक्षैशक्रस्य संग्रामं देवसंघैरनिंदितः १३ तस्मिन् महति संग्रामे पुरुषान् क्षतविक्षतान्
रात्रौ प्रसुप्तान् प्रीतिस्मत्तरसायास्य राक्षसाः १४ तत्राकरोन्महायुधं राजा दशरथस्तदा
असुरैश्च महाबाहुः शस्त्रैश्च शकलीकृतः १५ अपवाह्य त्वया देवि संग्रामान्नष्ट
चेत्तनः तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः पतिस्ते रक्षिस्त्वया १६ तुष्टेन तेन दत्तौ ते द्वौ वरौ

अ० २

२८

त

शुभदर्शने सत्त्वयोक्तः पतिर्देवियद्विष्टेयंतदावरं १७ गण्हायांतुतदाभर्तस्त्वधे
त्युक्तं महात्मना अनभिजाह्यहं देवित्वयैव कथितं पुरा १८ कथेषातवतुस्मेहान्म
नसाधार्यते मया रामाभिषेकसंभारान्निगृह्याविनिवर्तय १९ तौ च याचस्व भर्तारं
भरतस्याभिषेचनं प्रब्रज न च रामस्य वर्षाणि च चतुर्दश २० चतुर्दश हि वर्षाणि
रामे प्रब्रजिते चने प्रजाभावगतस्मेहः स्थिरः पुत्रो भविष्यति २१ क्रोधागारं प्र
विश्याद्यक्रुद्धे वा श्वपतेः सुते शेषानंतर्हि नायांतं भूमौ मलिनवासिनी २२ मास्मेनं प्र
त्युह्यक्षेयाः मान्चेन मभिभाषथाः रुदंती पार्थिवं दृष्ट्वा जगत्यां शोकलाकसा २३ दयिता

वा० रा०

२९

त्वं सदा भर्तुरत्र मे नास्ति संशयः त्वत्कृते च महाराजो विशेषः पिह नाशनं २४ न
त्वां क्रोधयितुं शक्तो न क्रुद्धां प्रत्युदाश्वितुं न वप्रियार्थं राजा तु प्राणानपि परित्यजे
त् २५ न ह्यतिक्रामितुं शक्तस्तव वाक्यं महापतिः मेदस्वभावे बुध्यस्व सोभाग्यबल
मात्मनः २६ मणिमुक्तसुवर्णानिरत्नानि विविधानि च दद्याद्दशरथो राजा मास्मते
पुमनः कथाः २७ यौ तो देवा सुरे युद्धे वरो दशरथो ददो नो स्मारय महभागो सोर्थो
मात्मा मतिक्रमेत् २८ यदा तु ते वरं दद्यात्स्वयमुत्थाप्य राघवः व्यवस्थाप्य महारा
जं त्वमिमं वृणुयाद्वरं २९ रामप्रव्रजनं दूरं नववर्षाणि पंच च भरतः क्रियतां राजाष्ट

अ० २

२९

थिद्यां पार्थिवर्षभः चतुर्दशहिवर्षाणिरामे प्रव्रजिते वने हृदश्च कृतमूलश्च
शेषं स्थास्यति ते सुतः ३१ रामप्रव्राजने चैव देविया च स्वतंत्रं वरं एवं सेत्स्यति पुत्र
स्य सर्वार्थास्तव कामिनि ३२ एवं प्रव्राजितश्चैव रामो रामो भविष्यति भरतश्च
गता मित्रस्तव राजा भविष्यति ३३ येन कालेन रामश्च वनात्प्रत्यागमिष्यति अं
तर्बहिश्च पुत्रस्ते कृतमूलो भविष्यति ३४ संगृहीतमनुष्यश्च सुहृद्भिः साकमा
त्सवान् प्राप्तकालं तु मन्येहं राजानं वीतसाध्वसा ३५ रामाभिषेकसंकल्पान्नि
गृह्याविनिवर्तय अनर्थमर्थरूपेण ग्राहितासाततस्तया ३६ दृष्टाप्रतीता कैके

वा० रा

३०

यमिंथरामिदमब्रवीत् साहिवाकेनकुब्जायाः किशोरवोत्थंगता ३०
कैकेयीविस्मयं प्राप्य परंपरमदर्शना प्रज्ञातेनावजानामिश्रेष्टेष्टाभिधा
यिनि ३८ पृथिव्यामसिकुब्जानामुत्तमावुधिनिश्चये त्वमेव तु ममार्थेषु नित्य
युक्ताहितैर्विणी नाहं समबलुध्येयं कुब्जो रत्नश्रिकावितं संतिदुःसंस्थिताः कुब्जेव
क्राः परमपापिकाः ४० त्वं पश्यमिव रातेन सन्नता प्रियदर्शना उरस्तेभिनिविष्टं वैयावत्सं
धात्समुन्नतं ४१ अधस्ताच्चोदरं शांतं सुनाभमिव लज्जितं प्रतिष्ठां च जघनं सुषोणोच्चप
योधरो ४२ विमलेंदुसमं वक्रमहोराजसिमंथरे जघनं नवनिर्मुष्टं रशनाहामभ

अ० २

३०

षितं ४१ जेघेभृशमुपन्यसेपादौ च व्याघ्रनाभुभौ त्वमायुताभ्यां सक्थिभ्यां मेथ
रेक्षोमरासिनी ४४ अग्रतोममगच्छंतीराजसेतीवशोभने आसन्त्याः शंबरे
मायाः सहस्रमसुराधिपे ४५ हृदयेतेनिविष्टास्ताभ्यश्रान्याः सहस्रशः तदेवस्थ
गुयद्दीर्घरथघोणामिवायतं ४६ मतयः क्षत्रविद्याश्रमायाश्चात्र तसेतिते अत्रते
हं प्रमोक्ष्यामि मा लो कुब्जे हिरण्यमयी ४७ अभिषिक्ते च भरते राघवे च वनंगते
जात्येन च सुवर्णेन सुनिष्ठेन सुंदरी ४८ लब्धार्था च प्रतीता च लेपा विष्णामिते
स्थगु मुखे च तिलकं चित्रं ज्ञात रूपमयं शुभं ४९ कारा विष्णामिते कुब्जे शुभा

की० रा०

३१

न्याभरणानि च परिधाय शुभे वस्त्रे देवते वचरिष्यसि ५० चंद्रमा कृयमाने
न मुखेना प्रतिमानना गमिष्यसि गतिं मुख्यं गर्वयंती द्विषज्जने ५१ तवापि कु
आः कुआयाः सर्वाभरणभूषिताः शदौपरिचरिष्यंति यथैव त्वंसदामम ५२ इति
प्रशस्यमाना साकै केयीमिदमब्रवीत् शयानां शयने शुभे वेद्यामग्निशिखामिव ५३
गतोदके सेतुबंधेन कल्याणि विधीयते उत्तिष्ठ कुरु कल्याणं राजानमनुदर्शय ५४
तथा प्रोत्साहिता देवी गत्वा मंथरया सह क्रोधागारं विशालाक्षी सोभाग्यमदगर्वि
ता ५५ अनेकशतसाहस्रं मुक्ताहारं वरंगना अवमुच्यव

अ० २

३१

रार्हाणिश्रुभान्याभरणानिच ५६ तदाहेनोपमातत्रकु आवाक्यवशंगता संविश्यभू
मौकैकेयीमंथरामिहमन्नवीत् ५७ इहवामांमृतांकुञ्जेनृपायावेदयिष्यसि वनंतुराघ
वेप्राप्तेभरतःप्राप्स्यतेक्षितिं ५८ सुवर्णेननमेह्यर्थोनरत्नैर्नचभोजनेः एषमेजावितस्यां
तोरामोयद्यभिविच्यते ५९ अथोपुनस्तांमहिषींमहाक्षितोवचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः उ
वाचकुञ्जाभरतस्यमातरंहितंवचोराममुपेत्यचाहितं ६० प्रपत्स्यतेराज्यमिदंहिराघवो
यादिश्रुवंतंससुताचतप्स्यसे ततोहिकल्पाणियत्तस्मत्तथायथासुतस्तेभरतोभिपेक्ष्य
ते ६१ तथातिविधामहिषीतिकुञ्जायासमाहतावागिषुभिर्मुहुर्मुहुः विधायहस्तोद्दये

वा० रा०

३२

तिविस्मिताशशंसकुब्जांकुपितापुनःपुनः ६२ यमस्यवामांविषयंगतामितो
निशम्यकुब्जेप्रतिवेदयिष्यसि वनंगतेवासुचिरायराघवेसमृद्धकामोभरतो
भविष्यति ६३ अहंहिनैवास्तरणानिनसृजोनचंदनंनाजनपानभोजनं नकिं
चिद्विष्टामिनचेहजावितनचेदितोगच्छतिरघवोवनं ६४ अथैवमुक्त्वावचनंसु
दारुणंनिधायसर्वाभरणानिभामिनी असंस्कृतामास्तरणेनमोदिनीतदाधिशि
ष्येपतितेवकिन्नरी ६५ उद्विष्टासंरंभतमोवृत्ताननातदावमुक्तोजममात्मभूषणा
नरेन्द्रपत्नीविमनावभूवसानमोवृत्ताद्यौरिवमग्रतारका ६६ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवा

अ० २

३२

ॐ कीये आयो ध्या कं डे न व मः सर्गः ९ विदर्शितायदादेवी कुञ्जयापापयाभृ
शं तदाशेतेस्मसाभूमौ दिग्धविधेव किन्नरी १ निश्चित्य मनमाकृत्यं सा सम्य
गिति भामिनी मंथरायै शनैः सर्वमाचक्षे विचक्षणा २ सा हाना निश्चयं क
त्वा मंथरा वाक्यमोहिता नागकन्येव निश्चस्य दीर्घमुष्णं च भामिनी ३ मुहूर्तं चिं
तयामास मार्गमात्मसुखावहं सा सुहृच्चार्थकामा च तं निशम्य विनिश्चयं ४
संविवेशावत्ताभूमौ निवेश्य भुक्वुटिं मुखे ततश्चित्राणि मात्यानि दित्वा न्याभर
णानि च ६ बभूव परमप्रीता सिद्धिं प्राप्येव मंथरा अथ सारूपिता देवी सम्यक् कृत्वा
विनिश्चयं ५

वा० रा०

३३

अपविधानिकैकेयानानिभूमिंप्रपेदिरे तथातान्यपविधानिमात्स्यान्याभर
णानिच ७ अशोभयंतवसुधांनक्षत्राणियथानभः क्रोधागारेचपतितासावभौ
मलितांबरा ८ एकवेपथोददांबध्वागतसत्तेवकिन्नरा आताप्यतुमहाराजोराघव
स्याभिषेचनं ९ उपस्थानमनुज्ञाप्यप्रविवेशनिवेशनं
अथरामाभिषेकोवैप्रसिद्धइतिजज्ञिवान् १० प्रियाहंप्रियमाख्यातुंविवेशां
तःपुरंवशा सकैकेयागृहंश्रेष्ठंप्रविवेशमहायशाः ११ पांडुराभ्रमिवाकाशंराहुयुक्तं
निशाकरः शुकबर्हिंसमायुक्तंक्रौंचहंसरुतायुतं १२ वादित्तरवसंगुष्टंकुब्जाम

अ० २

३३

निकायुतं लतागृहैश्चित्रगृहैश्चंपकाशोकशोभितैः १३ रांतराजतसौवर्णवेदि
काभिः समायुतं नित्यपुष्पफलैर्दृक्ष्यैर्वापीभिरुपशोभितं १४ रांतराजतसौव
र्णैः संवृतं परमासनेः विविधैरन्नपानैश्च भक्ष्यैर्विविधैरपि १५ उपपन्नं
महाहैश्च भूषणैश्चिद्विषमं सप्तविंशत्यमहाराजः स्वमंतः पुरमृक्षिन् १६
नददर्शस्त्रियं राजा कैकेयं शयनोत्तमे सकामबलसंयुक्तोरत्यर्थी मनुजाधि
पः १७ अपश्यन् दयित्वा भायं प्रहृष्टविषसा दत्तं न हिनस्य पुरा देवाता वेत्ता मत्स्य
वर्त्तन १८ न च राजा गृहं शून्यं प्रविवेश कदाचन ततो गृहं गतो राजा कैकेयं प

श्री

म

वा० रा०

१४

यं पृच्छन् १९ यथा पुरमविज्ञाय स्वार्थलिप्सु मपेडितो प्रतीहारी त्वथोवाच
संचस्तातु कृतां जलिः २० देवदेवी भूशं क्रुधा क्रोधा गारमभिद्रुता प्रतीहारी व
चः श्रुत्वा राजा परम दुर्मनाः २१ विषसादपुनर्भूयो लुलित व्याकुलेंद्रियः तत्रतो
पतितो भूमौ शयानामतथोचितां २२ प्रतप्त इव दुःखेन सोपशमज्जगती पतिः
स वृक्षस्तत्तुल्यं भायं प्राणेभ्यो पि गरीयसी २३ अपापपापसंकल्पां ददर्श धरणी
तले लतामिव विनिष्कृतां पतिनां देवतामिव २४ किन्नरीमिव निर्धूतां च्यु
तामस्रसं यथा मायामिव परिभ्रष्टां हरिणीमिव संयतो २५ वरेणुमिव हि

अ० २

१४

०
७
अथेनविधांमृगयुनावने महागजद्वारण्येस्नेहात्परमदुःखितां २६ परिमृ
ज्यन्वपाणिभ्यामभिसंनतचेतनः कामीकमलपत्राक्षामुवाचवनितामिदं २७
नत्तेहमभिजानामिक्रोधमात्मनिसंश्रिते देविकेनाभियुक्तासिकेनवा
सिविमानिता २८ यदिदंममदुःखाद्यशेषेकल्याणिपांसुषु भूयोशेषेकिमर्थं
त्वंमयिकल्याणचेतसि २९ भूतोपहतचित्तेवममचित्तप्रमाथिनि संतिमेकु
शलावैद्यास्त्वभितुष्टाभ्रसर्वशः ३० सुखितांतांकरिष्यंतिल्याधिमाचश्चभा
तिनि कस्यवापिप्रियंकार्यंकेनवाविप्रियंकृतं ३१ कःप्रियंलभतामघकोवासु

धा० रा०

३५

महदप्रियं मारौत्सार्माचकार्षास्त्वेदेविसंपरिशोषणं ३२ अवध्योव
ध्यतां को वा वध्यः को वा विमुच्यतां दरिद्रः को भवेदाद्योद्रव्यवान्वाप्यकिं
चनः ३३ अहंच हिमदीयाश्च सर्वे न ववशानुगाः न ते कंचिदभिप्रायं व्या
हंतुमहमुत्सहे ३४ आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसि स्थितं बलमात्मनि
जानंती न मां शंकितुमर्हसि ३५ करिष्यामि तव प्राप्तिं सुकृतेनापि ते शपे यावदा
वर्तते चक्रेनावती मे वसुंधरा ३६ द्राविडाः सिंधुसौवीराः सोराष्ट्रादक्षिणापथाः वृंगं
गमगधामत्स्याः समृद्धाः काशिकी सलाः ३७ तत्र जातं बहुद्रव्यं धनधान्यमजावि

अ० २

३५

कं नतो वृणाषकैकेयियद्यत्वंमनसेछसि ३८ किमायासेनतेभीरुउत्तिष्ठो
भने तत्वंमेब्रूहिकैकेयियतस्तेभयमागतं ३९ तत्तेव्यपनयिष्यामिनीहारमिव
वान् तथोक्तासासमाश्रुत्वावक्तुकामातदप्रियं ४० परिपीडयितुंभूयोभर्तारमुपच
मे ४१ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे दशमः सर्गः १० तन्मे
शरैर्विद्धं कामवेगवशानुगं उवाच पृथिवीपालं कैकेयीक्षरुणं वचः १ नास्मि विप्र
तादेव केन चिन्नावमानिता अभिप्रायस्तु मे कश्चित् मिच्छामि त्वया कृतं २ प्रतिज्ञां
तिजानिष्यदित्वं कर्तुमिच्छसि अथ ते व्याहरिष्यामि यथाभिप्रार्थितं मया ३ तामुवा

वा० रा०

३६

चमहाराजः कैकेयीमाण्डुत्सयः कामाहस्तेनसंगृह्यमूर्धनेषुभुविस्थितां
५ अवलिप्तेनजानासित्वत्तः प्रियतरोमम मनुजोमनुजव्याघ्राद्रामात्मोन्
द्यते ५ तेनाजय्येनमुख्येनराघवेणमहात्मना शपेतेजीवनाहर्णेणब्रूहिय
नसेसितं ६ यंमुहूर्तमपश्यंस्तुनजीवेशमहंध्रुवं तेनरामेणकैकेयिशा
चनक्रियां ७ आत्मनाचात्मजैश्चान्यैर्वृणेयंमनुजर्षभं तेनरामेणकैके
शपेतेवचनक्रियां ८ भद्रेहृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्वमे एतत्समीक्ष्य
यिब्रूहियत्साधुमन्यसे ९ बलमात्मनिपश्यंतीनविशंकितुमर्हसि

अ० २

मितवप्रातिंसुकुतेनापितेशपे १० सातदर्थमनादेवातमभिप्रायम
निर्माध्यस्थान्चहर्षान्चवभाषेदुर्वचंवचः ११ तेनवाक्येनसंहृष्टातमभि
यमात्मनः व्याजहारमहाघोरमभ्यागतमिवांतकं १२ यथाक्रमेणशप
वरंममददासित्वं नष्टुण्वंतुन्नयस्त्रिंशदेवाः सेंद्रपुरोगमाः १३ चंद्रादित्यौ
भश्चैवग्रहरात्र्यहनीदिशः जगच्चण्विरीचेयंसंगंधर्वाः सराक्षसाः १४
निशाचराणिभूतानिगृहेषुगृहदेवताः यानिचान्यानिभूतानिजानीयुर्भाषि
तंतव १५ सत्यसंधोमहातेजाधर्मतः सत्यवाक्छुचिः वरंममददात्येषः

वा० रा०

३७

सर्वेभ्यः पञ्चतुदैवताः इति देवीमहेष्वासं परिगृह्यामिशस्य च ततः परमुवाचे दं
वरदं काममोहितं ३७ स्मरराज न्युरावृत्तं तस्मिन् देवासुरेणो तत्र त्वां चावयं
ब्रुस्व जीवितमनरा ३८ तत्र चापि मया देवयत्वं समभिरक्षितः जाग्रत्यायत्त
नायास्ततो मे प्रददौ वरौ ३९ तौ दत्तौ च वरौ देवानि श्रेष्ठौ मृगयाभ्यहं तवैव पृथि
पालसकाशे रघुनन्दन ४० तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेदास्य सिमेवरं अद्यैव हि प्र
स्यामि जीवितं त्वद्विमानिता ४१ वाङ्मात्रेण न दारा जाकैकेया स्ववशं कृतः
स्कंदविनाशाय पाशं मृग इवात्मनः ४२ ततः परमुवाचे दं वरदं काममोहितं

३२.३

योत्वादेव तदा दत्तो महापते २३ तोतावदहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे वचः
अभिषेकसमारंभो राघवस्योपकल्पितः २४ अनेनैवाभिषेकेण भरतो मे भि
षिच्यतां योहिनीयो वरो देवदत्तः प्रीतेन मे स्वया २५ तदा देवा सुरे युद्धे तस्य का
लोयमागतः नवपंचचवर्षाणि दंडकारण्यमाश्रितः २६ चौराजिनधरो धीरो
रामो भवतु तापसः भरतो भजता मद्ययौ वराज्यमकंटकं २७ एष मे परमः का
मो दत्तमेव वरं वृणे अद्यैव हि पश्येयं प्रयांतं राघवं वने २८ सराजराजो भवत
त्यसंगरः कुलं च शीलं चाहि नमरक्ष च परत्र वा से हि वदेत्यनुत्तमं तपो धनासत्य

वा० रा०

२८

वचोहितं नृणां २९ इत्यावर्षे श्रीमद्रागायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे का
दशः सर्गः ११ ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेयादारुणं वचः चिन्तामभिसमा
पेदे मुहूर्तं प्रतताप च १ किन्तु मे यं दिवा स्वप्नश्चिन्तामोहोऽपि वामम अनुभूतोऽप
सर्गोऽगमनसो वाप्युपद्रवः २ इति संचिंत्य तद्राजानाध्यगच्छत्सहस्रं प्रतिल
भ्यततः संज्ञां कैकेयीवाक्यतापितः ३ व्यथितो विक्रवश्चैव व्याघ्रीदृष्ट्वा यथा
मृगः असंवृतायामासीनो जगत्यां शिर्षमुपसृजन् ४ मंडले पन्नगोरुद्धो मंत्रोरिव
महाविषः अतोऽधिगितिसामर्थ्ये वाचमुक्त्वा नराधिपः ५ मोहमापेदिवाभ्रयः

अ० २

शोकोपहतचेतनः चिरेणतुनृपः संज्ञां प्रतिलभ्यसुदुःखिनः ६ कैकेयीमब्र
वीनृक्रुधो निर्दहन्निव तेजसा नृशंसेदुष्टचारित्रेकुलस्यास्य विनाशिनि ७
किं कृतं तव रामेण पापे पापं मया पिवा सदा ते जननी तुल्यो रृत्तिं वहति राघवः
८ तस्यैवं त्वमनर्थाय किन्निमित्तमिहोद्यता त्वमयात्मविनाशाय भवन्नखं
निवेशिता ९ अविज्ञानान्नृपसुता व्याप्तीनीक्ष्य विषायथा जीवलोको यदा स
र्वो रामस्याहर्गुत्सवं १० अपराधं कमुद्दिश्य त्यस्या माष्टमहं सुतं को सत्यां च
सुमित्रां च त्यजेयमपि राश्रियं ११ जीवितं चात्मनारामं न त्वेव पितृवत्स

ण

वा० रा०

३९

लं पराभवति मे प्रातिर्दृष्टान्नयमग्रजं १२ अपश्यतस्तु मे रामं नष्टं भवति
चेतनं तिष्ठेच्छोको विना सूर्यं सस्यं वासलिलं विना १३ नतुरामं विना दिहेतिष्ठे
तु मम जीवितं तदलं त्यज्यता मे ष्वनिश्चयः पापनिश्चये १४ अपिते चरणौ मू
र्धा स्पृशामेष प्रसादमे किमर्थं चिंतितं पापे त्वया परमदारुणं १५ अथ जिज्ञा
ससे मां त्वं भरतस्य प्रिया प्रिये अस्तु यत्तत्त्वया सर्वं व्याहृतं राघवं प्रति १६ समे
त्येष्ट सुतः श्रामान्धर्मज्येष्ठ इतीवमे तत्त्वया प्रियवादिन्या सेवार्थं कथितं भवेत् १७
तच्छ्रुत्वा शोकसंतप्ता संतापयसि मां भृशं आविष्टासि गुह्ये सा त्वं परवशंग

अ० २

ता १८ इच्छाकृष्णांकुलेदेविसंप्राप्तः सुमहानयं अनयो नयसंपन्नेयत्रतेविक्र
तामतिः १९ नहि किंचिदयुक्तं वा विप्रियं वा पुरामम अकरोस्त्वं विशालाक्षितेन न
श्रद्धामिते २० ननु तेराघवस्तुल्यो भरतेन महात्मना बहुशो हि स्मवालेत्तं कथाः
कथयसे मम २१ तस्य धर्मात्मनो देवि चने वा संयशास्त्रिनः कथं रोचयसे भीरुनवर
र्षाणि पंचच २२ अत्यंत सुकुमारस्य तस्य धर्मे कृतात्मनः कथं रोचयसे ना समर
प्येभृशदारुणे २३ रोचयस्य भिरामस्य रामस्य शुभलोचने नवशुश्रूषमा
णस्या किमर्थं विप्रवासने २४ रामो हि भरताङ्ग्यस्तव शुश्रूषते सदा विशेषतः

श्री० रा०

४०

यितस्मान्नुभरतस्यनलक्षये २५ शुश्रूषांगोरवेन्नेवप्रमाणंवनक्रिया क
स्तुभ्यस्तनरंकुर्यादन्यत्रपुरुषर्षभात् २६ बहूनांस्त्रीसहस्राणांबहूनांचोपजी
विनां परिगदोपवादोवाराघवेनोपपद्यते २७ सांत्वयन्सर्वभूतानिरामःशु
धेनचेतसा गृण्हातिमनुजव्याघ्रःप्रियेर्विषयवासिनः २८ सत्वेनलोकान्
जयतिहिजानूदानेनराघवः गुरुंशुश्रूषयावारोधनुषायुधिशान्नवान् २९
सत्यंदानंतपस्त्वागोमित्रताशौचमार्जवं विद्याचगुरुशुश्रूषाध्रुवाण्येतांनिरा
धवे ३० तस्मिन्मार्जवसंपन्नेदेविदेवोयमेकथं पापमारांससेरामेमहर्षिसमतेज

३

सि ३१ नस्मराम्यप्रियं वाक्यं लोकस्य प्रियवादिनः सकथं च तृते रामं वक्ष्यामि त्रि
यमप्रियं ३२ क्षमायास्मिंस्तपस्यागः सत्यधर्मः कृतज्ञता अप्यहिंसा च भूतानां त
मृतेकागतिर्मम ३३ मम हृदयस्य कैकेयि गतांतस्य तपस्विनः शनं लालप्यमान
स्य कारुण्यं कर्तुं मर्हसि ३४ दधि व्यासागरं तायां यत्किंचिदधिगम्यते तत्सर्वं
तव तस्यापि माचत्वं मृत्युमाविश ३५ अंजलिं कुर्मि कैकेयि पादोचापि स्पृ
शामिते शरणं भव रामस्य माधर्मो मामिह स्पृशेत् ३६ इति दुःखाभिसंन
तं विलपंतमचेतनं घूर्णमानं महाराजं शोके न स प्रभिक्षुतं ३७ पारंशोकार्णव

वा० रा० स्याशुप्रलपंतं पुनः पुनः प्रत्युवाचाथ कैकेयीरौद्रारौद्रतरं वचः ३८
यदिदत्त्वा वरो राजमुनः प्रत्यनुनयसे धार्मिकत्वं कथं वीरपृथिव्यां
कथयिष्यसि ३९ यदा समेता बहवस्तु याराजर्षयः सह कथयिष्य
ति धर्मज्ञतत्र किं प्रतिवक्ष्यसे ४० वस्याः प्रसादे जीवामि याचमानमभ्य
पालयन् तस्याः कृतामयामि श्या कैकेया इति वक्ष्यसे ४१ किं त्विषं त्वं नरं
द्राणां करिष्यसि नराधिप यदिदत्त्वा वरमद्यैव पुनरन्यानि भाषसे ४२ शैव्यः
श्येन कपोतीये स्वमोसं पक्षिणे ददौ अलर्कश्चक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमां ४३

अ० २

४३

सागरः समयंकृत्वा न वेला मतिवर्तते समयं माननं कार्षीर्ष्वरुत्तमनुस्मर
नू ४४ सत्त्वधर्मपरित्यज्य रामं राज्ञेभिषिच्य च सहकौसल्ययानित्यं रंतुमिच्छ
सिद्धुर्मते ४५ भवत्त्वधर्मो धर्मो वा यदि वा नृते यत्त्वया संश्रुतं मत्स्यं तस्य नास्ति
व्यतिक्रमः ४६ अहं हि विषमद्योगोत्पादबहुतवाग्रतः पश्यतस्ते मरिष्यामिरामो
यद्यभिषिच्यते ४७ एकाहमपि पश्येयं यद्यहं राममातरं अंजलिं प्रतिगृह्णं
तीनं नुमस्ति मम ४८ भरतेनात्मना चाहं शपेते मनुजाधिप यथानान्येन तु
व्येयमृते रामविवासानात् ४९ एतावदुक्ता वचनं कैकेयी विररामह विरुपंतं च

सत्येवा

श्रेयो

दा० रा०

६१

राजानं न प्रतिव्याजहार सा ५० श्रुत्वा तुराजा के के व्यावा क्ये परमशोभ
नं रामस्य च वने वासमैश्वर्यं भरतस्य च ५१ नाभ्यभाषत के के यी मुहूर्त
व्याकुलं द्रियः प्रेक्षन्तानि मिषो देवं प्रियाम प्रियवादिनां ५२ तां हि वज्रसमा
राचमाकर्ष्य हृदया प्रियां दुःखशोकमयीं श्रुत्वा राजानं सुखितो भवत् ५३ स
देव्या व्यवसाये च घोरं च शपथं कृतं ध्यात्वा रामेति निश्चस्य छिन्नस्तरु रिवाप
तत्^{५४} न हृदि नो यथोन्मन्नो विपरीतो यथा तुरः हतते जायथा सूर्यो बभूव जग
ती पतिः ५५ दानया तुरया वाचा इति होवाच के के यी अनर्थमिममर्थाभं के

अ० २

४२

नत्वंपुपदेशिना ५६ भूतोपहतचित्तेवब्रुवंतीमांनलज्जसे शीलव्यसन
मेतन्नेनाभिजानाम्यहंपुरा ५७ बालायास्तत्तिदानोतौविपरीतवत् कुतोवा
तेभयंजातंयात्त्वमेवंविधंवरं ५८ राष्ट्रेभरतमासीनं वृणीषेराघवंवनं
विरमेतेनभावेनत्वमेतेनानृतेनच ५९ यदिभर्तुःप्रियंकार्यंलोकस्यभ
रतस्यच नृशंसेपापसंकल्पेक्षुद्रेदुष्कृतकारिणि ६० किन्नुदुःखमल्ल
कंवामयिरामेचपश्यसि नकथंचिदृतेरामाद्भरतोराज्यमावसेत् ६१ रामा
दपिहितंमन्येधर्मतोबलवृत्तरं कथंद्रक्षामिरामस्यवनंगच्छेतिभषिते ६२

लक्षये

वा० रा० मुखवर्णं विवर्णं तु यथैवेदमुपप्लुते तां तु मे सुकृतां बुद्धिं सुहृद्भिः सह
निश्चितां ६३ कथं द्रक्ष्याम्यपादुतां परैरिव हतां च मूं किं मां वक्ष्यंति राजा
नो नानादिगम्यः समागतः ६४ बालो वता यमैश्चाकश्चिरं राज्यमकारय
त यदा हि बहवो वृद्धा गुणवंतो बहुश्रुताः ६५ परिप्रक्ष्यंति काकुत्स्थं वक्ष्या
मीह कथं तदा कैकेयाक्लिश्यमानेन पुत्रः प्रव्राजितो मया ६६ यदि सत्यं ब्रवी
म्येतत्तदसत्यं भविष्यति किं मां वक्ष्यति को सत्या राघवे वनमास्थिते ६७ किंचे
नां प्रति वक्ष्यामि कृत्वा विप्रियमीदृशं यदा यदा च को सत्यादासीं सखा वच ६८

वचः

अ० २

४३

भार्यावद्भगिनीवच्चमात्तवच्चोपतिष्ठति सततंप्रियकामामेप्रियपुत्राप्रियंवदा
६९ नमयासक्ततादेवीसत्कारार्हाकृतेतव इदानींतत्तपतिमांयन्मयासु कृतंत्वयि
७० अपथ्यत्यंतनोपेतंभुक्तमन्नमिवातुरं विप्रकारंचरामस्यसंप्रयाणंवनस्य
च ७१ सुमित्राप्रेक्ष्यवैभीताकथंमेविश्वसिष्यति कृपणं वतवैदेहीश्रोष्यति
द्वयमाप्रियं ७२ मांचपंचत्वमापन्नेरामंचवनमाश्रितं वैदेहीवतमेप्राणानूशो
बेतीक्षपयिष्यति ७३ हीनाहिमवतःपार्श्वेकिन्नरेणेवकिन्नरा नहिराममहं
दृष्ट्वाप्रवसंतंमहावने ७४ चिरंजीविलुमाशंसेरुदंतीचापिमैथिली सानूतं

ता० रा०

५५

विधत्ताराज्यं सपुत्राकारयिष्यति ७५ सतीत्यामहमत्यंतं व्यवसाम्य सती
सती रूपिणीविषसंयुक्तोपीत्येवमदिरांनरः ७६ अनृते वर्तमानं संखेः संखे
यंती स्मभाषसे गीतशब्देन संख्यलुब्धो मृगमिवावधीः ७७ अनार्यमिति
मामार्याः पुत्रविक्रायकंध्रुवं विकरिष्यति रथ्या सुसुरापैत्रास्रणं यथा ७८ अहो
दुःखमहोक्तं यत्र वाचः क्षमेतव दुःखमेवंविधं प्रासं पुरा कृतमिवाश्रुभं ७९
चिरं खलु मया पापे त्वं पापेनाभिरक्षिता अज्ञानादुपसंपन्नारज्जुरुद्धं धनीयथा
८० रममाणस्त्वया सार्धं मृत्युं त्वानाभिरुक्षमे बाह्ये रहसि हस्तेन कृष्णस

अ० २

५५

का

पुमिस्सृशं ८१ तंतुमांजीवलीकोयंनूनमाक्रोष्टुमर्हति मयाह्यपितृकः पु
त्रः समहात्मादुरात्मना ८२ बालिशो बतकामात्मा एतादृशरथो भृशं स्त्रीरु
तेयः प्रियं पुत्रं वनं प्रस्थापयिष्यति ८३ वेदैश्च ब्रह्मचर्यैश्च गुरुभिश्चोपक
र्षितः भोगकाले महत्कृष्णं पुनरेव प्रपत्स्यते ८४ नालं द्वितीयं वचनं पुत्रो मां
प्रतिभाषितुं स वनं प्रव्रजेत्सुक्तो वा ८५ मित्येव वक्ष्यति ८६ यदि मे राघवः कु
र्याद्द्वनं गच्छेति चोदितः प्रतिकूलं प्रियं मे स्थानं तु वत्सः करिष्यति ८७
राघवे हि वनं गच्छेत्सर्वलोकस्यधिः कृतं मृत्युरक्षमणीयं मां नयिष्यति

वा० रा० ४५ यमक्षयं ८७ मृतेमयिगतेरामेवनंमनुजपुंगवे इष्टेममजनेशेषेकिंपाषं
प्रतिपत्स्यसे ८८ कौसल्यामांचरामेचपुत्रौचयदिहास्यति दुःखान्यस
हतीदेवीमामेवानुगमिष्यति ८९ कौसल्यांचसुमित्रांचमांचपुत्रैस्त्रिभिः स
ह प्रक्षिप्यनरकेसात्वंकैकेयिसुखिताभव ९० मयारामेणचत्तुर्कंशाश्रयतं
सत्कृतं गुणैः दृष्ट्वाकु कुलमशोभ्यमाकुलं पालयिष्यसि ९१ प्रियं चेद्भरत
स्येतद्राममवा जनं भवेत् मास्मिन्भरतः कार्षीत्प्रेतकृत्यं गतायुषः ९२
मृतेमयिगतेरामेवनं पुरुषपुंगवे सैदानां विधवारज्यं सपुत्राकारयिष्य

अ० २

४५

सर्वभूतेषु चावशा यथा पापकृतस्तथा । ३०

सि ९३ त्वं राजपुत्री दैवेन न्यवसोममते शमनि अकार्तिश्चातुला लोके ध्रुवः
परिभवश्च मे ९४ कथं रथे विभुर्यात्सि गजाश्चेत्तमुहुर्मुहुः ९५ आ रामो महा
रण्ये वत्सो मे विचरिष्यति ९६ यस्य चाहारसमये स हः कुंडलधारिणः अहं पूर्वाः
पुच्छंति स्म प्रसन्नाः पानभोजनं ९७ सकथन्तु कषापाणि तिकानि कटुकानि च भ
क्षयन्त न्यमाहारं सुतो मे वर्त्तयिष्यति ९८ महार्हवस्त्रसंबद्धे भूत्वा चिरसुरो
चितः काषायपरिधानस्तु कथं रामो भविष्यति ९९ कस्येदं दारुणं वाक्यमेवं वि
धमपीरितं रामस्यारण्यगमनं भरतस्याभिषेचनं १०० धिगस्तु मोषितो नाम

कटुकं प्रा-

वा० रा० शब्दाः स्वार्थपरायणाः न ब्रवीमिस्त्रियः सर्वाभरतस्येवमातरं १०० अनर्थ
भावेर्थपरे नृशंसे ममानुतापायानि वेदित्वा सि किमप्रियं पश्यसि मन्त्रि मि
तंहितानुकारिष्यथ वा पिरामे १०१ परित्यजेयुः पितरोऽपि पुत्रा भार्याः पत्नी
श्रापि कृतानुरागाः कृत्स्ने हि सर्वं कुपितं जगत्स्यादृष्टौ वरामं व्यसने निमग्नं
१०२ अहंपुनर्देवकुमाररूपमलंकृतं तं सुतमाव्रजं तं नंदामि पश्यन्निवर्द्धनेन भ
वामि दृष्टौ वपुनयुं चैव १०३ विना हि सूर्येण भवेत्प्रचरति रवर्षता वज्रधरेण वा पि
रामंतु गच्छन्तमितः समीक्ष्य जीवेन्न रुश्चित्ति चेत्तनामे १०४ विना शकामाप्र

अ० २

४६

हिताम मित्रा मा वा सयं मृत्युमिवात्मनस्त्वां चिरं वतां केन धृता सिसृषीमहा विषाते
नहतोस्मि मोहात् १०५ नया च रामेण सलक्ष्मणेन प्रशास्तुहीनो भरतस्त्वया स
ह पुरं चराष्ट्रं च निहत्य बांधवान्माहितानां च भवामि भाषिणी १०६ नृशंसवृत्ते
व्यसनप्रहारिणि प्रसह्य वाक्यं यदि हाद्य भाषसे ननाम ते ते न मुरात्पतंत्य धो वि
शीर्यमाणा दशनाः सहस्रधा १०७ न किंचिदाहाहितमप्रियं वचो न वेति रामः न
रुषाणि भाषितुं कथं तुरामेह्यभिरामवादिनि ब्रवीषि दोषान्गुणनित्यसंमते
१०८ प्रताप्य वा प्रज्वलवा प्रणश्य वा सहस्रशो वा स्फुटितां महो ब्रज नने करि

वा० रा० व्यामिव चः सुदारुणं ममाहितं केकय राजपांसने १०९ क्षुरोषमां नित्यम
६७ सस्त्रियं वदं प्रदुष्टभावां स्वकुलोपघातिनां न जीवितुं त्वां विषहे मनोरमां
दिधक्षमाणो हृदयं संबधनं ११० न जीवितं मे स्तिकुतः पुनः सुखं विनात्म
जेनात्मवतां कुतोरतिः ममाहितं देवि न कर्तुं मर्हसि स्पृशामि पादावपि ते प्रसी
द मे १११ स भूमिपालो विलपन्ननाथ वस्त्रिया गृहीतो हृदयेति मात्रया पपा
त देव्याश्चरणौ प्रसारिता बुभावसं प्राप्य यथातुरस्तथा ११२ इति श्रीमद्रामा
यणे वा० अयोध्याकांडे द्वादशः सर्गः १२ अतदर्हं महाराजं शयानम

अ० २

६७

तथोचितं यथातिमिषपुण्यांते देवल्लोकात्परिच्युतं^१ अनर्थरूपासिधार्था
ह्यभीताभयदर्शिना पुनराकारयामास तमेव वरमंगना २ त्वंकथसेमहारा
जसत्यवाहीदृढव्रतः प्रम चेदं वरं कस्माद्विधारयितुमिच्छसि ३ एवमुक्तस्तु
कैकेय्याराजा दशरथस्तदा प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो मुहूर्तं विहृतमन्त्रिव ४ मृ
तेमयि गते रामे वनं मनुजपुंगवे हन्ता नार्ये ममामित्रे सकामा सुखिनी भव ५
स्वर्गे पिरवल्लुरामस्य कुशलं देवते रहं प्रत्यादेशादभिहितं धारयिष्ये कथं व
त ६ कैकेयाः प्रियकामेन रामः प्रव्राजितो वनं यदिसत्यं ब्रवीम्येतत्तत्सत्यं
६

वा० रा० भविष्यति अनुत्रेणमयापुत्रः श्रमेण महतामहन् रामो लब्धो महा ॐ२
धृ० तेजा सकथं त्यज्यते मया ८ श्ररश्नकतविद्यश्नजितक्रोधः क्षमापरः
कथं कमलपत्राक्षो मया रामो विवास्यते ९ कथमिंदीवरण्यामंदर्चबाहुं म
हाबलं अभिराममहं रामं स्थापयिष्यामि इंदुकां १० सुखानामुच्चैस्तेषु दुः
खैरनुचितस्य न दुःखं नामानुपश्येयं कथं रामस्य धामतः ११ यदि दुःखमरु
त्वा तु मम संक्रमणं भवेत् अदुःखार्हस्य रामस्य ततः सुखमवाप्नुयामि १२
नृशंसे पापसंकल्पे रामे सत्यपराक्रमं किं विप्रियेण केकेयि प्रियं योजयसे म

८५

म १३ अकीर्तिरतुल्लोके ध्रुवं परिभ्रमति" तथा विलपतस्तस्य परिभ्रमि
तचेतसः १४ अस्तमभ्यागमसूर्योरजनीचाभ्यवर्त्तत सा त्रियामातदार्त्त
स्य चंद्रमंडलमंडिता १५ राजो विलपमानस्य नव्यभासतशर्वरी सदैवोष्णविनि
श्वस्य वृद्धोदशरथो नृपः १६ विललापार्त्तवदुःखं गगनासक्तलोचनः न प्रभा
तं त्वये छा मिनिशेन क्षत्रभूषिते १७ क्रियतां मे दया भुद्रे मया च रचितो जतिः।
अथ वा गम्यतां शीघ्रं नाहमिच्छामि निर्घृणा १८ नृशंसां कैकयोद्रष्टुं यत्कृते
व्यसनं मम एव मुक्तावतोर राजा कैकेयी संयतो जतिः १९ प्रसादयामास पुनः

वा० रा०

४९

कैकेयोरगजधर्मवित् साधुवृत्तस्य दीनस्य त्वद्गतस्य गतायुषः २० प्र
सादः क्रियतां भद्रे देविराज्ञो विशेषतः शून्येन खलु सुश्रीणि मये दंसमुपाह
तं कुरु साधु प्रसादं मे बालैः सह दया द्यासि प्रसीद देविरामो मे त्वद्गतं राज्यमव्य
यं २१ लभतामसितापांगियशः परमवाप्यसि मम रामस्य लोकस्य गुरुणां
भरतस्य च २२ प्रियमेतद्गुरुश्रीणि कुरु चारुमुखे शणे २३ विश्रुद्धभावस्य हि
दुष्टभावादीनस्य ताम्राश्रुकलस्य राज्ञः श्रुत्वा विचित्रं करुणां विलापं भर्तु
र्नृशंसान चकार वाक्यं २४ ततः सराज्ञा पुनरेव मूर्छितः प्रियामनुष्टं

अ० २

४९

प्रतिकूलभाषिणी समीक्ष्य पुत्रस्य विवाहसन्तप्रतिक्षिन्नावसंज्ञो निष
पातदुःखितः २५ इतीवराज्ञो व्याथितस्य सानिशा जगाम चोरं श्वसतो म
नस्विनः विबोध्यमानः प्रतिबोधनं तदा निवारयामास सराजसत्तमः २६
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे त्रयोदशः सर्गः १३ पु
त्रशोकादि तं पापाविसंज्ञं पतितं भुवि विचेष्टमानमुत्प्रेक्ष्य ऐक्ष्वाकमिदं
ब्रवीत् १ पापं ह्यत्वेदं किमिदं मम संश्रुत्य संश्रुते शेषे क्षितितले सन्नः
स्थित्यां स्थातुं त्वमर्हसि २ आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः स

वा० रा०

५०

त्यमाश्रित्य च मया त्वंधर्मं प्रतिचोदितः ३ संश्रुत्य शौच्यः श्येनाय स्वांत
तुं जगतीपतिः प्रदाय पश्चिणे राजा जगाम गतिमुत्तमां ४ तथा ह्यलर्कस्ते
जस्वी ब्राह्मणे वेदपाठो याचमाने स्वकेनेत्रेऽधृत्या विमनाददौ ५ सरितांतुप
तिः स्वत्पामर्षादां सत्यमन्त्रितः सत्यानुरोधात्समये वेलास्वानातिवर्तते ६
सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः सत्यमेवाश्रयावेदाः सत्येनावप्यतेष
रं ७ सत्यं समनुवर्तस्व यदि धर्मं धृतामतिः स वरः सफलो मेस्तु वरदो ह्यसि
सत्तम ८ धर्मं स्येवाभिकामार्थं समन्वेवाभिचोदनात् प्रब्राजय सुतं रामं

अ० २

५०

= प्र... देवीसूर्य... दयनं प्रवि॥३॥ विवेकादहिजनः
॥रविष्यति माधुवं॥१५॥

त्रिःखलुत्वाब्रवीम्यहं ० समयंचममार्ये मंयदित्वं न करिष्यसि अग्रतस्ते
परित्यक्तापरित्यस्यामि जीवितं १० एवं प्रचोदितो राजा केकेया निर्विशंकया ना
शकत्याशमुन्मोक्तं बलिरिंद्रकृतं यथा ११ उद्धातहृदयश्चापि विवर्णबदनो भव
त् सधुर्यो वै परित्यक्तस्युगचक्रांतरं यथा १२ विकृताभ्यां च नेत्राभ्यामपश्यन्नि
वभ्रमिषः कृष्णधैर्येण संस्तभ्य केकेया मिदमब्रवीत् १३ यस्ते मंत्रकृतः पाणि
रग्नो पापे मया धृतः संत्यजा मि स्वजं चैव तव पुत्रं सह त्वया १४ शमाभिषेकसं
भारैस्तदर्थं मुपकल्पितैः शमः कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रिया १५

वा० रा०

५१

सपुत्रयात्वयानेवकर्तव्यासकिलक्रिया व्याहेतास्यभुभाचारेयदिरामाभि
पेननं १७ नराकोद्यमिहद्रष्टुं दृष्ट्वा पूर्वतथासुरं हतहर्षं निरानंदं पुनर्जनम
राज्यं १८ तांतथाब्रुवतस्तस्यभूमिपत्यमहात्मनः प्रभाताशर्वशपुण्या
चंद्रनक्षत्रमालिनी १९ ततः पापसमाचाराकैकेयीपार्थिवंपुनः उवाच परुषं वा
क्यं वा क्यं तारोषमूर्छिता २० किमिदं भाषसे राजन्वाक्यं गरुजोपमं आनाययि
तुमस्त्रिष्टुप् पुत्रं राममिहाहंसि २१ स्थाप्य राज्ञ्येममसुतं राजा मेवनेचरं निःसपत्नीं
चमोक्तत्वा रुनक्तुो भविष्यसि २२ सनुन्नदवती स्थोनमलोदेन हयेतमः राजा प्रचो

अ०

१

५१

दितीभीक्ष्णं केकेया वाक्यमब्रवीत् २३ धर्मबंधेन बध्नास्मि शत्रुममनेन ना
ज्येष्ठं पुत्रं प्रियं रामं द्रष्टुमिच्छामि धार्मिकं २४ ततः प्रभातं रजनीं बुद्धिं च दिवा करे
पुण्येन क्षत्रयोगे च २५ मुहूर्ते च समागते २५ वसिष्ठो गुणसंपन्नः शिष्यैः परिवृत
स्तथा उपगृह्याश्रुसंभारान्प्रविवेश पुरो नमं २६ सिक्तसंभार्जितपथोपताकोत्तम
भूषितां संहृष्टमनुजीवेतां समृद्धविपणापणां २७ महोत्सवसमायुक्तं राघवार्थं
समुत्सुकां चंदनागरुधूपैश्च सर्वतः परिधूषितां २८ तं पुरं समतिक्रम्य पुरंदर
पुरोपमां ददर्श तः पुरं श्रीमन्नानाध्वजगणायुतं २९ पौरजानपदाकीर्णब्राह्मणैरु

वा० रा० पशोभितं यष्टिमद्भिः सुसंपूर्णं सुदृश्वैः परमान्वितैः ३० तदंतः पुरमासाद्य
त्यतिचक्राम तं जनं वसिष्ठः परमं प्रीतः परमर्षिभिरावृतः ३१ सत्त्वपश्यद्विनि
क्रान्तं सुमंत्रं नाम सारथिं हारिमुजसिंहस्य सचिवं प्रियदर्शनं ३२ तमुक्ताच्च
महातेजाः सतपुत्रं विशारदं वसिष्ठः क्षिप्रमाचक्ष्व नृपतेर्मा मिहागतं ३३ इमे
गंगोदकघटाः सागरेभ्यश्च कांचनाः औदुंबरं भद्रपाठमभिषेकार्थमाहृतं ३४
सर्वबीजानि गंधाश्चरत्नानि विविधानि च शौद्रं दधिघृतं लाजादर्भाः सुमनसः
पयः ३५ अष्टौ च कन्या रुचिरा मनश्च वरतारणः चतुरश्रोऽथ श्रीमान्निर्मलं

३५

५३

शोधनुरुत्तमं ३६ वाहनं नरसंयुक्तं छत्रं च शशिसंज्ञितं श्वेते च वालव्यज
ने भङ्गारं च हरिणमयं ३७ हेमदामपिनद्धश्च ककुघ्रान्याङुरो वृषः केशराचच
तुन्देष्टो हरिश्चोष्ठो महाबलः ३८ सिंहासनं व्याघ्रतनुः समिधश्च हुताशनः स
र्ववाहित्रसंघाश्च वेश्याश्चालं कृताः स्त्रियः ३९ आचार्या ब्राह्मणा गावः पुण्याश्च मृ
गवक्षिणः पौरजानपदश्चैष्टानेयमाश्च गणैः सह ४० एते चान्ये च बहवः प्रीव
माणः प्रियंवदाः अभिषेकाय रामस्य सहतिष्ठन्ति पार्थिवैः ४१ त्वरयस्व महा
राजं यथासं मुदिने हनिः पुष्ये नक्षत्रयोगे च रामो राज्यमवाप्नुयात् ४२ इति

वा० रा०

५३

तस्य वचः श्रुत्वा सूतपुत्रो महात्मनः स्तुवन्तपनिशार्दूलं प्रविवेशानिवे
शनं ४३ तं तु पूर्वोदितं वृद्धं दारस्थारजसंमताः न शोकुरभि संरोधुं रातः
प्रियचिकीर्षवः ४४ स समीपस्थितो राज्ञस्त्नामवस्थामजज्ञिवान् वाग्भिः पर
मनुष्ठाभिरभिष्टोतुं प्रचक्रमे ४५ ततः सूतो यथा पूर्ववार्थिवस्य निवेशने स्तुमं
त्रैः प्रांजलिर्भूत्वा तुष्टावजगतीपतिं ४६ यथानंदतितेजस्वी सागरोभास्करोदये
प्रीतः प्रीतेन मनसा तथानंदय नस्ततः ४७ इन्द्रमस्यां तु वेलायामभितुष्टावमातलिः
सोजयदानुगान्सर्वोस्तथात्वां बोधयामाहं ४८ वेदाः सहो गाविद्याश्च यथा ह्यात्मभुवं

अ० २

५३

प्रभुं ब्रह्माणं बोधयंत्यद्यत्तथात्वां बोधयाम्यहं ४९ आदित्यः सहचंद्रेण यथाभूत
धरां शुभां बोधयत्यद्यत्तथात्वां बोधयाम्यहं ५० उनिष्टसुमहाराज कृतको
तुकमंगलः विराजमानो वपुषामेरोरिव दिवाकरः ५१

उदतिष्ठ नरामस्य समग्रमभिषेचनं ५२ पौरजानपदाश्रापिनैगम
श्च कृतां जलिः अयं तसिष्ठो भगवान्ब्राह्मणेः सहतिष्ठति क्षिप्रमाज्ञाप्यतां राजन्
एष वस्याभिषेचनं ५३ यथा ह्यपात्नः पशवो यथा सेना ह्यनायका यथा चंद्रं बिना

वा० रा०

५४

रात्रियथागावोविनाचृषं ५४ एवंहिमविनागष्टंयत्रराजानदृश्यते एवंतस्य
चचःश्रुत्वासांत्वपूर्वमिवार्थवत् ५५ अभ्यकीर्यतशोकेनभूयएवमहीपतिः
ततस्तुराजातंस्तंसन्महर्षः सुतंप्रति ५६ शोकरक्तैश्चणुःश्रीमानुद्दृश्योवाच
धार्मिकः वाक्यैस्तुखलुमर्माणिममभूयोनिहंतसि ५७ सुमंत्रःकरुणंश्रुत्वाह
त्वादीनंचपार्थिवं प्रगृहीतांजलिःकिंचित्तस्मादेशादपक्रामत् ५८ यदावक्तुं
स्वयंदेव्यान्नशशाकमहीपतिः तदासुमंत्रंमंत्रज्ञाकैकेयीप्रत्युवाचह ५९ सु
मंत्रराजारजनीगमहर्षसमुत्सुकः प्रजागरपरिश्रान्तोनिद्रावशमुवाचनः ६०

अ० २

५६

तद्गुणत्वमितंस्तुत राजपुत्रं यशस्विनं राममानय भद्रं तेनात्र कार्या विचार
णा ६१ अश्रुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि तच्छ्रुत्वा मंत्रिणो वाक्यं राजा
मंत्रिणमब्रवीत् ६२ सुमंत्रं रामं दृश्यामि शीघ्रमानय सुंदरं समन्यमानः क
ल्याणं हृदये न नन्दन् ६३ निर्जगाम च स प्रीत्या त्वरितो राजशासनात् सुमंत्र
श्रितं नयामास त्वरितं चोदितस्तथा ६४ व्यक्तं रामाभिषेकार्थं इहा यस्य निधर्मरा
ट इति सूतो मज्जि कत्वा हर्षेण महता पुनः ६५ निर्जगाम महातेजो राघवस्य दि
दृश्या सागरहृदसं काशात् सुमंत्रो नः पुरा ह्युभात् ६६ ततः पुरस्तात् सहसा वि

निष्क्रम्य जनसंवाधं ददर्श श्रममग्रतः ॥ अ. १ प्रा.

का. रा.

५५

निःसृतोमहीपते द्वारगता निलोकयन् ददर्शपोरान्विविधान्महाधनानुपस्थि
तान्द्वारमुपेत्यविष्टितान् ६७ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकांडे
चतुर्दशः सर्गः १४ तेलुतां रजनीमुख्यब्राह्मणा वेदपारगाः उपतस्थुरुप
स्थानं सह राजपुरोहिताः १ अमात्या बलमुख्याश्च मुख्या ये निगमस्य च राघ
वस्याभिषेकार्थे प्रायमाणाः सुसंगताः २ उदिते विमले सूर्ये पुष्ये चाभ्यागते हनि
लग्ने कर्कटके प्राप्ते जन्मरामस्य च स्थिते ३ अभिषेकाय सम्यग्दिने नैवेद्यं क
ल्पितं कांचनाजलकुंभाश्च भद्रपीठं स्वलंकृतं ४ रथश्च सम्यगात्सार्जोभा

अ. २

५५

स्वतान्याघ्रचर्मणा गङ्गायमुनयोः पुण्यात्संगमादाहृतं जले ५ याश्रान्याः स
रितः पुण्याद्गदाः कूपाः सरांसि च प्राग्वाहाश्चोर्ध्ववाहश्च तिर्यग्वाहाश्च क्षारिणः ६
ताभ्यश्चैवाहृतं तोयं समुद्रेभ्यश्च सर्वशः सौद्रं दधि घृतं लाजादर्भाः सुमनसः पयः
७ अष्टौ च कन्या रुचिरा मत्तश्च वरवारणः सजलाः क्षारिभिश्चुन्नाघटाः कांचनरा
जताः ८ पद्मोत्पलपुताभांति पूर्णाः परमवारिणा चंद्रांशुविकचप्रख्येषां दुरं रत्नभू
षितं ९ सज्जं तिष्ठति रामस्य बालव्यजनमुत्तमं चंद्रमंडलसंकाशमातपत्रं च पां
दुरं १० सज्जं घृतिकरं श्रीमदभिषेकपुरःसरं पांडुरश्वरूपः सज्जः पांडुराश्वश्च सं

प्रमत्तश्च गजः श्रीमानो यवाहः प्रतीक्षते ॥ अष्टोक्तन्याश्च मंगल्याः सर्वा भूयिताः ॥ ५.२ प्रा-

५६

स्थितः ११ वादित्राणि च सर्वाणि वंदिनश्च तथापरे इच्छाकृपां यथाराज्ये संभ्रिये
ताभिषेचनं १२ तथाजातीयमादाय राजपुत्राभिषेचनं ते राजवचनान्नत्र समवेता
महीपतिं १३ अपश्यंतो ब्रुवन्को नुरासोनः प्रतिवेदयेन् न पश्यामश्नराजानमुदि
तश्च दिवाकरः १४ यौवराज्याभिषेकश्च सज्जोरामस्य धीमतः इति तेषु ब्रुवाणेषु स
र्वे स्मांश्च महीपतीन् १५ अब्रवीत्तानि देवाकं सुमंत्रो राजसक्तः रामराज्ञो नियो
गेन चरया प्रस्थितो ह्यहं १६ राज्ञः संप्रति बुधस्य चानागमनकारणं इत्युक्त्वा
तः पुरद्वारमाजगाम पुराणवित् १७ सदा सक्तं च तद्देशं सुमंत्रः प्रविवेश ह ॥

अ.२

५६

१८ पूजारासो भूचं नश्च रामस्य तु विशेषतः अयं पृच्छामि च न तालुखमा मुष्मता महं १९ +

तुष्टावास्थतदावेशंप्रविश्यसविशांपतेः १९ शयनीयं नरेन्द्रस्य तदासाधय्य
तिष्ठत सोत्यासाधनतद्देशमतिरस्करणिमंतरा २० आशीर्भिर्गुणयुक्ताभिर
मितुष्टावराघवं सोमसूर्यौचकाकुस्थशिववेश्रवणावपि २१ वरुणश्राग्नि
रिंद्रश्रविजयंप्रदिशंतुते गताभगवतीरात्रिरहः शिवमुपस्थितं २२ बुध्यस्व
नरशार्दूलकुरुकार्यमनंतरं ब्राह्मणाबलमुख्याश्रने गमाश्रगतास्त्वह २३
दर्शनं ते भिक्षांक्षंते प्रतिबुध्यस्वराघवं स्तुवंतं तं तदासूतं सुमंत्रं मंत्रकोविदं २४
प्रतिबुध्यत तोराजा इदं वचनमब्रवीत् राममानयसूतेति यदस्य भिहितो मया

वा. ग. ०
५७

२५ किमिदं कारणं येन ममाज्ञाप्रतिबाह्यते न चैव संप्रसुप्तो ह्यमानयेहा
श्रुता घवं २६ इति राजा दशरथः सूतं तत्रान्वशान्मुनः सराजवचनं श्रुत्वा शि
रसाप्रतिपूज्यतं २७ निर्जगाम नृपावासान्मन्यमानः प्रियं महत् प्रपन्नो राज
मार्गं च पत्नीकाध्वजशोभितं २८ दृष्टः प्रमुदितः सूतो जगामाश्रुविलोकयन्
ससूतस्तत्र श्रुश्रावणमाधिकरणाः कथाः २९ अभिषेचनसंयुक्ताः सर्वलोकस्य
दृष्टवत् ततो ददर्श रुचिरं कैलाससदृशप्रभं ३० रामवेशमसुमंत्रस्तु शक्रवेशम
समप्रभं महाकषाटपिहितं वित्तिर्दिशतशोभितं ३१ कौचनप्रतिमेकाग्रमणि

अ. २

५७

विद्रुमतोरणं शारदाभ्रघनप्रख्येदीर्घमेतद्गुहासमं ३२ मणिभिर्वरमात्म्यानां
सुमहद्विरलंकृतं मुक्तामणिभिराकर्णचंदनागरुधूपितं ३३ गंधान्मनोज्ञानि
सृजद्गर्दुरंशिखरं यथा सारसैश्चमयूरैश्च विनदद्भिर्विराजितं ३४ सुकृतेहामृगाका
र्णसूक्तीर्णभक्तिभिस्तथा मनश्चाशुश्च भूतानामादरनिष्पतेजसा ३५ चंद्रभास्क
रसंकाशंकुबेरभवनोपमं महेंद्रधामप्रतिमं नानापक्षिसमाकुलं ३६ मेरुभ्रंगस
मंसूतो रामवेश्मददर्शह उपस्थितैः समाकर्णजनैरंजलिकारिभिः ३७ उपादाय स
माकर्णतेस्तदाजानपदैर्जनेः रामाभिषेकसुमुखेन न्युरेवः सपलंकृतं ३८ महामेघ

समप्रख्यमुदग्रं सुविगजितं नानारत्नसमाकीर्णकुञ्जकेरपिचावृतं ३९ सवा
जियुक्तेनरथेनसारथिः समाकुलं राजकुलं विराजयन् वरूथिनाराजगृहाभिया
तिनापुरस्य सर्वस्य मनोसिहर्षयन् ४० ततः समासाद्य महाधनं महत् प्रहृष्टरोमा
सबभूवसारथिः मृगेर्मयूरेऽश्वसमाकुलोत्खण्णगृह्वरार्हस्यशायोपनेरिव ४१
सतत्रकैलासनिभाः स्वलंताः प्रविश्य कक्ष्यास्त्रिदशालयौपमाः प्रियान्नरान्ग
ममते स्थितान्बह्व्यपोद्यश्रुधांतमुपस्थितोरथी ४२ सतत्रः शुश्राव बहर्षसु
कारामाभिषेकार्थं कृतानां जनानां नरेन्द्रसूनोरधि मंगलार्थाः सर्वस्य लोकस्य गि

अ. २

५८

रुः प्रहृष्टः ४३ महेंद्रसद्यप्रतिमंतुवेशमरामस्यरम्यंमृगपक्षिजुष्टं ददर्शमे
रोरिवशृंगमुच्चैर्विभ्राजमानं प्रभयासुमंत्रः ४४ उपस्थितैरंजलिकारिभिश्च
सोपायनेर्जानपदेर्जनैश्च कोट्यापराधैश्चविमुक्तयोनेसमाकुलं द्वारपदंददर्श
४५ ततोमहामेघमहाधराभंप्रभिन्नमसंकुशमत्यसह्यं रामोपवाद्यंरुचिरंददर्श
शत्रुंजयन्तागमुदग्रकायं ४६ स्वलंकृतान्साश्वरथान्संकुंजरानमात्यमुख्याश्चरद
र्शवल्लभान् अपोह्यसूतः सहितान्समेततः समृद्धमेतः पुरमाविवेश ४७ ततोद्रि
कूटाचलमेघसन्निभंमहाविमानोपमवेश्मसंयुतं अवार्यमाणः प्रविवेशसारथिः

वा. २०
५९

प्रभूतरत्नमकरो यथार्णवं ४८ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा. अयोध्याकां
डेपंचदशः सर्गः १५ सतदंतःपुरद्वारे समतीत्यजनाकुलं प्रविविक्तां
ततः कक्ष्यामाससादपुराणावित् १ प्रासकार्मुकविभ्रदिर्युगभिर्मृष्टकुंडलैः
अप्रमादिभिरेकाग्रैः स्वनुरक्तैरधिष्ठितां २ तत्रकाषायिणीरुहान्वेत्रपाणीन्मलं
कृतान् ददर्शविष्टितान् द्वारिस्थ्यध्यक्षान्सुसमाहितान् ३ तेसमाक्ष्यसमायातं
रामप्रियचिकीर्षवः सहस्रोत्पतिताः सर्वे ह्यासनेभ्यः ससंभ्रमाः ४ तानुवाचवि
नीतात्मासूतपुत्रः प्रदक्षिणः क्षिप्रमारब्धातरामाय सुमेत्रो द्वारितिष्ठति ५ तेरा

अ. २

५९

ममुपसंगम्यभर्तुः प्रियचिकीर्षवः सहभार्याय रामायश्चित्रमेवाचचक्षिरे ६
प्रतिवेदितमाज्ञाय स तमभ्यंतरं पितुः तत्रैवानापयामास राघवः प्रियकाम्यया ७
तंवैश्रवणसंकाशमुपविष्टं स्वलंकृतं ददर्श सतः पर्यं केसौ वर्णसौ नरछदे ८ व
राहरुधिराभेण शुचिना च सुगंधिना अनुलिप्तं परार्धेन च दनेन परंतपे ९ स्थि
तया शार्चतश्चापि बालव्यजनहस्तया उपेतं सीतया भूयश्चित्रया शशिनं यथा १०
तंतपंतमिवादित्यमुपपन्नं स्वतेजसा ववं देवरदं बंधी विनयज्ञो विनीतवत् ११ प्रांज
लिः सुमुखं दृष्ट्वा विहारशायनासने राजपुत्रमुवाचे दंसुमं त्रोरजसकृतः १२ को

वा० श०

६०

सत्या सुप्रजारागपितात्वाद्द्रष्टुमिच्छति महिष्यापिहि के के व्यागम्यतां न त्रमाचि
रं १३ एवमुक्तस्तु संहृष्टो नरसिंहो महाद्युतिः नतः संमानयामास सीतामिदमु
वाच ह १४ देवि देव श्रु देवी च समागम्य मदंतरे मंत्रयेते ध्रुवं किंचिदभिषेचन
संहितम् १५ लक्षयित्वा ह्यभिप्रायं प्रियकामा सुदक्षिणा संचोदयति राजानं मद
र्थमसितेक्षणा १६ सा प्रदृष्टा महाराजं हितकामानुवर्तिनी जननी चार्थकामामे
के कयाधिपतेः सुता १७ दिष्ट्या खलु महाराजो महिष्या प्रियया सह सुमंत्रं
प्राहिणोदत्तमर्थकामकरं मम १८ यादृशी परिषत्तत्र तादृशोदत्त आगतः ध्रुव

अ० २

६०

मद्येवमाराजायोवराज्येभिषेक्ष्यति १९ हंतशीघ्रमिनोगत्वाद्रक्ष्यामिचमहापतिं
सहत्वंपरिवारेणसुखमास्व रमस्वच २० पतिसंमानितासीताभर्तारमसितेश
णा आदारमनुवव्राजमंगलान्यभिदध्युषी २१ राज्यं द्विजातिभिर्जुष्टं राजस
याभिषेचनं कर्तुंमर्हति तेराजावासवस्येवैकत २२ दक्षितेव्रतसंपन्नंवराजि
नधरंश्रुचिं कुरंगशृंगपाणिं च पश्यंतीत्वांभजाम्यहं २३ पूर्वोदिशंवज्रधरोदक्षि
णां पातुतेयमः वरुणः पश्चिमामाशांधनेशस्तत्तरोदिशं २४ अथसीतामनुज्ञा
प्यकृतकोलुकमंगलः निश्चक्रामसुमंत्रेणसहरामोनिवेशनात् २५ पर्वतादि

लोक

बा० रा०

६१

वनिष्कम्बासिंहो गिरिगुहाशयः लक्ष्मणं द्वारिसोपश्यत्प्रवृंजलिपुटं स्थितं
२६ अथ मध्यमकक्षायां समागच्छ सुहृज्जनेः स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा समेत्य प्रतिनं
द्य च २७ ततः पावकसंकाशमारुरो हरथो नमं वैय्याघ्रं पुरुषाद्याघ्रो राजितं रा
जनंदनः २८ मेघनादमसंवाधं मणिहेमविभूषितं मुष्णोतमिव च शृंगिप्रभ
यामेरुवर्चसं २९ करेणुशिश्रुकल्येश्वयुक्तं परमवाजिभिः हरियुक्तं सहस्रा
क्षोरथामिंद्रदवाश्रुगं ३० प्रययौ तूर्णमास्था यराघवो ज्वलितः श्रिया सपर्ज
न्यद्रवाकाशे स्वनवानभिनादयन् ३१ निकेतान्निर्ययो श्रीमान्महाभ्रातृव

अ० २

६१

चंद्रमाः चंद्रचामरपाणिस्तुलस्मणोराघवानुजः ३२ जुगोपभ्रातरंभ्रातारथ
मास्थायपृष्ठतः ततोहलहलाशब्दस्तुमुलः समजायत ३३ तस्यनिक्रममाणस्य
जनौघस्यसमंततः ततोहयवरापुर्यानागाश्चगिरिसन्निभाः ३४ अनुजगुप्त
दारामंशतशोथसहस्रशः अग्रतश्चास्यसन्नेधाश्चंदनागरुभूषिताः ३५ खड्गचा
पधराःशूराजगुराशंसवोजनाः ततोवादित्रशब्दाश्चस्तुतिशब्दाश्चवंदिनां ३६
सिंहनादाश्चशूराणांततःशुश्रुविरेपथि हर्म्यवातायनस्थाभिभूषिताभिःसमंत
तः ३७ कीर्यमाणः सुषुष्योघैर्ययोस्त्रीभिररिंदमः रामंसर्वानवद्यांग्योरामविप्री

वा० रा०

६२

षयाततः ३८ वचोभिरग्रेर्हर्म्यस्थाः क्षितिस्थाश्च वंदिरे नूनं नंदति ते माता
कौसल्यामातृनंदन ३९ पश्यंती सिध्यात्रं त्वापि त्र्यं राज्यमुपस्थितं सर्वसीमंति
नीभ्यश्च सीतासीमंतिनी वरा ४० अमन्यंत हि ताना र्यो रामस्य हृदयप्रिया तया सु
चरितं देव्या पुरा नूनं महत्तपः ४१ रोहिणी वरा शांके न रामसंयोगमापया इति प्रा
सादश्रृंगेषु प्रमदाभिर्नरोत्तमः ४२ सुश्रावराजमार्गस्थः प्रियावाच उदाहृताः ४२
सराघवस्तत्र तदा प्रलपंछु श्रावलोकस्य समागतस्य आत्माधिकाराविविधाश्च
वाचः प्रहृष्टरूपस्य पुरे जनस्य ४३ एषश्चि यंगछतिराघवोद्यराज प्रसादाद्दिपुलां

अ० २

६२

गमिष्यन् एते वयं सर्वसमृद्धकामायेषामयं नो भविता प्रशास्ता ४४ तत्र भोजन
स्यास्य यदेष सर्वं प्रपत्स्यते राष्ट्रमिदं चिराय न ह्यप्रियं किंच न ज्ञातुं कश्चित् शक्ये
ननु दुःखं मनुजाधिपेस्मिन् ४५ स घोषवद्भिश्च ह्येः सनागैः पुरःसरैः स्वस्तिकसू
तमागधैः महीयमानः प्रवरैश्च वदिकैरभिष्टुतो वैश्रवणो यथा ययौ ४६ करेणुमा
तंगरथाश्च संकुलं महाजनौघैः परिपूर्णचत्वरं प्रभूतरत्नैर्बहुपण्यसंचयैर्ददर्श रा
मो विमलं महापथं ४७ इत्यादि श्रीमद्रामायणवा० अयोध्याकांडे बोडशाः सर्गः
१६ सरामोरथमास्थाय संप्रहृष्ट सुहृज्जनः पताकाध्वजसंपन्नं महाहृगु

पा० रा०

६३

के

रुधूपितं १ अपश्यन्नगरं श्रामान्नाना जनसमन्वितं सगृहेरभ्रसंकाशेः
पांडुरैरुपशोभितं २ राजमार्गं ययोरामो मध्ये नाम रुधूपितं चंदनानां च मुख्या
नाम गुरूणां च संचयेः ३ उत्तमानां च गंधानां शोमकौशांबरस्य च आविधाभिश्च
मुक्ताभिरुत्तमेस्फाटिरपि ४ शोभमानमसंबाधंतं राजपथमुत्तमं संवृतं विवि
धैः पुष्पैर्भक्ष्यैरुच्चावचैरपि ५ ददर्श तं राजपथं दिवि देवपतिर्यथा दध्यक्षत ह
वित्ताजैर्धूपैरगरुचंदनैः ६ नानामाल्योपगंधैश्च सदाभ्यर्चितचत्वरं आशीर्वा
दान्बहून्शृण्वन्बहुभिः समुदीरितान् ७ यथार्हं चापि संपूज्य सर्वानेव नरान्ययो

अ० २

६३

पितामहेराचरितंतथैवप्रपितामहेः ८ अद्योषादायतंमार्गमभिषिक्तोनुपाल
य यथास्मपोषिताःपित्रायथास्वैःपितामहेः ९ ततःसुखतरंसर्वरामेवत्स्यामरा
जानि अलमव्याहिभुक्तेनपरमार्थैरलंचनः १० यदिपश्यान्निर्यातंरामंराज्येप्रतिष्ठि म
तं ततोहिनःप्रियतरंनान्यत्किंचिद्रविष्यति यथाभिषेकोरामस्यराज्येनापितने
जसः ११ एताश्चात्याश्चसुहृदामुदासीनःशुभाःकथाः आत्मसंपूजनीःशृण्वन्
यो रामोमहापथे १२ नहितस्मान्मनःकश्चिच्चक्षुषीवानरोनमात् नरःशक्नोत्य
पाकृष्टमतिर्क्रान्तेपिराघवे १३ यश्चरामंनपश्येत्तुयंचरामोनपश्यति निंदितः

वा० रा०

६४

सर्वलोकेषु स्वात्माप्येनां विगर्हते १४ सर्वेषु सहिधर्मात्मावर्णानां कुरुते दयां च
तुर्णां हि वयस्थानां तेन तेन मनुव्रताः १५ चतुष्पथान् देवपथान् श्रेयान् श्रायतनानि च
प्रदक्षिणं परिहरन् जगाम नृपतेः सुतः १६ सराजकुलमासाद्य मेघसंघोषमैः शु
भैः प्रासादशृंगैर्विविधैः कैलासशिखरोपमैः १७ आचारयद्भिर्गङ्गानैर्विमानैरिव
पादुरैः वर्धमानगृहैश्चापिरत्नजालपरिष्कृतैः १८ तत्पृथिव्यां गृहवरं महेंद्रसदनो
पमं राजपुत्रः पितुर्वैश्वप्रविवेश श्रिया ज्वलन् १९ सकक्ष्याधनिभिर्गुप्तास्तिष्ठो
ति क्रम्य गतिभिः पदातिरपरेकक्ष्ये ह्येजगाम नरोत्तमः २० स सर्वास्मति क्रम्य क

अ० २

६४

श्यादशरथात्मजः सन्निवर्त्य जनं सर्वश्रुद्धोतः पुरमाविशत् २१ तस्मिन्नाविष्टे
पितुरंतिकेतदाजनः स सर्वो मुदितो नृपात्मजे प्रताक्षतेन स्य पुनः स्म निर्गमं यथोद
यं चंद्रमसः सरित्पतिः २२ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकांडे सप्तदशः सर्गः
१७ सददर्शासने रामो विष्णुं पितरं श्रुमे कैकेय्या सहितं दानं मुखेन परि
श्रुष्यता १ सपितुश्चरणो पूर्वमभिवाद्य विनीतवत् ततोऽववंदे चरणौ कैकेय्याः
सुसमाहितः २ रामेत्युक्त्वा तु वचनं बाष्पपर्याकुलेश्चणः शशाकनृपतिर्दीनो ने
क्षितुं नाभिभाषितुं ३ तदपूर्वनरपते हृत्स्वास्त्वं भयावहं रामोऽपि भयमापन्नः च

वा० रा०

६५

दास्पृष्टेवपन्नगं इन्द्रियैरप्रहृष्टेस्मंशोकसंतापकर्षितं निश्चसंतं महाराजं
व्यथिताकुलचेतसं ५ ऊर्मिमालिनमश्लोभ्यं शुभ्यंतमिव सागरं उपकुतमिवा
दित्यसुक्तादृतमृषिं यथा ६ अचिंत्यकल्पं नृपते स्मंशोकमुपधारयन् बभूवसं
रब्धतरः समुद्र इव पर्वणि ७ चिंतयामास चतुरोरामः पितृहिने रतः किंस्त्रिदं
वनृपतिर्न मां प्रत्यभिनेदति ८ अन्यदा मां पिता दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसादति तस्य मा
मद्यसं प्रेक्ष्य किमायासः प्रवर्तते ९ सदीन इव शोकात्तो विषण्णवदनद्युतिः कैके
यीमभिवाद्ये वरामो वचनमुब्रवीत् १० कच्चिन्मयानापराद्धमज्ञानाद्येन मे पिता कु

अ०

६५

ष

पितस्तन्ममाचक्ष्वत्त्वमेवेनंप्रसादय ११ अप्रसन्नमनाः किन्तुसदासांप्रतिवत्स
लः विषण्णवदनोदानीनहिमांप्रतिभाते १२ शारीरोमानसोवापिकश्चिदेनंन
बाधते संतापोवाभिनापोवादुर्लभंहिसदासुखं १३ कच्चिन्नकिंचिद्भरतेकुमारे
प्रियदर्शने शत्रुघ्नेवामहासत्वेमातृणां वाममाशुभं १४ अतोषयन्महाराजम
कुर्वन्वापितुर्वचः मुहूर्त्तमपिनेच्छेयंजीवितुंकुपितेनृपे १५ यतोमूलंनरःपश्ये
त्पादुर्भावंमिहात्मनः कथंतस्मिन्नवर्त्तंतुप्रत्यक्षेसतिदैवते १६ कच्चितेपरुषंकिं
चिदभिमानात्पितामह उक्तोभवत्यारोषेणयेमास्यलुलितंमनः १७ एतदाचक्ष्व

वा० रा०

मेदेवितत्त्वेनपरिपृच्छतः किन्निमित्तमपूर्वोयंविचारोमनुजाधिपे १८ ए

अ० २

वसुक्तातुकेकेयोरघवेणमहात्मना उवाचेदंसुनिर्लज्जाधृष्टमात्महितंवचः

१९ नराजाकुपितोरामव्यसनंनास्यकिंचन किंचिन्नमोगतंतत्तस्यत्वद्रूपान्मानु

भाषने २० प्रियंत्वामप्रियंवक्तुंवाणीनास्यप्रवर्तते नदवश्यंत्तयाकार्यंयदनेन

श्रुतंमम २१ एषमहंवरंदत्त्वापुरामामभिपूज्यच सपश्चात्तप्यतेराजायथान्यःप्रा

कृतस्तथा २२ अतिसृज्यददानीतिवरंममविशोपतिः सनिरर्थगतजलेसेतुंबं

धितुमिच्छति २३ धर्ममूलमिदंरामविदितंचसतामपि ~~मिदंरामविदितंचसतामपि~~

नत्सत्यं न त्यजेद्वाजाकुपितस्त्वत्कृते यथा २४ यदितदृश्यते राजा
शुभं वा यदि वा शुभं करिष्यति पुनः सर्वमाख्यास्यामि पुनस्त्वहं २५ यदित्वभि
हितं राजा त्वयितन्नविप्रस्यते ततोहमभिधास्यामि न ह्येष त्वयि वक्ष्यति २६
एतत्तु वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतं उवाच व्यथितो राम त्मां देवां नृपसन्निधौ २७
अहो धिङ् नार्हसे देवि वक्तुं मामीदृशं वचः अहं हि वचनाद्राजपते यमपि पावके
२८ भक्षयेयं विषं तोक्ष्यं पतेयमपि चार्णवे नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हि ते
न च २९ न ह्यहं वचनं देवि राज्ञो यदभिकांक्षितं करिष्ये प्रतिजाने च रामो हि

वा० रा०

६७

नीभिभाषते ३० तमार्जवसमायुक्तमनार्यासत्यवादिनं उवाच रामं कैकयीष
चनं भृशदारुणं ३१ पुरा देवासुरेयुर्द्वेषित्वा ते मम राघव रक्षिते न वरो दत्तो स शतये
नमहारणे ३२ तत्र मे याचिनो राजा भरतस्याभिषेचनं गमनं दंडकारण्येन वचा
द्यो वराघव ३३ यदि सत्यप्रतिज्ञं संपितरं कर्तुमिच्छसि आत्मानं च न रश्चेष्टमम
वाक्यमिदं शृणु ३४ सन्निदेशोऽपि तु स्मिष्ट यथानेन प्रतिश्रुते त्वयारण्यं प्रवेष्टव्यं
नववर्षाणि पंचच ३५ भरतश्चाभिषिच्येत यदेतदभिषेचनं त्वदर्थे विहितं ग
ज्ञातेन सर्वेण राघव ३६ सप्तसप्तचवर्षाणि दंडकारण्यमाश्रितः अभिषेकमि

अ० २

६७

दंत्यक्ताजटाचीरधरोभव ३७ भरतः कोसलपतेः प्रशास्तुवसुधामिमां ना
नारत्नसमाकीर्णसवाजिरथसंकुलां ३८ एतेनत्तानरेन्द्रोयंकारुण्येनसमाप्लु
तः शोकैः संक्लिष्टवदनीनशक्नोतिनिरीक्षितुं ३९ एतत्कुरुनरेन्द्रस्यवचनंर
घुनंदन सत्येनमहतारामतारयस्वनरेश्वरं ४० इतीवतस्यांपरुषंवदंत्यांनरे
वरामः प्रविवेशशोकं प्रविव्यथेनापिमहानुभावो राजा च पुत्रेभ्यः सनाभिनतः
४१ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकांडेष्टादशः सर्गः १८ तदप्रिय
ममित्रघ्नो वचनं मरणोपमं श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकयी चेदमब्रवीत् ?

वा० रा०

६८

एवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तुमहं त्वितः जटाचीरधरो रत्नः प्रतिज्ञाम
नुपाख्यन् १ इदं तु तातु मिच्छामि किमर्थं मां महीपतिः नाभि नंदति दुर्ध
र्षो यथा पूर्वमरिंदमः २ मन्युर्न च त्वया कार्यो देवि ब्रूमि तवाग्रतः यास्यामि भवसु
प्रीता वने चो रजटाधरः ४ हितेन गुरुणा पित्रा कृतसेन नृपेण च नियुज्यमानो
विस्मय्य किं न कुर्यामहं प्रियं ५ अलीकं मानसं त्वेकं हृदयं दहते मम स्वयं यन्नाह
मां राजा भरतस्याभिषेचनं ६ अहं हि सीतां राज्यं च प्राणानिष्ठाभ्यनानि च हृष्टो भ्रात्रे स्व
यंदद्यां भरताय प्रचोदितः ७ किंपुनर्मनुजैरेण स्वयं पित्रा प्रचोदितः तव च प्रियका

अ० २

६८

मार्थेनतिज्ञामनुपालयन् ८ तथाभासयद्ग्रीमं तं किं त्विदं यन्महापातः वसुधासक्त
नयनो मे दमश्रूणि मुंचति ९ गच्छंतु चैवानयितुं दूताः शीघ्रजवेर्हयैः भरतं मातुलकु
लादद्यैव नृपशासनात् १० दंडकारण्यमेषो हंगुलाम्येव हि सत्वरः अविचार्य पितु
र्वाक्यं समावस्तु चतुर्दश ११ साहस्यतस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा रामस्य कैकयी प्रस्थानं
श्रद्धधाना सा त्वरयामास राघवं १२ एवं भवतु यास्यंति दूताः शीघ्रजवेर्हयैः भ
रतं मातुलकुलादिहावर्त्तयितुं नराः १३ तव त्वहं क्षमं मन्ये नोत्सुकस्याविरु
बनं रामतस्मादितः वनं त्वंगंतुमर्हसि १४ व्रीडान्वितः स्वयं यच्च नृपस्त्वं

शीघ्रं

वा० ग०

६९

नाभिभाषते नैतत्किंचिन्नरश्रेष्ठमन्युरेषोपनीयतां ३५ यावत्त्वं न वनं या
तः पुरादस्मादति त्वरन् पिता तावन्तते रामस्मास्यते भोक्ष्यतेऽपि वा ३६ धि
कष्टमिति निश्चस्य राजा शोकपरिप्लुतः मूर्च्छितो न्यपतत् तस्मिन्पर्यं के हेमभ्राष
ते ३७ रामोऽप्युत्थाप्य राजानं के केय्याभिप्रचोदितः कशये वहनो वा जीवनं गंतुं
कृत त्वरः ३८ तदप्रियमनार्या यावच्च नंदारुणोदयं श्रुत्वा गतव्यथो रामः के
केयी वा क्यमब्रवीत् ३९ नाहमर्थपरो देविलोकमावस्तु मुत्सहे विद्धि मामृषि
भिरनुत्पं विमलं धर्ममास्थितं ४० यत्तत्र भवतः किंचिच्छक्यं प्रियं मया

कर्तुं

अ० २

६९

प्राणानपिपरित्यज्यसर्वथाकृतमेवतत् २१ नह्यतोधर्मचरणंकिंचिदस्तिमह
त्तरं यथापितरिभृश्रूषातस्यवावचनक्रिया २२ अनुक्तोप्यत्रभवताभवत्यावच
नादहं वनेवस्थामिविजनेवर्षाणीहचतुर्दश २३ ननूनंमयिकेकेयिकिंचिन्ना
शंससेगुणान् यद्राजानमगोचस्त्वममेभ्रतरासती २४ यावन्मातरमापृच्छेसी
तांचानुनयाम्यहं ततोद्यौवगमित्यामिदंडकानामहहनं २५ भरतःपात्येरा
ज्येभृश्रूषेचपितुर्यथा तथाभवत्याकर्त्तव्येसहिधर्मःसनातनः २६ रामस्यतु
वचःश्रुत्वाभृशंदुःखगतःपिता शोकादशकुवन्वक्तुंपरुरोदमहास्वनं २७

वा० रा०

७०

वेदित्वा चरणोरान्नो विसंज्ञस्यापितुस्तदा कैकेयाश्चाप्यनार्यायानिष्पपात
महाद्युतिः २८ सरामः पितरं कृत्वा कैकेयो च प्रदक्षिणं निष्क्रम्योतः पुरात
स्मात्स्वेददर्शसुहृज्जनं २९ तं बाष्पपरिपूर्णाक्षः पृष्ठतो नुजगाम ह लक्ष्मणः प
रम क्रुद्धः सुमित्रानंदवर्धनः ३० अभिषेचनिकं भांडं कृत्वा रामः प्रदक्षिणं शनै
र्जगाम सापेशो दृष्टिं तत्राविचा लयन् ३१ न चास्य महती लक्ष्मी राज्यनाशोपक
र्षति लोककांतस्य कांतत्वाच्छीतरश्मोरिव क्षयः ३२ न वनं गंतुं कामस्य तजत
श्रवसुंधरं सर्वलोकातिगस्येव लक्ष्यते चित्तविक्रिया ३३ प्रतिषिध्य शुभं

अ० २

७०

छत्रं व्यजने च स्वलंकृते विसर्जयित्वा स्वजनं रथं पौरास्तथा जनान् ३४ धार
यन्मनसा दुःखमिन्द्रियाणि निगृह्य च प्रविवेशात्मवान्नेश्ममातुरप्रियशंसि
वान् ३५ सर्वोप्यभिजनः श्रीमान् श्रीमतः सत्यवादिनः नालक्षयन्नराम
स्य किंचिदाकारमानने ३६ उचितं च महाबाहुर्नजहो हर्षमात्मवान् शारदः समु
दीर्घांशुश्चेद्रस्तेज इवात्मजं ३७ वाचामधुरयारामः सर्वसंमानयन् जनं मातुः
समीपं धर्मात्मा प्रविवेश महावशाः ३८ तं गुणैः समतां प्राप्नोभ्राता विपुलविक्रमः
सौमित्रिरनुवव्राजधारयन् दुःखमात्मजं ३९ प्रविश्य वेश्मतिभृशं मुदा युतं समी

वा० रा०

७१

स्थितां चार्थविपत्तिमागतां न चैव रामो न जगाम विक्रियां सुहृज्जनस्यात्मविपत्तिं शं
कया ४० इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकांडे एकोनविंशः सर्गः ३९ न
स्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृतांजलो आर्तशब्दो महान्जते स्त्राणामंतःपुरे त
दा १ कृत्येष्वचोदितः पित्रा सर्व स्यांतः पुरस्य च गतिश्च शरणं चासीत्सरामोद्य प्र
वत्स्यति २ को सत्यायां यथा युक्तो जनन्यां वर्तते सदा नथैव वर्तते स्मासु जन्मप्रभृ
तिराद्यवः ३ न क्रुध्यत्यभिशाप्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् क्रुधान्प्रसादयन् सर्वान्स
तोद्य प्रवत्स्यति ४ अबुद्धिर्वतनो राजा जीवलोके चरत्ययं योगतिं सर्वभूतानां प

अ० २

३१

रित्यजतिराघवं ५ इति सर्वमहिष्यस्नाविवस्सादवधेनवः पतिमाचुक्रुशुश्रु
पिसस्वनंचापिचुक्रुशुः ६ सहिचान्तःपुरेघोरमार्त्तशब्दमहीपतिः पुत्रशोका
भिसंतप्तः श्रुत्वा व्याठा यतासने ७ रामस्तुभृशमायस्तोनिश्चसन्निवकुंज
रः जगाम सहितो भ्रात्रा प्रातुरंतः पुरं वशा ८ सोपश्यत्पुरुषं तत्र वृक्षं परम
पूजितं उपविष्टं गृहद्वारिनिष्ठं तश्चापराज्बहून् ९ दृष्ट्वैव तनुतदारामं ते सर्वे समु
पस्थिताः जयेन जयतां श्रेष्ठं वर्धयंति स्म राघवं १० अविश्य प्रथमं कक्ष्यं हि
तीयायां दर्शयः ब्राह्मणान् वेदसंपन्नान् वृक्षान् राक्षसाभिसक्तान् ११ प्रणम्य

वा० रा०

७२

रामस्तान्वृद्धास्तृतीयायांदर्शसः स्त्रियोवालाश्च वृद्धाश्च द्वाररक्षणतत्पराः
१२ वर्धयित्वा प्रहृष्टास्ताः प्रविश्य च गृहं स्त्रियः न्यवेदयंतत्वरितं राममातुः
प्रयंतदा १३ कोसल्या पितृदा देवीरात्रिं स्थित्वा समाहिता प्रभाते चाकरीत्
जोषिणीः पुत्रहितैषिणी १४ साक्षोमवसना दृष्टानित्यंत्रतपरायणा अग्निं
मुहोतिस्मत्तदामंत्रवक्तृतसंगला १५ प्रविश्य तु तदारामो मातुरंतः पुरंभु
भं ददर्शमातरंतत्र हावयंतो हुताशनं १६ देवकार्यनिमित्ते च तत्रापश्यत्स
मुद्यनं दध्यक्षत घृतं चैव मोदकाहविषमथा १७ लाजान्मात्यानिभुक्ता

अ० २

७२

निपायसंकसंरंतथा सामिधः पूर्णकुंभाश्चददर्शरघुनंदनः १८ तौशुक्रसौ
मसंवीतां व्रतयोगेन कश्चित् तर्पयंतौ ददर्शाद्भिर्देवतां वरवर्णिनां १९ साचिर
स्यात्मजं दृष्ट्वा मातृनंदनमागतं अभिवक्रामसंहृष्टा किशोरं वडवा यथा २०
समातरमुपक्रांतामुपसंगृह्य राघवः परिषक्तश्च बाहुभ्यामवघ्रातश्च मूर्धनि
२१ तमुवाच दुराधर्षं राघवं सुतमात्मनः कौसल्या पुत्रवात्सल्यादिदं प्रियहि
तं ननः २२ वृक्षानां धर्मशीलानां राजर्षीणां महात्मनां प्राप्नुयाद्युश्च कीर्तिं च
धर्मचाप्युचितं कुरु २३ सत्यप्रतिज्ञं पितरं राजानं पश्य राघव अद्यैव त्वांस

ग० रा०

७३

धर्मात्मा यो वराज्ये भिष्यति २४ दत्तमासनमाहृत्य भोजनेन निमंत्रितः
मातरं राघवः किञ्चित्प्रसायांजलिमब्धत् २५ सख्यभावविनीतश्च गौरवाच्च तथा
नतः प्रस्थितो दंडकारण्यमाप्रष्टुमुपचक्रमे २६ देवि नूनं न जानाषेम हृदयमुपस्थि
तं इदं तव च दुःखाय वै देहालक्ष्मणस्य च २७ गमिष्ये दंडकारण्यं किमनेनासने
न मे विष्टरासनयोग्यो हि कालो यं मामुपस्थितः २८ चतुर्दशहिवर्षाणि तस्या
मिविजने वने कंदमूलफलैर्जीवनं हित्वा मुनिवदामिषं २९ भर्ताय महा राजो यौ
वराज्यं प्रयच्छति मां पुनर्दंडकारण्यं विदासयति तापसं ३० सषट्चाष्टौ च वर्षाणि

७३

७३

मा

वत्स्यामि विजनेवने आसेवमानो वन्यानि फलमूलेभ्यः वर्तयन् ३१ सानिरुत्ते
वसातुस्य यष्टिः परश्रुना वने पशानसहस्रदिवा देवतैर्वा दिवश्चुता ३२ तामदुःखो
चितां हृष्टा पतितान् कदलीमिव रामस्तूष्ठापया समानरंगान् चेतसं ३३ उपारुह्यो
थितो देशानां वडुवामि विवाहितान् पांसुगुणितसर्वगिः विममर्शं च पाणिना ३४ सा
राघवमुपासीत नमसु रत्नानां सुरवोचिता उवाच पुरुष व्याघ्रमुपश्रण्वतिलक्ष्म
णे ३५ यदि पुत्रं न जायेथा मम शोका यराघवः न स्मदुःखमनो भूयः परयेयम
हम प्रजाः ३६ एक एव हि बंध्यायाः शोको भवति मानसः अप्रजास्मिन्ति संता

वा० ग०

७४

पोनह्यन्यः पुत्रविद्यते नृदृष्टपूर्वकल्याणं सुरवं वापतिपोरुषे अपिपुत्रे वि
पश्येयमिति गमास्थितं मया २८ साबह्न्यमनोत्तानि वाक्यानि हृदयं
हं अहं श्रोष्ये सपत्नीनामवराणां परासती २९ अनोदुःखतरं किं नु प्रम
दानां भविष्यति मम शोको विलापश्च यादृशो यमनंतकः ४० त्वयि सन्निहि
तेष्वेव महमासं निराकृता किं पुनः प्रोषिते तात ध्रुवं मरणमेवाहि ४१ अ
त्यंतनिगृहातास्मि भर्तुर्नित्यमसंमता परिवारेण कैकेया समावाप्यथवा
वरा ४२ यो हि मां सेवते कश्चिदपि वाप्यनुवर्तते कैकेयाः पुत्रमन्ती श्वस

अ० २

७४

जनोनाभिभाषते ४३ नित्यक्रोधतयातस्याः कथं नुरवरवादिनं कैकेय्यावद
नंद्रष्टुं पुत्रशस्यामिदुर्गता ४४ दशसप्तचवर्षाणि जातस्य तवराघव अतीता
निप्रकांक्षं त्यामया दुःखपरिश्चयं ४५ तदक्षयमहं दुःखं नोत्सहे सहितुं चिरात्
विप्रकारं सपत्नीनामेवं जाणां विराघव ४६ अपश्यंतीतवमुखं परिपूर्णशशिप्रभं
कृपणावर्णयिष्यामि कथं कृपणजाविका ४७ उपवासेऽश्रुयोगेऽश्रुवहूभिः श्रुपार
श्रुमैः दुःखसंवर्धितो मोघं त्वं हि दुर्गतयामया ४८ स्थिरनुहृदयं मत्प्रेममेदं यत्न
दीर्यते ग्राह्यो वमहानद्यास्पृष्टं कूलं न गंभसा ४९ ममेव नूनं मरणं न विद्यते न चाव

वा० रा०

७५

ह

काशोस्त्रियमक्षयेमम यदंतकोद्येवनमोजिहार्षतिप्रसह्यसिंहोरुदतीमृगा
मिव ५० स्थिरं हि नूनं हृदयं ममायसं न भिद्यते यद्भुवि नो विहार्यते अनेन दुःखे
न च देहमर्पितं ध्रुवं काले मरणं न विद्यते ५३ इदं तु दुःखं यदनर्थकानि मेव ता
नि हानानि च संयमाश्च हि तपश्च तसंयदपत्यकाम्यया सुनिष्कलं बीजमिवोप्त
मूषरे ५२ यदि ह्यकाले मरणं यदृच्छया लभेत कश्चिद्दुःखकशितः गता
हमद्येव परितः संहंदिना त्वया धेनुरिवात्मजे न वै ५३ अथापि किं जीवितम
द्यमेव तथा त्वया विना चंद्रनिभाननप्रभ अनुव्रजिष्यामि वनं त्वयैव गौः सुदु

अ० २

७५

वल्गावत्सामिकाभिकांक्षया ५४ भृशमसुरममर्षितायदाबहुविललापस
मीक्ष्यराघवं व्यसनमुपनिशाम्यसामहत्सु तमिवबधमवेक्ष्यकिंनरा ५५
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे का ० अयोध्याकांडे विंशः सर्गः २० तथा तु विलम्पं
तोतां कौसल्यां राममातरं उवाच लक्ष्मणो दानस्तत्कालसदृशं वचः १ नरो
च ते ममाप्येतदार्थं यद्राघवो वनं त्यक्त्वा राज्यं त्रियंगुच्छेत्स्त्रिपाराक्ष्यवशंग
तः २ दिपरीतश्च रुधश्च विषयेश्च प्रधाषितः नृपः किमिव न ब्रूयाच्चोद्यमानः
समन्मथः ३ नास्यापराधं पश्यामि नापि दोषं तथा विधं येन निर्वास्यते राष्ट्रादृन

वा० रा०

७६

वासाय राघवः ४ न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः स्वामित्रोऽपि निरस्तो
पियोऽस्य दोषमुदाहरेत् ५ देवकल्पमृजुं दातं रिपूणां पिवत्सलं अवेक्षमा
णः को धर्मं त्यजेत् पुत्रमकारणात् ६ न हि दंवचनं राक्षसः पुनर्वात्य मुपेयुषः
पुत्रः को हृदये कुर्याद्राजवत्तमनुस्मरन् ७ यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं
नरः तावदेव मया सार्धमात्मस्थं कुरु शासनं ८ मया पाश्र्वे सधनुषा तव गुप्तस्य रा
घव कः समर्थो धिकं कर्तुं कृतो तस्येव तिष्ठतः ९ निर्मनुष्यामिमां सर्वामयोध्यां
नुजर्ष्य भ करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैर्यदि स्यास्यति विप्रिये १० भरतस्याथ पश्योवा

अ० २

७६

यो वास्य हितमिच्छति सर्वोऽस्माभ्यवधिष्यामि मृदुर्हि परिभूयते ११ प्रोत्साहितो
यं केकेय्या संतुष्टो यदि नः पिता अमित्रभूतो निःसंगं बध्यतां बध्यतामपि १२
गुरोरप्यवलि सस्य कायकार्यमजानतः उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनं
१३ बलमेष किमाश्रित्य हेतुं वा पुरुषोत्तम दातुमिच्छति केकेय्ये उपस्थितमिदं
तव १४ त्वया चैतमया चैव कृत्वा वैरमनुत्तमं कास्यशक्तिः श्रियं दातुं भरताया
रिशासन १५ अनुरक्तोऽस्मि भावेन भ्रातरं देवित्वतः सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टे
न ते शपे १६ क्षेममग्निमरण्यं वा यदिरामः प्रवेश्यति प्रविष्टं तत्र मां देवित्वं प्र

वा० रा

३७

वर्मवधारय १७ हरामिवार्यादुःखं ते तमः सूर्य इवोदितः देवी पश्यतु मे वी
र्यं राघवश्चैव पश्यतु १८ हनिष्ये पितरं वृद्धं कैकेया सक्तमानसं कृपणं
च स्थितं बाल्ये वृद्धभावेन गर्हितं १९ एतत्तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्म
नः उवाच रामे को सत्या रुदती शोकला लसा २० भ्रातुस्ते वदतः पुत्र लक्ष्म
णस्य श्रुतं त्वया यदत्रानेन तं तत्त्वं कुरुष्व यदि रोचते २१ न चाधर्म्यं वचः श्रुत्वा
सपत्न्या मम भाषितं विहाय शोकसंनतं गंतुमर्हसि मामितः २२ धर्मज यदि धर्मि
ष्ठ धर्मं चरितुमिच्छसि शुश्रूष मामिह स्थित्व चर धर्ममनुत्तमं २३ शुश्रूषुर्ज

अ. २

३७

ननीपुत्रस्वगृहेनियतोवसन् परेणतपसायुक्तःकाश्यपरिनिदिवंगतः २४ य
थैवराजापूज्यस्नेगोर वेणतथाह्यहं तंसाहंनानुजानामिनगंतव्यमितोचनं २५
त्वद्वियोगान्नमेकार्यंजीवितेनसुखेनवा त्वयासहममभ्रेयस्तृणानामपिभक्ष
णं २६ यद्वित्वंयास्यसिवनंयत्कामं शोकलात्तस्य अहंप्रायमिहागिष्येनच
शक्ष्यामिजीवितुं २७ ततस्त्वंप्राप्यसेपुत्रनिरयंलोकविश्रुतं ब्रह्महत्यामिवाध
र्मात्समुद्रः सरितोपतिः २८ विलुपंतीतथादीनांकोसत्यांजननीततः उवाचरा
मोधर्मात्मावचनंधर्मसंहितं २९ नास्तिशक्तिःपितुर्वाक्यं समतिक्रमितुंमम ॥

वा.रा.

७८

प्रसादयेत्तांशिरसागंतुमिच्छाम्यहंवनं २० ऋषिणान्चपितुर्वाक्यं कुर्वतावनचा
रिणा गोहंताजानताधर्मकंडुनाचविपश्चिता २१ अस्माकंतुकुले पूर्वसगरस्या
स्तयापितुः रचनद्भिः सागरेभूमिमनातः सुमहान्वधः २२ जामदग्न्येनरामेणरे
णुकाजननीस्वयं कृत्तापरशुनारण्येपितुर्वचनकारणात् २३ एतैरन्यैश्चबहु
भिर्देविदेवसमैः कृतं पितुर्वचनमक्लीबं करिष्यामि तुर्हितं २४ नखल्लेतन्मयै
केनक्रियतेपितृशासनं एतैरपि कृतं देविये मया पारिकीर्तिताः २५ नाहं धर्ममपू
र्वंतेप्रतिकूलं प्रवर्त्तये सर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गो नुगम्यते २६ तदेतत्तु मया का

अ.२

पि

७८

ये क्रियते भुवि नान्यथा पितुर्हि वचने कुर्वन्त कश्चिन्नामहीयते ३० तामेव मुक्ता
जननी लक्ष्मणं पुनरब्रवीत् वाक्यं वाक्यविदोऽश्रेष्ठः श्रेष्ठं सर्वधनुष्मतां ३१ त
वलक्ष्मणजानामिमयि स्नेहमनुत्तमं विक्रमं चैव सत्त्वं च ते जशश्च सुदुरासदे ३२
मम मातुर्महदुःखमनुत्तमं शुभलक्षणं अभिप्रायेण विज्ञाय सत्यस्य च शमस्य
च ४० धर्मो हि परमो लोके धर्मस्य प्रतिष्ठितं धर्मसंश्रितमप्येतत्पितुर्वचन
मुत्तमं ४१ संश्रुत्य च पितुर्वाक्यं मातुर्वा ब्राह्मणस्य वा न कर्त्तव्यं रथावारधर्ममा
श्रित्य तिष्ठता ४२ सो हं न शक्यामि पुनर्नियोगमतिवर्त्तितुं पितुर्हि वचनाद्वा

वा० रा०

७९

रकैकेय्याहं प्रचोदितः ४३ तदेतां चिस्त्तजानायां क्षत्रधर्माश्रितां पतिं धर्म
माश्रयमानैश्च महुक्षिरनुगम्यतां ४४ तमेव मुक्तासो हार्दतश्चातरे लक्ष्मणाग्र
जः उवाच भयः को सत्यां प्रोजलिः शिरसानतः ४५ अनुमन्य स्वमां देवि गमिष्यंत
मित्रो वनं शापिता सिममप्राणैः कुरु स्वस्त्ययनानि मे ४६ तार्णप्रतिज्ञश्च वनात्पु
नरेष्वाम्यहं पुरा ययातिरिव राजर्षिः पुरा हित्वा पुनर्दिवं ४७ शोकः संधार्यतां मात
हृदये साधुमाश्रुचः वनवासादिहे व्यामि पुनः कृत्वा पितुर्वचः ४८ त्वयामयान् च वै
देह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया पितुर्नियोगे स्थानव्यमेष धर्मः सनातनः ४९ अंबसं

अ. २

७९

ह्यसंभारान्दुःखं हृदि निगृह्य च वनवासकृता बुद्धिर्मम धर्मांनुवर्त्यतां ५०
एतद्वचस्तस्य निशम्य माता सुधर्म्यमव्यग्रमविक्रुवं च मृतेव संज्ञां प्रतिलभ्य दे
वी समीक्ष्य रामं पुनरित्युवाच ५१ यथेव ते पुत्रा पिता तथा हंगुरुः स्वधर्मेण सुह
तया च नत्तानुजानामि न मां विहाय सुदुःखिता मर्हसि पुत्रगंतुं ५२ किं जीवितेने
ह विना त्वयामे लोके न वा किं स्वधयाः मृतेन श्रेयो मुहूर्तं तव सन्निधानं नमैष क
त्स्नादपि जीव लोकान् ५३ नरैरिवोत्काभिरपोह्यमानो महागजो ध्यातमभिप्र
विष्टः भयः प्रजज्वाल विलापमेवं निशम्य रामः करुणं जनन्याः ५४ समातरं

वा० रा०

८०

चैव विसंस्तकल्यामातं च सोमि त्रिमभिप्रतप्तं धर्मे स्थितो धर्म्यमुवाच वाक्यं
यथा स एवाहं तितत्र वक्तुं ५५ अहं हिते तु स्मृणानित्यमेव जानामि भक्तिं च प
राक्रमं च ममत्वमिप्रायमसन्निराश्य मात्रासहाभ्यर्दसि मां सुदुःखं ५६ धर्मार्थ
कामाः खलु जीवलोके समीक्षिता धर्मफलोदयेषु येन तत्र सर्वे स्युरसंशयं मे भा
र्ये वचश्यामिमता स पुत्रा ५७ यस्मिंस्तु सर्वे स्युरसं निविष्टा धर्मो यतस्या न दुःपक्र
मेत दृष्ट्यो भवत्यर्थपरो हिलोके कामात्मतारवत्त्वतिन प्रशान्ता ५८ गुरुश्च राजा
च पिता च वृक्षः क्रोधात्प्रहर्षादथवापि कामात् यद्वादिशेत् कार्यमवेक्ष्य धर्मं कस्तन्न

अ० २

८०

कुर्यादन्तरां सवृत्तिः ५९ ननेन शम्भो मिपितुः प्रतिज्ञामिमां न कर्तुं सकलां यथा
वत् सस्यावयोस्नातगुरुनियोगे देव्याश्रभर्तास्वगतिश्च धर्मः ६० तस्मिन्नुनर्जा
वनिधर्मराजे विशेषतः स्वपथिवर्तमाने देवीमया सार्धमितीभिर्गच्छेत्कथं स्विद न्या
विधवेव नारी ६१ सामानुमन्यस्ववनं व्रजं तं कुरुष्व नः स्वस्त्ययनानि दाव यथास
माप्ते पुनराव्रजेयं यथा हि सत्येन पुनर्ययाति ६२ यशो ह्यहं केवलं राज्यकारणा
नष्टं तः कर्तुं मलं महोदयं अर्घ्यकालेन तु देवि जाविने वृणे वरामद्यमही
मधर्मतः ६३ प्रसादयन् नरवृषभः समात्तरं पराक्रमाज्जिगमिषुरे वदं इकान्

वा० रा०

८१

अथानुजंभशमनुशास्यदर्शनं न्यकारतां हृदि जननीं प्रहसिणं ६४ इत्या
र्षेऽश्रामहामायणे वा० अयोध्याकांडे एकविंशः सर्गः २३ अथ तं ज्यथ
यादीनं सविशेषममर्षितं सरोषमिव नागेदं रेष विस्फारिते श्वणं १ आसा
घरामः सोमि त्रिं सुहृदं भ्रातरं प्रियं उवाचे दंस धैर्येण धारयन् सत्त्वमात्मवान् २
निगृह्य रोषं शोकं च धैर्यमाक्रम्य केवलं अवमानं निरत्येनं गृह्य चार्हमुत्तमं
३ सर्वनिवर्तय शिप्रं कुरु कार्यं निरव्ययं ४ सोमि त्रेयोभिषेकार्थं मम संभारसं
भ्रमः ५ अभिषेकनिवृत्त्यर्थं सोऽस्तु संभारसंभ्रमः ५ यस्यामदभिषेकार्थं मानसं

उपकृतं यदेतन्मो अभिषेकार्थमुत्तमं

अ० २

८१

ति परितप्यते मातानः सायथान स्यात्सविशंकातथाकुरु ६ तस्याः शंका मयंदुःखं
मुहूर्तमपिनोत्सहे मनसि प्रसंजातं सोमित्रे हमुपेक्षितुं ७ न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धं
स्मरामीह कदाचन मानृणां वापितुर्वाहं कृतमल्पं च विप्रियं ८ सत्यः सत्याभिः सं
धश्च नित्यं सत्यपराक्रमः परलोकभयाद्भीतो निर्भयोऽस्तु पिता मम ९ तस्यापि हि
भवेदस्मिन् कर्मण्यप्रतिसंहते सत्यं नेति मनस्तापस्तस्य तापस्तपे च मां १० अभि
षेकविधानं तु तस्मात्संहृत्य लक्ष्मण अन्वगेवाहमिच्छामि वनं गंतुमित्तः पुरः
११ मम प्रव्राजनादद्य कृतकृत्या नृपात्मजा सुतं भरतमव्यग्रमभिषेचयतां ततः

वा० श०

८२

१२ मविचाराजिनधरेजसामंडलधारिणि गतेरण्यंचकैकेय्याभविष्यतिम
नः सुरं १३ बुधिः प्रणिहितायेनमनश्चानुसमाहितं तंतुगार्हपतिं संकृष्टं
ब्रजिष्णामिमाचिरं १४ कृतांत एव सोमित्रे द्रष्टव्यो मत्प्रवासने राज्यस्य न वि
ताणं स्य पुनरेव निवर्तने १५ कैकेय्याः प्रतिपत्तिर्हि कथं स्यान्मम वेदने वरि
तस्या न भावो यं कृतांत विहितो भवेत् १६ जानासि हियथा सोम्य न मातृशुभमांत
रं भूतपूर्वं विशेषो वा तस्या मायि सुते पिवा १७ सोभिषेक निवृत्यैः प्रवासा
थैश्च दुर्वचैः उग्रैर्वाक्यैरहंत स्यान्ना न्यहैवास्तमर्थये १८ कथं प्रकृतिसंपन्ना

अ० २

८२

राजपुत्रीतथागुणा ब्रूणात्सा प्राकृतेव स्त्रीमत्प्राज्यं भर्तृसन्निधौ १९, यद्वि-
त्यंतुतद्देवं भूतेष्वपि न हन्यते व्यक्तं मयि च तस्यांच पतितो हि विपर्ययः २० कश्च
दैवेन सोमि त्रेयोधुमत्सहते पुमान् यस्य न ग्रहणां किंचित्कर्मणो न्यन्न दृश्यते २१
सुखदुःखे भयक्रोधौलाभात्प्रभो भवाभवौ यस्य किंचित्तथा भूतं ननु दैवस्य कर्म
तत् २२ कृषयोप्युग्रतपसो दैवेनाभिप्रचोदिताः उत्सृज्य नियमांस्तीव्रान् भ्रश्यं
ते काममन्युभिः २३ असंकल्पितमेवेह मदकस्मात्प्रवर्तते निवर्त्यारब्धमा-
रंभेन ननु दैवस्य कर्म तत् २४ एतया तत्त्वया बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना व्या-

वा. रा.

८३

हतेष्वभिषेकेनेपरितापोनविद्यते ^{२५} नस्मादपरितापः सं
स्त्वमप्यनुविधायमां प्रतिसंहारयस्त्रिप्रमाभिषेचनिकीक्रियां २६ एभिरेव
घटेः सर्वैरभिषेचनसंभृतैः समलक्ष्मणतापस्येवतस्मान्नंभविष्यति २७
अथवाकिंममैतेनराज्यद्रव्यममेनतु उधृतमेस्वयेतोयं वनादेशंकरिष्यति २८
माचलक्ष्मणसंतापंकार्षीर्लक्ष्म्याविपर्यये राज्यंवावनवासोवावनवासोम
होदयः २९ नलक्ष्मणास्मिन्ममराज्यविघ्नेमातायवीयस्यभिषंकनीया देवाभि
पुन्नापिताकथंचिज्जानासिदैवंहिनथाप्रभावं ३० इत्यार्षे श्रीरामायणे वा.

अ. २

८३

अथोद्ध्याकांडे द्वाविंशः सर्गः २२ इति ब्रुवति रामे तुलस्मणो वा कूशिरा
इव ध्यात्वा मध्यं जगामाश्रु सहसा दैन्यहर्षयोः १ तथा तु वध्वाभ्रुकुटिं भुवो
र्मध्ये नरर्षभः निशब्दा समहासर्पो बिलस्य इव रोषितः २ तस्य दुष्प्रतिवा
श्यं तत्र भ्रुकुटी सहितं तदा बभौ क्रुधस्य सिंहस्य मुखस्य सदृशं मुखं ३ अथ
हस्तं विधुन्यंस्तु हस्ता हस्तमिवात्मनः तिर्यग्ध्वं शरारे च पातयित्वा शिरो धरं
४ अग्राक्ष्णा वा क्षमाणस्तु तिर्यक् भ्रातरमब्रवीत् अस्थाने संभ्रमो यस्य
जातो वै सुमहानयं ५ धर्मदोषप्रसंगेन लोकस्यानतिशंकया कथं ह्येतद

वा. रा.

८५

संभ्रांतस्त्वदिधो वक्तुमर्हति ६ यथाह्येवमशौंशीरंशौंशीरः सत्रियर्षभः
किन्नामरुपणंदैवमशक्तमभिशंससि ७ पापयोस्ते कथं नाम तयोः शंका न वि
द्यते संति धर्मोपधासक्ता धर्मात्मन किन्न बुध्यसे ८ तयोः सुचरितं स्वार्थं
शाक्यात्परिजिहीर्षतोः यदि नैवं व्यवसितं स्यात्प्रियागे वराय व ९ तयोः प्रागे
वदन्तश्च स्याद्वरः प्रकृतश्च सः लोकविहिष्टमारब्धं त्वदन्यस्याभिषेचनं १०
नोत्सहे स हि तुंगारतत्र मेशं नुमर्हसि येनैवमागता द्वेधं न व बुधिर्महामते ११
सोपि धर्मो मम द्वेष्यो यत्प्रसंगादिमुद्यासि १२ कथं त्वं कर्मणा शक्तः कैकेयाव

अ. २

८५

शवर्तिनः करिष्यसिपितुर्वाक्यमधर्मिष्टं विगर्हितं १३ यदयं किल्बिषाद्दे
हः कृतोप्येवं न गृह्यते जायते तत्र मेदुःखं धर्मसंगश्च गार्हितः १४ तवायं धर्म
संयोगो लोकास्यास्य विगर्हितः मनसापि कथं कामं कुर्यात् कामवृत्तयोः १५
तयोस्त्वहितयोर्नित्यं शब्दोऽपि त्वभिधानयोः १५ यद्यपि प्रतिपत्तिस्ते देवा चापि
तयोर्मते तथाप्युपेक्षणीयं तेन मेतदपि रोचते १६ विह्वलो वीर्यहानो यः सदैव
मनुवर्तते वीराः संभावितात्मानो न देवं पर्युपासते १७ देवं पुरुषकारेण यः सम
र्थः प्रवाधितुं न देवेन विपन्नार्थः पुरुषः सो वसीदति १८ द्रक्ष्यंति त्वघं देवस्य

वा० रा०

८५

यौरुषं पुरुषस्य च देवमानुषयोरद्य व्यक्ताव्यक्तिर्भविष्यति १९ अद्यमत्सौर
षहतं देवं द्रक्ष्यन्ति वैजनाः यैर्देवादाहतं ते द्यदृष्टं राज्याभिषेचनं २० अत्यंकुश
मिवोदामंगजं मदजलोद्धतं प्रधावितमहं देवं पौरुषेण निवर्तये २१ लोकपा
लाः समस्मात्तेनाद्य रामाभिषेचनं न च कुत्स्नास्त्रयो लोका विहन्युः किंपुनः पि
ता २२ यौर्विवास्तस्तवारण्ये मिथो राजन्समर्थितः अरण्ये ते विवत्स्यन्ति चतुर्दश
समास्तथा २३ अहं तदा शांथस्यामि पितुस्तस्याश्रया तव अभिषेकविद्या
तेन पुत्रराज्याय वर्तते २४ महत्लेन विरुधाय न स्याद्देवबलं तथा प्रभ

अ. २

८५

विष्यतिदुःखाययथोग्रं पौरुषं मम २५ ऊर्ध्ववर्षसहस्रांते प्रजापाल्यमनेत
रं आर्यपुत्राः करिष्यन्ति वनवासंगते त्वयि २६ पूर्वराजर्षिरुत्याहिवनवासो
भिधीयते प्रजानि क्षिप्य पुत्रेषु पुत्रवत्परिपालने २७ सचेद्राजन्यनेकाग्रे राज्य
विभ्रमशंकया नैव मिच्छसि धर्मात्मन राज्ञं रामत्वमात्मनि २८ प्रतिज्ञाने च ते
वीरमाभूवं वीरलोकभाक् राज्यं चतुरक्षेयमहं वलेव सागरं २९ मंगलैरभि
षिन्वस्व तत्र त्वं व्यापृतो भव अहमेको महापालानलं वारयितुं क्षात् ३० नशो व
भार्थाविमोवाहनधनुर्भूषणाय मे नासिराबंधनार्थाय नगरास्तंभहेतवः ३१

वा० रा०

८६

अमित्रमथनार्थाय सर्वमेतच्चतुष्टयं नचाहं कामयेत्यर्थं यः स्याच्छत्रुर्मनोमन
३२ असिनातीक्ष्णधारेण विद्युच्चलितवर्चसा प्रगृहीतेन वै शत्रुं वज्रिणं वा न
कल्पये ३३ खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैर्गहनादुश्वराचमे हस्त्यभ्यरथिहस्मोरुशि
रोभिर्भवितामही ३४ खड्ग [redacted] धाराहतामेघ
दीप्यमाना इवाग्नयः पतिष्यन्ति द्विषो भूमौ मेघा इव सविद्युतः ३५ बध्नगोधां
गुल्लिन्नाणी प्रगृहीतशरासने कथं पुरुषमानी स्यात्पुरुषाणां मयि स्थिते ३६
बहुभिश्चैकमत्यस्य नैकेन च बहून् जनान् विनियोक्ष्याम्यहं बाणान् न वाजि

अ० २

८६

गजमर्मसु २७ अयमेस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति रासश्राप्रभुतां कर्तुं
प्रभुत्वं च तव प्रभो २८ अद्य चंदनसारस्य केयूरामोक्षणस्य च वस्त्रां च विमो
क्षस्य सुहृदं पालनस्य च २९ अनुरूपा विमोवा हराम कर्म करिष्यतः अभिषे
चन विघ्नस्य कर्तृणां ते निगारणे ३० ब्रवाहिको द्यौवमया विपुज्यतां तव सुहृत्प्रा
णयशः सुहृज्जनैः यथा तवेषं च सुधावशा भवेत्तथैव मां शाधिन वास्मि किं करः ४१
विसृज्य बाष्पं परिस्रांत्य चासक्त सलक्ष्मणं राघव तं रावर्धनः उवाच पित्रोर्वचने
व्यवस्थितं निबोध मामेष हि सौम्य स तथः ४२ इत्यार्षे श्रा रामायणे वा० अयो

वा. रा.

ध्याकांडे त्रयोविंशः सर्गः २३ तं समीक्ष्य व्यवसितं पितुर्निर्देशात्
ने कोसल्याबाष्पसंरुधावचो धर्मिष्ठमब्रवीत् १ अहृष्टदुःखो धर्मात्मा सर्वभू-
तप्रियंवदः मयि जातो दशरथात्कथमुं छेन वर्तयेत् २ यस्य भृत्याश्च दशशत्र-
मृष्टान्यन्नानि भुंजते कथं समीक्ष्य ते रामो वने मूलफलान्ययं ३ क एतच्छ-
दधेच्छुत्वा कस्य वानभवेद्भयं पुणवान् दयितो राजो राघवो यदि वास्यते ४
नूनं तु बलवान् लोके कृतान्तः सर्वमादिशन् लोके रामाभिरामस्त्वं वनं यत्र गमि-
ष्यसि ५ अयं तु मामात्मभवस्तवादर्शनमारुतः विलापदुःखसमिधोरुदिता

आ. २

२७

श्रुहुताहुतिः चिंताषाध्यमहाधूमस्तवागमनचिंतजः कर्शयित्वाधिकं पुत्रनि
श्रासायाससंभवः ७ त्वयाविहीनामिहमांशोकाग्निरतुलोमहान् प्रथस्यति
यथाकश्चिन्नभानुर्हिमात्यये ८ कथं हि धेनुः स्ववत्संगच्छति मनुगच्छति अहं
त्वानुगमिष्यामि यत्र वत्संगमिष्यसि ९ यथानिगदितं मात्रानह्यक्यं पुरुषर्षभः
श्रुत्वा रामो ब्रवीद्वाक्यं मानरं भृशदुःखिनां १० कैकेय्यावं चितो राजामयि चारण्य
प्राप्तिने भवत्यानपरित्यक्तो न नूनं वर्त्तयिष्यति ११ भर्तुः पुनः परित्यागो नृशंसः
केवलं स्त्रियाः स भवत्यानकर्त्तव्यो मनसा विविगर्हितः १२ यावज्जीवतिकाकुत्स्थः

वा० रा०

८८

पितामेजगतापतिः शुश्रूषाक्रियतांतावत्सहिधर्मः सनातनः १३ एवमु
कातुरामेणकोसल्याशुभदर्शना तथेत्युवाच सुप्रीताराममक्लिष्टकारिणं १४
एवमुक्तस्तुवचनंरामो धर्मभृतांवरः भूयस्त्नामब्रवीद्वाक्यंमातरंभृशदुःखितां
१५ मयाचैवभवत्याचकृत्तव्यंवचनंपितुः राजाभर्तागुरुः श्रेष्ठः सर्वेषामाश्व
रः प्रभुः १६ इमानितुमहारण्येविहत्यनवपंचच वर्षाणिपरमश्रीत्यास्थास्या
मिवचनेतव १७ एवमुक्ताप्रियंपुत्रंवाष्पपूर्णाननातदा उवाचपरमात्मातुको
सल्यासुतवत्सला १८ आसौरामसपत्नीनांवत्तुमध्येनमेशमं नयमामपि

अ० २

८८

काकुस्थवनं वन्यां नृगामिव ३९ यदि ते गमने बुद्धिः कृतापि रपेक्षया नान्त
थारुदतीरामोरुदन्वचनमब्रवीत् ४० जीवंत्या हि स्त्रिया भर्ता दैवतं प्रभुरेव च
भवत्याममचे वाद्यराजा प्रभवति प्रभुः ४१ न ह्यनाथा वयं राजा लोकनाथेन धी
मता भरतश्चापि धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ४२ भवती मनुवर्तेत सहिधर्मर
तः सदा यथामयितुनि प्रजाते पुत्रशोकेन पार्थिवः ४३ अमं नावाप्नुयात्किं
चिदप्रमत्ता तथा कुरु दारुणश्चाप्ययं शोको यथेन न विनाशयेत् ४४ रा
जो वृद्धस्य सततं हितं चरसमाहिता ब्रह्मोपवासनिरता या नारी परमोत्तमा
२५

वा० रा०

४९

भर्तारन्नानुवर्त्तेत सा च पापगतिर्भवेत् भर्तुं शुश्रूषयानाशुभते स्वर्ग
मुत्तमं २६ अपिया निर्नमस्कारानिवृत्ता देव पूजनात् शुश्रूषामेव कुर्वति
भर्तुः प्रियहिते रता २७ एष धर्मस्त्रियानित्यो वेदे लोके श्रुतः स्मृतः अग्निका
येषु च सदा सुमनोभिश्च देवताः २८ पूज्यास्ते मत्कृते देवि ब्राह्मणाश्चैव सत्क
ताः एवं कालं प्रतीक्षस्व ममागमनकांक्षिणी २९ नियतानियता हारा भर्तुं शु
श्रूषणे रता प्राप्यसे परमं कामं मयि पर्यागते सति ३० यदि धर्मभृतां श्रेष्ठो धा
रयिष्यति जीवितं एव मुक्ता तुरामेण बाष्प पूर्णाय ते क्षणा ३१ कौसल्या पुत्रशो

अ० २

४९

कार्तारामं वचनमब्रवीत् गमने सुकृतां बुधिनतेशक्रोमि पुत्रक ३२ विनिव
र्तयितुं वीरनूनं कालोदरस्य यः गच्छ पुत्रत्वमेकाग्रो भद्रं ते स्तु सदा विभो ३३ उ
नस्त्वयि निवृत्ते तु भविष्यामि गतकृमा प्रत्यागते महाभागे कृतार्थे चरितव्र
ते ३४ पितुरानृण्यतां प्राप्ते स्वपिष्ये परमं सुखं कृतांतस्य गतिः पुत्रदुर्विभाव्या
सदा भुवि ३५ यत्त्वां सं चोदयति मे वच आविध्य राघव गच्छेदानीं महाबाहो क्षे
मेण पुनरागतः ३६ नंदयिष्यसि मां पुत्रसौंश्चिरुक्षणेन चारुणा अपीहानी सका
लः स्याद्वनात् प्रत्यागतं पुनः यत्त्वां पुत्रकपश्येयं जरावल्कलधारिणं ३७ तदा

म्मा

ग्रा० रा० हिरामंवनवासानिश्चिंतं ददर्श देवापरमेण चेनसा उवाच रामं शुभलक्षणं वचो
वभूव न स्वस्त्ययनाभिकांक्षिणी १८ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकांडे च
तुर्विंशः सर्गः २४ सावित्रीयतमायासमुपस्पृश्य जलं शुचि चकार माता
रामस्य मंगलानि मनस्विनी १ नराक्यते वारयितुं गच्छेदानीं रघूत्तम शीघ्रं न वि
निरुत्तं स्ववर्तस्व सतां क्रमे २ यं पालयसि धर्मं तं प्रीत्या च नियमेन च सर्वे राघ
वशाद्दुःखधर्मरूपा मभिरक्षतु ३ येभ्यः प्रणमसे पुत्रद्वैवेष्ट्वा यतनेषु च ते च त्वामभि
रक्षंतु वने सह महर्षिभिः ४ यानि दत्तानि ते रूपाणि विश्रामित्रेण धीमता तानि त्वा

अ० २

१०

मभिरक्षंतु गुणेः समुदितं सदा ५ पितृभ्यश्चूषया पुत्रमातृभ्यश्चूषया तथा स
त्येन च महाबाहो चिरं जीवाभिरक्षितः ६ समित्कुशपवित्राणि वेद्यश्चायतनानि
च स्थंडिलानि च विप्राणां शैला वृक्षा सुपा हृदाः ७ पतंगाः पन्नगाः सिंहा स्त्वां र
क्षंतु नरोत्तम स्वस्ति साध्याश्च विभ्वे च मरुतश्च महर्षिभिः ८ स्वस्ति धाता वि
धाता च स्वस्ति पूषा भगोर्यमा लोकपालाश्च ते सर्वे वासव प्रमुखास्तथा ९ क्रतु
वः षट् च ते सर्वे मासाः संवत्सराक्षणाः दिनानि च मुहूर्ताश्च स्वस्ति कुर्वंतु ते सदा १०
श्रुति स्मृतिश्च धर्मश्च पातु त्वां पुत्र सर्वतः स्कंदश्च भगवान् देवः सोमश्च स बृह

वा० रा०

९३

स्यतिः ११ सप्तर्षयो नारदश्च नेत्यां रक्षंतु सर्वतः ते चापि सर्वतः सिद्धादिना
श्च सहिगाभराः १२ स्तुता मया वने तस्मिन्पांतु त्वां पुत्रनिष्पत्तः शैलाः सर्वे
समुद्राश्च राजा वरुण एव च १३ द्यौरंतरिक्षं पृथिवी वायुश्च स चराचरः नक्ष
त्राणि च सर्वाणि ग्रहाश्च सह देवतैः १४ अहोरात्रे तथा संध्येषां तु त्वां वनमाश्रि
तं क्रतवश्चापि षट्चात्येमासाः संवत्सरास्तथा १५ कलाश्च काष्ठाश्च तथा न
वशर्मदिशंतु ते महावने पिचरतो मुनिवेषस्य धीमताः १६ तथा दित्याश्च देत्याश्च
भवंतु सुखदाः सदा राक्षसानोपि शाचानां रौद्राणां क्रूरकर्मणां १७ क्रव्यादानां च स

अ० २

९३

वैष्णोमाभृत्युत्रकतेभयं पूर्वंगावाश्रिकादंशामशकाश्रैवकानने १८ मरुस
पाश्रकीदाश्रमाभवन्गहनेनव महादिपाश्रसिंहाश्रयाप्राकृताश्रदंष्ट्रिणः १९
महिषाःश्रंगिणोरौद्रानतेद्रुह्यंतुपुत्रक नृमांसभोजनारौद्रायेचान्येसर्पजा
नयः २० माचत्वाहिंसिषुःपुत्रमयासंपूजितास्त्विह आगमास्तेःशिवाःसंतुमि
ध्यंतुचपराक्रमाः २१ सर्वसंपत्तयोरामस्वस्ति मान्गच्छपुत्रक स्वस्तिनेस्त्वांतरि
क्षेभ्यःप्रार्थिवेभ्यःपुनःपुनः २२ सर्वेभ्यश्चैवदेवेभ्योयेचतेपरिपंथिनः श्रुंसो कः
मश्रसूर्यश्रधनदोथयमस्तथा २३ पांतुत्वामर्चिनारामदंडकारण्यगासिनं अ

वा. रा.

९२

निर्वायुस्तथाधूमोमंत्राश्रुर्षिमुखश्रुताः २४ उपस्पर्शनकालेतुपांतुत्वारं
घुनंदन सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्माभूतकर्तृतथर्षयः २५ येचशेषासुरगस्तेतुरक्षं
तुवनवासिनं इतिमात्यैः सुरगणानूगंधैश्चापियशास्त्रिनी २६ स्तुतिभि
श्चातुरूपाभिरानर्चायतलोचना ज्वलनंसमुपादायब्राह्मणेनमहात्मना
२७ हवयामासविधिनाराममंगलकारणान् घृतंश्रेतानिमात्यानिसमि
धश्चैवसर्पपान् २८ उपसंपादयामासकोसल्यापरमांगना उपाध्यायः
सविधिनाहुत्वाशांतिमनामयं २९ हुतहव्यावशेषेणबाह्यंबलिमकल्प

अ. २

९२

यत् मधुदध्यक्षतघृतैः स्वस्तिवाच्यं द्विजांस्ततः २० वाचयामासं मस्य द
ने स्वस्ति यनक्रियां तत्स्तस्मै द्विजेन्द्राय गममाताय शास्त्रिणे २१ दक्षिणां प्र
ददौ काम्यं राघवं चेदमब्रवीत् यन्मंगलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते २२ वृत्र
नाशे समभवत्तत्ते भवतु मंगलं यन्मंगलं सुपूर्णं स्य धिना कल्पयत्पुनः २३ अम
नं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु मंगलं अमृतोत्पारणे दैत्यान् घ्नतो वज्रधरस्य यत् २४
अदितिर्मंगलं प्रादात्तत्ते भवतु मंगलं त्रिविक्रमात्प्रक्रमतो विष्णो रतुलतैजसा २५
यदासीन्मंगलं रामतत्ते भवतु मंगलं कृष्णयः सागरादीषा वेदा लोकादिशश्च ताः २६

रा

वा० रा०

९३

मंगलानिमहाबाहोदिशंतुभुभमंगलं इतिपुत्रस्यशेषाश्रकृत्वाप्रिरसिभामि
ना ३७ गंधैश्चाविसमालभ्यराममायतलोचना औषधिंचसुसिधार्थाविशाल्य
करणीभुभां ३८ चकाररक्षोकोसत्यामंत्रैरभिजजापच उवाचापिप्रहृष्टेवसा
दुःखवशवर्तिनी ३९ वाङ्मन्त्रेणनभावेनवाचासंसज्जमानया आनम्यमूर्ध्नि
चाप्रायपरिष्वज्ययशस्विनी ४० अवदत्पुत्रमिष्टार्थोर्गिराममथासुखं अरो
गंसर्वसिधार्थमयोध्यापुनरागतं ४१

पश्यामिहासुखंवत्ससंधितंराज

अ० २

९३

प्रनष्टदुःखसंकल्पाहर्षविद्योतितानना ॥ दृष्ट्यामित्वां वनात्प्राप्तं पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ भद्रं भद्रासनगतं वनवासार्दि
हागतम् ॥ दृष्ट्यामित्वां मुहुः पुनर्तीर्णवन्तमितुर्वचः ॥ ५१ प्रा०

वर्त्मसु मंगलैरुपसंपन्नो वनवासादिहागतः वध्याश्रममनित्यं त्वंकामान्सं
वर्धयाहिभो ४२ मयार्चिता देवगणाः शिवादयो महर्षयो भूतगणाः सुरेरगाः अ
भिप्रयातस्य वनं चिरायते हितानि कांक्षन्तु रिशश्चराधव ४३ अतीव चाश्रुप्रति
पूर्णलोचना समाप्य च स्वस्त्ययनं यथाविधि प्रदक्षिणं चापि चकार राघवं पुनः
पुनश्चापि निरीक्ष्य सत्त्वजे ४४ तया हि देव्या चकत प्रदक्षिणो निपीड्य मातुश्चरणौ
पुनः पुनः जगाम सीतानि रुयं महायशासराधवः प्रज्वलितस्तया श्रिया ४५
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकांडे पंचविंशः सर्गः २५ अभिवाद्य तु

वा० रा०
९४ राज

कौसल्यां रामः संप्रस्थितो वनं कृतस्वल्पमनोमात्राधर्मिष्ठेव तस्मिन्निस्थितः ?
विराजयन् सुनो राजमार्गं न रैव न हृदयान्याममंथेव जनस्य गुणवत्तया २ वै
देहीचापितत्सर्वेन शुश्रावत पत्स्विनी तदेव हृदितस्याश्रयो वराज्याभिषेचनं
३ देवकार्ये स्मसा कृत्वा कृतज्ञा हृष्टचेतना अभिताराजधर्माणो राजपुत्री
प्रतीक्षती ४ प्रविवेशाथ रामस्तु स्वतेश्च सुविभूषिते प्रहृष्टजनसंरणं हि
या किंचिदवाञ्मुखः ५ अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना चतं पतिं अपश्यच्छोक
संनमं चिन्ता व्याकुलितेन्द्रियं ६ तां दृष्ट्वा सहि धर्मात्मानशशाकमनोगतं तं

अ० २

९४

शोकं राघवसो दुःखं ततो विवृततांगतः ७ विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्नममर्षणं
प्राह दुःखाभिस्तं ताकिमिदानीमिदं प्रभो ८ अद्य बार्हस्पतः श्रामान्युक्तः शु
ष्मेण राघव प्रोच्यते ब्राह्मणेः प्राज्ञैः केन त्वमसि दुर्मनाः ९ न तेषां शलाके
न जलकेन निभेन च आचृतं वदनं वत्सु छत्रेणाभिविराजते १० व्यजनाभ्यां
च मुरव्याभ्यां शतपत्रनिभेक्षणं चंद्रहेमप्रकाशाभ्यां वीज्यते नंतवाननं ११ वाग्नि
नो वंदितश्चापि प्रहृष्टास्त्वां न रर्षभ स्तुवंतो नाद्यदृश्यंते मंगलैः सूतमागधाः १२
न तेषां क्षौद्रं च दधि च ब्राह्मणा वेदपारगाः मूर्ध्नि मूर्धाभिषिक्तस्य ददन्ति स्म विधानतः १३

वा. रा. नत्वां प्रकृतयः सर्वाश्चैषां नृणां भूषिताः अनुव्रजितुमिच्छन्ति पौरजानपदा
स्तथा १४ चतुर्भिर्वैगसंपन्नैर्हयैः कांचनभूषणैः मुख्यः पुष्परथो युक्तः किन्न
९५ गच्छति ते प्रतः १५ नहस्तीचा प्रतः श्रीमान् सर्वलक्षणपूजितः प्रयागे लक्ष्यते वी
रकृष्णामेष गिरिप्रभः १६ नयकांचनचित्रं ते पश्चामिप्रियदर्शनं भद्रासनं पुरस्क
त्य यांतं वीरपुरः सरं १७ अभिवेको यदा सज्जः किमिदानीमिदं नव अपूर्वो मुखवर्ण
श्च न प्रहर्षश्च लक्ष्यते १८ इतीव विलसन्तां तां प्रोवाच रघुनंदनः स्नानेन नृभ
वां स्नातः प्रव्राजयति मां वनं १९ कुले महति संभूते धर्मज्ञे धर्मचारिणी शृणुता

अ. २

९५

नकि येनेदं क्रमेणाद्या गतं मम २० राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन विना दशरथेन वै कैके
य्ये मम मात्रेण पुरा दत्तो महावरो २१ तथा धर्ममसज्जेस्मिन्नभिषेके नृपो द्यते
प्रचोदितः स समयो धर्मेण प्रतिनिर्जितः २२ चतुर्दशहिवर्षाणि वत्सव्यं दंड
के मया विना मे भरतश्चापियौवराज्ये नियोजितः २३ सोहं त्वामागतो द्रष्टुं
प्रस्थितो विज्जनं वनं भरतस्य समापेतेनाहं कथ्यः कदाचन २४ ऋक्षियुक्ता
हि पुरुषानसहंते परस्तवं तस्मान्न ते गुणाः कथा भरतस्याग्रतो मम २५ अहं ते
नानुवक्तव्यो विशेषेण कदाचन अनुकूलतया शक्यं समापेतस्य वर्तितुं २६ न

वा० रा०

९६

स्मैदत्तं नृपतिना यो बराज्यं सनातनं सप्रसाद्यस्त्वया सीतेनृपतिश्च विशेषतः
२७ अहं चापि प्रतिसांतो गुरोः समतुपालयन् वनमद्येव यास्यामि स्थिरी भ
वमनस्विना २८ यातेमपि च कल्याणिवनं मुनिनिषेवितं जतोपवासपरया
भवितव्यं त्वयानघे २९ कल्पमुक्षाय देवानां कृत्वा पूजां यथाविधि वंदितव्यो रश
रथः पिताममजनेश्वरः ३० माता च मम को स ख्या रूपा संतापक शक्तिः धर्ममेवा
ग्रतः कृत्वा त्वज्जसमानमर्हति ३१ वंदितव्याश्च ते नित्यं याः शेषामममातरः स्नेह
प्रणयसंभोगैः समाहिमममातरः ३२ भ्रातृपुत्रसमो चापि द्रष्टव्यो च विशेषतः त

अ० २

९६

स्पर्शान्निव गजोहंति जिघ्रन्निव भुजंगमः ॥ स्मयन्निव नृपो हन्ति मानयन्निव दुर्जनः ॥ ३० ॥ प्रा.

पाभरतशत्रुघ्नौ प्राणेः प्रियतरो मम ३३ विप्रियं च न कर्त्तव्यं भरतस्य कदाचन
सहिराजा च वै देहिदेशस्य च कुलस्य च ३४ आराधिना हि शालेन प्रयत्ने श्वोप
सेविताः गजानः संप्रसीदंति प्रकुप्यंति विपर्यये ३५ औरस्मानपि पुत्रा हि त्यजं
त्यहितकारिणः समर्थाः संप्रगृण्णंति जनानपि नराधिपाः ३६ सा त्वं वसेह कल्या
णिराजः समनुवर्तिना भरतस्य रत्नाधर्मे सत्यव्रतपरायणा ३७ अहं गमिष्या
मिमहावनं प्रिये त्वया हि वस्तव्यमिहैव भासिनि यथाव्यतीकं कुरुष्वेन कस्यचि
न तथा त्वया कार्यमिदं वचो मम ३८ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा ० अयोध्याका

वा० रा०

९७

डेसीतानुशासनो नाम षड्विंशः सर्गः २६ एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रिय
वादिना प्रणयादेव संक्रुधा भर्तारमिदमब्रवीत् १ किमिदं भाषसे राम वाक्यं
लघुतया ध्रुवं त्वया यदपहास्यं मे श्रुत्वा नरवरोत्तम २ वीराणां राजपुत्राणां
शास्त्रास्त्रविदुषां नृप अनर्हमयशस्यं च न श्रोतव्यं त्वये रितं ३ आर्यपुत्राणि
तामाताभ्रातापुत्रस्तथा स्नुषा स्वानि पुण्यानि भुंजानाः स्वस्वभाग्यमुपासते ४
भर्तुर्भाग्यं तु नार्यैः चाप्राप्नोति पुरुषर्षभ अतश्चैवाहमहिष्ठावनेव स्तव्यमित्य
पि ५ न पिता नात्मजो नास्मान्मातानसखीजनः इह प्रेत्य च नाराणां पतिरे

अ० २

९७

कोसदागतिः ६ यदित्थं प्रास्थितो दुर्गे वनमद्यैव राघव अग्रतस्ते गमिष्या
मिमन्दन्ती कुशकंदकान् ७ इष्यारोषे वहिष्कृत्य भुक्तशेषमिवोदकं नयमांघी
रविस्त्रब्धः पापं मायित विद्यते ८ प्रासादाग्रे विमानैर्वा वैहायसगतेन वा स
र्ववस्थागताभर्तुः पादच्छाया विशिष्यते ९ अनुशिष्टास्मिन्मात्राच पित्राच विवि
धाश्रयं नास्मिन्संप्रति वक्तव्या वर्जितं त्वयं यथा मया १० अहं दुर्गे गमिष्यामिव
नं पुरुषवर्जितं नानामृगगणाकार्णशादूहगणसेवितं ११ सुखं वने निव
स्यामि यथैव भवने पितुः अचिंतयन्ती चान्तोकाश्चिंतयन्ती पतिव्रत १२ शुभ्र

वा० रा०

९८

षमाणातेनित्यंनियताब्रह्मचारिणी सहस्येत्वयावीरवनेषुमधुगंधिषु १३
त्वंहिकर्तुंवनेशाक्तोरामसंपरिपालनं अन्यस्यापिजनस्येहकिंपुनर्मममान
द १४ साहंत्वयागमिष्यामिवनमद्यनसंशयः नाहंशक्यामहाभागनिव
र्तयितुमुद्यता १५ फलमूलाशनानित्यंभविष्यामिनसंशयः नतेदुःखं क
रिष्यामिनिवसंतीत्वयासदा १६ अग्रतस्तेगमिष्यामिभोक्ष्येभुक्तवतित्वयि
इष्टामिसरितःशैलान्यल्वलानिसरांसिच १७ द्रष्टुंसर्वत्रनिर्भातात्वयानाथे
नधीमता हंसकारंडवा कीर्णाःपद्मिनीःसाधुपुष्पिताः १८ इष्टेयंसुखिनी

अ० २

९८

द्रष्टुं त्वया वारेण संगता अभिषेकं कारिष्यामि तासु नित्यमनुव्रता १९ स
ह त्वया विशालाक्षरं स्ये परमं तं दिनी एवं वर्षसहस्राणि शतं वापि त्वया स
ह २० व्यतिक्रमं न वेत्स्यामि स्वर्गोपि हि न मे मतः स्वर्गोपि च विना वा सो भवि
तायदि राघव २१ त्वया विना न रया घना हंत दपि रोचये २२ अहं गपि ष्या
मि वनं सुदुर्गं मं मृगा युतं वा न रवारणोश्च वने निवत्स्यामि यथापि तुर्गं हेत
वैव पादावुपगृह्य संमता २३ अनन्यभावा मम नुरक्तचेतसं त्वया विमुक्तां मरणा
य निश्चिंतां न यस्व मां साधु कुरु घ्या च नानातो मया ते गुरुता भविष्यति २४

वा० रा०

९९

नथा ब्रुवाणामपि धर्मवत्सला न च स्मसीतां नृवरोनि^{नीष} ति उवाच चेनां
बहु सन्निवर्तने वने निवासस्य च दुःखतां प्रति २४ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वा० अयोध्याकांडे सप्तविंशः सर्गः २७ स एवं ब्रुवन्तीसीतां धर्मतां धर्मव
त्सलः ननेतुं कुरुते बुद्धिं वने दुःखानि चिंतयन् १ सां त्यजित्वा तनूनां तु
बाष्पदूषितलोचनां निवर्तनार्थं धर्मात्मा वाक्यमेतदुवाच २ सीते महाकु
लीनासि धर्मे च निरता सदा इह चरस्व धर्मत्वे यथा मे मनसः सुखं ३ सीते
यथा त्वां वक्ष्यामि तथा कार्यं त्वया बले वने दोषा हि बहवो वरुतस्तान्निबोध

अ० २

९९

मे ४ सीतेविषुच्यनामेषावनवात्मकतामानिः बहुदोषाहकोत्तारंवनमि
त्यभिधीयते ५ हितबुध्याखलुवचोमयेनदभिधीयते सदासुखंनजाना
मिदुःखमेवसदावनं ६ गिरिनिर्झरसंभूतागिरिनिर्दरिवासिनां सिंहानां
निनरादुःखाः श्रोतुंदुःखमनोवनं ७ क्रीडमानाश्चविस्त्रब्धामनाः श्रुत्येतथामगाः
दृष्ट्वासमभिवर्त्ततेसीतेदुःखमनोवनं ८ सग्राहाः सरितश्चैवपंकवत्पल्लुस्त
दाः मत्तैरपिगजैर्नित्यमनोदुःखतरंवनं ९ लताकंदकसंकीर्णाः रुकवाकूपना
दिताः निरपाश्चसुदुःखाश्चमार्गादुःखमनोवनं १० सुष्यतेपर्णशय्यासुस्वयंभ

वा० रा०

१००

गनासुभक्तले रात्रिषुश्रमस्त्रिनेनतस्मादुःखमतोव^{नं} ११ अहोरात्रं च संतो
षः कर्त्तव्यो नियतात्मना कलेर्वृक्षावपतितैः सातेदुःखमतोवनं १२ उपवास
श्च कर्त्तव्यो यथा प्राणे न मे थिली जगामाश्च कर्त्तव्यो बल्कलांबरधारणं १३
देवतानां पितॄणां च कर्त्तव्यं विधिपूर्वकं प्राप्तानामतिथीनां च नित्यशः प्रतिपूजनं
१४ कार्यस्थिरभिषेकश्च काले काले च नित्यशः चरन्तानि नियमेनैव तस्मादुःख
तरं वनं १५ उपहारश्च कर्त्तव्यः कुसुमैः स्वयमाहृतैः आर्षेण विधिना वेद्यां सीते
दुःखमतोवनं १६ यथा लब्धेन कर्त्तव्यः संतोषस्तेन मे थिली यथा हारैर्वनचरैः

अ० २

१००

सीतेदुःखमतोवनं १७ अतीवगतस्तिमिरंबुभुक्षा वास्तिनित्यशः भयानिच
 महोत्तत्र अतोदुःखतरंवनं १८ मरीसृपाश्चबहवो बहुरूपाश्चभामिनि चरं
 तिपथितोदर्पानतोदुःखतरंवनं १९ नदीनित्यनाः सर्पा नदीकुटिलगामिनः ति
 ष्ट्यावृत्यपंथानमतोदुःखतरंवनं २० दुर्माः कंटकिनश्चैषकुशाः काशाश्चभामि
 नि वनेव्याकुलशाखा ग्रास्तेनदुःखमतोवनं २१ कायक्लेशाश्चबहवो भयानिवि
 विधानिच अरण्यवासेवसतोदुःखमेवसदावनं २२ क्रोध विमोक्तयोक्त लोभो
 व्यातपसेमतिः नभेतव्यंचभेतव्येनित्यंदुःखमतोवनं २४ तदलंतेवनंगत्वा
 + पतंगादश्रिकाकीटादंशाश्चमशकैः सह बाधतेनित्यमबलेसर्वदुःखमतोवनं २५ +

वा० रा०

३०१

क्षमं न हि वनं तव विमृशन्ति वपश्यामि बहुदोषकरं वनं २५ वनं तु नेतुं न क
तामतिर्यदा बभूव रामेण तदा महात्मना न तस्य सीता वचनं चकार ततः
ब्रवीद्राममिदं सुदुःखिता २६ इत्यादि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये अयोध्या
छादिंशः सर्गः २८ एतत्तु वचनं श्रुत्वा सीतारामस्य दुःखिता प्रसक्ता
श्रुत्वा सीतमिदं वचनमब्रवीत् १ येन या कीर्तिता रोषा वने वस्तव्यतां प्रति
गुणानित्येव तान्निधितवस्ते ह पुरस्कृता २ मृगाः सिंहा गजाश्चैव शार्दूलाः शर
भास्तथा च मराः सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ३ अदृष्टपूर्वरूपत्वा सर्वे नेत

अ० २

३०१

वरस्यव रूपं दृष्ट्वा पसर्पेयुस्तव सर्वे हि विभ्यनि ४ त्वया सह च गंतव्यं मया तु
रुजनात्तया त्वहियोगेन मे राम त्वक्तव्यमिह जीवितं ५ नाहि मां त्वत्समीपस्था
मापिशक्नोति राघव सुराणामीश्वरः शक्तः प्रधर्षयितुमोजसा ६ पतिहोना तु
यानाशिनसा शस्यति जीवितं काममेवं विधं राम त्वयाममनिदर्शितं ७ अथापि च
महाप्राज्ञ ब्राह्मणानां मया श्रुतं पुरापितृगृहे सत्यं वस्तव्यं किल मेव न
८ रुक्षणिभ्यो हि जानिभ्यः श्रुत्वा हं वचनं गृहे वनवासकृतोत्साहानि त्यमेवम
हाबल ९ आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यः समया किल सा त्वयामहमर्चाहं यास्या

वा० रा० मित्रियनान्यथा १० कृतादेशाभविष्यामिगमिष्यामिसहत्वया कालश्रायं
समुत्पन्नः सत्यवाग्भवतु द्विजः ११ वनवासे हि जानामि दुःखानि बहुधा किल
१०२ वीर प्राप्य ते नियतं पुरुषैरकृतात्मभिः १२ कन्यया च पितुर्गृहे वनवासः श्रुतो मया
मिक्षिण्या शमवृत्तायामममातुरिहाग्रतः १३ प्रसादितश्च वै पूर्वत्वं वै बहुतिथं प्र
भो गमने वनवासस्य कांक्षितं हि सहत्वया १४ कृतक्षणा हे भद्रं ते गमनं प्रतिगप
व वनवासस्य शरस्य मम चर्या हि रोचते १५ शुद्धात्मन् प्रेमभावाधिभविष्यामि वि
कल्पया भर्तारमनुगच्छेत्तीर्तार्ता हि परदेवतं १६ प्रेत्य भावे हि कल्याणः संगमो मे स

अ० २

१०२

दातया श्रुतिर्हि श्रूयते पुण्या ब्राह्मणानां यशस्विनां १७ इह लोके च पितृभिर्षा
स्त्रीयस्य महाबल अद्भिर्दत्ता स्वधर्मेण प्रेत्य भावे पितृस्य सा १८ एवमस्मात्स्वकां
य नारीं सुवृत्तां हि शतिव्रतां नाभिरोचंसे नेतुं त्वं मां केनेह हेतुना १९ भक्तोऽपतिव्रतां रा
नो मां समां सुखदुःखयोः नेतुमर्हसि काकुत्स्थ समान सुखदुःखिनी २० यदि मां दुः
खिता मेवं वने नेतुं न चेच्छसि विषमग्निं जलं वाह मास्थ्यास्ये मृत्युकारणात् २१
एवं बहुविधं तं सा याचते गमने गतिं नानुमेने महाबाहु स्नाने तु विजनं वनं २२
एवमुक्ता तु सा चिंतां मे धिती स मुपागता स्नापयंती वगामुषोरश्रुभिर्नयनयु

वा० रा०

१०३

नैः २३ चिंतयन्तां तदा तां तु निवर्तयितुमासवान् क्रोधाविष्टां तु वैदेहीं काकु
त्स्थो बहु सांत्वयत् २४ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकांडे एकोऽनविंशः
सर्गः २९ सांत्वयमाना तुरामेण मेथिलाजनकात्मजा वनवासनिमित्तार्थं भ
र्तारमिदमब्रवीत् १ सा तमुत्तमसंविग्ना सीता विपुलवक्षसं प्रणयाच्चाभिमानाच्च
परिचिक्षेप राघवं २ किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः रामजामतरे प्रा
प्यस्त्रियं पुरुषविग्रहं ३ अनृतं वत लोको यमज्ञानाद्यदिवश्यति तेजो नास्ति
परं रामे न पतीव दिवाकरे ४ किं हि कृत्वा विषण्णस्त्वं कुतो वा भयमस्मिन्ने यत्पारित्य

अ० २

१०३

कुक्कामस्त्वमामनन्यपरायणा ५ धुमत्सेनसुतेवीरंसत्यवंतमनुव्रतां सावित्री
मिवमांविदित्वमात्मवशवर्तिनी ६ नत्वंहमनसाप्यन्यंदृष्टास्मितवदनेनच त्वया
राघवगच्छेयंयथात्याकुलपांसनी ७ स्वयंतुभायोकोमारीं वितांसतां शै
लूषद्वमोरामपरेभ्योरातुमिच्छसि ८ यस्यपथ्यंचरामाथ्ययस्यचार्थे वरुध्यसे
त्वंतस्यभववश्यश्चविधेयश्चसदानघ ९ समामनादायवनंनत्वंप्रस्थितुमर्हसि
तपोवायदिवारण्यंस्वर्गोवास्यात्वयासह १० नचमेभवितातत्रकश्चित्पथिपरिभ्र
मः पृष्ठतस्तवगच्छंत्याविहारशयनेषिव ११ कुशकाशशरेषीकायेचकंटाकिनौ

निरमध्य

वा० रा०

१०४

द्रुमाः तूलाजिनसमस्य शोभागे मम सहस्रया १२ महावानसमुद्धतं यन्माम
व करिष्यति रजोरमणतन्मन्ये परार्थमिव चंदनं १३ शादुल्लेषु पराशिष्ये
वनांतर्वनगोचरा कथास्तरणयुक्तेषु किं स्यात्सुखतरंततः १४ पत्रं मूलं फलं
यत्तु अलं वा यदि वा बहु दास्यसे स्वयमाहृत्य तन्मे मृतरसोपमं १५ न मातुर्न पि
तुस्तत्र स्मरिष्यामि न वेश्मनः आर्तं वा न्युपभुंजाना पुष्पाणि च फलानि च १६ न
च तत्र ततः किंचिद्रष्टुमर्हसि विप्रियं मत्कृते न च ते शोको न भविष्यामि दुर्भरा
१७ यस्तया सह सस्यर्गो निरयो यस्तया विना इति जानन्नपरां प्रीतिं गच्छाम

अ० २

१०४

मया सह १८ अथ मानेव मय्यग्रां वने नैव नपिष्यसे विषमद्येव पाश्यामि
मावशं द्विषतां गमं १९ पश्चादपि हि दुःखेन मम नैवास्ति जीवितं उस्मिना यास्त्व
यानाथ तदेव मरणं वरं २० इमं हि सहितुं शोकं मुहूर्तमपि नोत्सहे किंपुनर्दशवर्षा
णि त्राणि चैकं च दुःखिना २१ इति सा शोकं संतप्ता विलप्य कुरुणं बहु चुक्रो
शपति मायस्ताभ्रशमालिङ्ग्य सस्वरं २२ सा विधा बहुभिर्वाक्येर्हि ग्धैरिव गजां ग
ना चिरसन्नियतं बाष्पं मुमोचान्निमिगारणिः २३ तस्या स्फुटिकसंवारि संतापसं
भवं नेत्राभ्यां परिसुखावपंकजाभ्यामिवोदकं २४ तस्मिन्नामलचंद्राभं मुखमा

काशं

वा० रा०

१०५

यतलोचनं पर्यभुष्यतवाष्पेणजलोद्धृतमिवोंबुजं २५ तां परिधृज्य बाहुभ्यां रि
संज्ञामिवदुःखिनां उवाच वचनं रामः परिविश्वासयंस्तदा २६ नरेवितवदुःखेन
स्वर्गमप्यभिरोचये नहि मेस्तिभयं किंचित्स्वयं भोरिव सर्वतः २७ न व सर्वमभिप्रा
यमविज्ञाय शुभ्रानने गासंनरोचयेरण्ये शक्तिमानपिरक्षणे २८ यत्सृष्टास्मि
यासार्धं वनवासाय मेधिली न विहातुं मया शक्या प्रीतिरात्मवत्ता यथा २९ धर्मस्तु
गजनासोरुसद्भिर्यचरितः पुरा तं चाहमनुवर्तिष्ये यथा सूर्योऽनुवर्तता ३० न खल्व
हं न गच्छेयं वनं जनकनंदिनि वचनं तन्नयति मां पितुः सत्योपबृंहितं ३१ एष धर्म

अ० २

१०५

श्रुसुश्रोणिपितुर्मनुश्रवश्यता आज्ञां चाहं व्यतिक्रम्य नाहं जीवितुमुत्सहे ३२ अ
स्वाधीनं कथं देवं प्रकाशैरभिराध्यते स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुं ३३ यत्र
त्रयं त्रयो लोकाः पवित्रं तत्समं भुवि नान्यदस्ति शुभापांगे तेनेदमभिराध्यते ३४ न
सत्यं दानमा नो वायसो वाप्याप्तदक्षिणः तथा बलकराः सीते यथा सेवा पितुर्मता ३५
सुर्गो धनं वा धान्यं वा विद्याः पुत्राः सुखानि च गुरुवृत्य नुरोधेन न किंचिदपि दुः ३६
देवगंधर्वगोलोकान् ब्रह्मलोकान् तथा परान् प्राप्नुवंति महात्मानो माता पितृपराय
णाः ३७ समापिता यथा शास्ति सत्यधर्मपथो स्थितः तथा वर्ति नुमिच्छामि सहिधर्मः

तं भं

वा० रा० सनातनः ३८ मम सन्नामतिः सीतेनेतुं त्वांदंडकावनं वसिष्यामीति सा चंमा
मनुयातुं सुनिश्चिना ३९ सा हि दिष्टान वद्योगी वनाय मदिरेक्षणे अनुगच्छ स
मां भीतस्व ह धर्मचरी भव ४० सर्वथा सदृशं सीते मम स्वस्य कुंकुमस्य च व्यवसा
यमनुक्रोता कंते त्वमतिशोभनं ४१ आरभस्व शुभ्रश्रोणि वनवासक्षमाः क्रियाः
वेदांती त्वदृते सीते स्वर्गोपिमम गेचते ४२ ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि भिक्षुकेभ्यश्च
भोजनं देहि चाशंसमानेभ्यः संत्वरस्व च माचिरं ४३ भूषणानि महार्हाणि वरव
स्त्राणि यानि च रमणीयाश्च ये केचिन् क्रीडार्थांश्चाप्युपस्कराः ४४ शयनीयानि

अ० २

१०६

ततः प्रहृष्टा प्रतिपूर्णा मानसा यशस्विनी भर्तु रवेक्ष्य भाषितम् ॥ धनानि रत्नानि च दातु मंगला प्रचक्रमेधर्मभृतां
मनस्विनी ॥ ४७ ॥ त्रु. २

मानानि मम चात्यानियानि च देहि स्वभृत्यवर्गस्य ब्राह्मणानामनंतरं ४५ अनुकू
लं तु सा भर्तुर्ज्ञाता गमनमात्मनः क्षिप्रं प्रमुदिता देवा दातु मे व प्रचक्रमे ४६ इत्याव
श्रीमद्रामायणे रा. अयोध्याकांडे त्रिंशः सर्गः ३० एवं श्रुत्वा स संवादं लक्ष्मणः
वमागतः बाष्पपर्याकुलमुखः शोकं सोढुमशक्नुवन् १ स आतु श्ररणो गाढं निष्पी
ड्य रघुनंदनं सीतामुवाचा निष्पशां राघवं च महाव्रतं २ यदि गंतुं कृता बुद्धिर्वनं मृगग
जायुतं अहं त्वानुगमिष्यामि वनमग्रे धनुर्धरः ३ मया समेतोरण्यानि रम्यानि विच
रिष्यसि पक्षिभिर्मृगयूथैश्च संपुष्टानि समंततः ४ न देव लोकाक्रमणं नाम रत्नम

वा० रा०

१०७

हं वृणे ऐश्वर्यं चापि त्वेकानां कामयेन त्वया विना ५ एवं ब्रुवाणः सोमि त्रिर्वनवा
सायनि श्रितः रामेण बहुभिः सांत्वे निर्दिष्टः पुनरब्रवीत् ६ अनुज्ञातस्तु भवता प
र्वमेव यदस्म्यहं किमिदानीं पुनरपि क्रियते मे निवारणं ७ यदर्थं प्रतिषेधो मे क्रिय
ते गंतुमिच्छतः एतदिच्छामि विज्ञातुं संशयो हि ममानघ ८ ततो ब्रवीन्महातेजारा
मो लक्ष्मणमग्रतः स्थितं प्राग्गामिने धारं याचमानं कृतोजालिं ९ स्निग्धो धर्मर
तो वीरः सततं सत्पथे स्थितः प्रियः प्राणसमो वश्यो विधेयश्च सखा च मे १० म
याद्यसहसौ मित्रे त्वयि गच्छन्ति न हनं को भविष्यति को सत्यां सुमित्रां वायशसि

अ० २

१०७

नो ११ अभिवर्षतिकामैर्यः पर्जन्यः पृथिवामिव सकामपाशपर्यस्तो महाते
जामहापतिः १२ साहिराज्यमिदं प्राप्य नृपस्याभ्यपतेः सुता दुःखितानां सपत्नी
नानकरिष्यति शोभनं १३ न स्मरिष्यति कोसल्यां सुमित्रां च सुदुःखितां भरतीरा
ज्यमासाद्य कैकेय्यां पर्यवस्थितः १४ तामार्यां स्वयमेवेहराजानुग्रहणेन वा सोमि
त्रे भरकोसल्यामुक्तमर्थममुंचर १५ एवंमयि च ते भक्तिर्भविष्यति सुदर्शिता ध
र्मस्तगुरुपूजायां धर्मश्चाप्यनुलोमहान् १६ एवंकुलस्य सोमित्रे मत्कृते रघुनंद
न अस्माभिर्विप्रहीनायामातुर्नैनमवेत्सुखं १७ एवमुक्तस्तुरामेण लक्ष्मणः ॥

वा. सं.

१०८

क्ष्णयागिरा प्रत्युवाच तदारा मंवाक्यज्ञोवाक्य कोविदं १८ तवैव तेजसा वार
भरतः पूजयिष्यति कोसल्यां च सुमित्रां च प्रयतो नास्ति संशयः १९ यदिदुःखो न
रक्षेत भरतो राज्यसु नमं प्राप्य दुर्मनसा वारगर्वेण च विशेषतः २० तमहं दुर्मतिं
कूरं वाधिष्यामि न संशयः तत्पक्षानपि तां सर्वं स्त्रैः लोकमपि किंतु सा २१ कोस
ल्या विभृयादार्या सहस्रं मद्दिधानपि यस्याः सहस्रं ग्रामाणां संप्राप्तमुपजीविनां २२
तदात्मभरणे चैव मम मातुस्तथैव च पर्याप्तमद्दिधानं च भरणाय मनस्विना २३
कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्येनेह विद्यते कृतार्थो हं भविष्यामि न वचार्थः प्रकल्पते

अ. २.

१०८

वन्यानि च तथा न्यानि स्याद्वाहार्हानि तपस्विनां २६

२४ धनुरादाय सगुणं खनित्रपिडकाधरः अग्रतस्तेगमिष्यामि पंथानंतवदर्श
युन आहरिष्यामि ते नित्यं मूलानि च फलानि च भवांसु सह वै देद्यागिरि स्यानुषु
रंस्यसे अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपनश्चने २७ रामस्त्वनेन वाक्येन सुप्रा
तः प्रत्युवाच तं व्रजापृच्छ स्वसौ मित्रे सर्वमेव सुहृज्जनं २८ ये च राज्ञो ददौ दिव्येन
हात्मावरुणः स्वयं जनकस्य महायज्ञे धनुषीरौद्रदर्शने २९ अभेद्ये कवचे दिव्ये
रूपी चाक्षय्यसायको आदित्यविमलाभो ह्येव द्यौर्हेमपरिष्कृतौ ३० स ह्यस्य नि
हितं सर्वमेतदाचार्य सद्यनि सर्वमायुधमादाय सि प्रमाव्रज लक्ष्मण ३१ स सु

वा० रा०

१०९

हृज्जनमामं च वनवासाय निश्चितः इत्याकु गुरुमागम्य जग्राह युधमुत्तमं ३२
तद्विष्णं राजशार्दूलः सत्कृतं माल्यभूषितं रामाय दर्शयामास सौमित्रिः सर्वमायुधं
३३ तमुवाचात्मवानरगमः प्रीत्या लक्ष्मणमागतं काले स्वमागतः सौम्यकांक्षिते
मम लक्ष्मण ३४ अहं प्रदातुमिच्छामि यदिदं मामकं धनं ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्तु
या सह परंतप ३५ वसंती हृदयं भक्त्या गुरुषु द्विजसन्तमाः तेषामपि न मे भूयः सर्वे
पांचोपजीविनां ३६ वसिष्ठपुत्रं तु सुयजमार्च्यं स्वमानयाभु प्रवरं द्विजानां अपि प्रया
स्यामि वनं समस्तानभ्यर्च्य शिष्टानपरा न द्विजातीन् ३७ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा०

३७.२

१०९

अयोध्याकांडे लक्ष्मणसंदेश एकत्रिंशः सर्गः ३९ नतः शासनमाज्ञाय भ्रातुः त्रिय
करंहितं गत्वा सप्रविवेशा सुयज्ञं तस्य निवेशनं १ तं विप्रमग्न्य गारस्यं वेदित्वा लक्ष्म
णो ब्रवीत् सखेभ्या गच्छ पश्य त्वं वेशमदुष्करकारिणः २ नतः संध्यामुपास्याथ गत्वा सोमि त्रि
णा सह क्रुद्धं सप्राविश ध्वस्म्यारम्यं रामनिवेशनं ३ तमागतं वेदविदं प्रांजलिः सीतया
सह सुयज्ञमभिचक्राम राघवोऽग्निमिवार्चनं ४ जातरूपमयैर्मुखैरंगदैः कुंडलैः शु
भैः सहैर्मस्तूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वल्ग्वैरपि ५ अन्यैश्चरत्नैर्वहुभिः काकुत्स्थः प्रत्य
पूजयत् सुयज्ञं सततोवाच रामः सीता प्रचोदितः ६ हारं च हेमस्तूत्रं च भार्यायै सो

वा० रा०

११०

म्यहारय रशनां च तथा सीतानां तु मिच्छति ते सरसी ७ अंगदानि च चित्रा
णिकेयूराणि शुभानि च प्रयच्छति सरसी तु भ्यंभायां यै गच्छती वनं ८ पर्यंकम
ग्यास्तरणं नानारत्नविभूषितं तमपाच्छति वै देही प्रतिष्ठापयितुं स्वयि ९ ना
गः शत्रुं जयो नाम मातुलोयं देहो मम ते ते निष्कसहस्रेण ददामि द्विजपुंगव १०
इत्युक्तः स तुरामेण सुयुक्तः प्रतिगृह्यत तत् रामस्त्वस्मिन् सीतानां प्रयुयोजा शिषः
शिवः ११ अथ भ्रातरमव्यग्रं प्रियं रामः प्रियंवदं सोमित्रिं तमुवाचे दंब्रह्मेव त्रिद
शेभ्यः १२ अगस्त्यं कौशिकं चैव तावुभौ ब्राह्मणोत्तमौ अर्चया हूय सोमित्रे रत्नैः

३१०२

११०

सस्यमिवोबुभिः १३ तर्पयस्व महाबाहो गोसहस्रेण राघव सुवर्णरजतैश्च
वमणिभिश्च महाधनेः १४ कौशल्यांचय आशाभिर्भक्तः पर्युषति छति आ
चार्यस्तौ तिरियाणामभिरूपश्च वेदवित् १५ तस्य यानंच दासाश्च सौमित्रे संपरा
पय कौशेयानि च वस्त्राणि यावन्तु ह्यतिसहितः १६ सतश्चित्ररथश्चार्यः स
चिवः सुचिरोपितः तोषयेन्नमहाहैश्चरत्त्रैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा १७ पशुकाभिश्च
सर्वाभिर्गर्वांश्च शशतेन च ये च मे कठका लापावहवो हंडमाणवाः १८ नित्य
स्थाध्यायशालत्वा न्नात्यकुर्वन्ति अलसाः स्वादुकामाश्च महतांचापि संमताः

किंचन

वा० रा०

१११

स्थि

१९ तेषामशीतयाननिरत्नपूर्णनिदापय शालिवाहसहस्रं च देशते भद्र
कास्तथा २० व्यंजनार्थं च सोमित्रे गोसहस्रमुपाकुरु मेखलीनां महासंघः को
सल्यासमुप तः २१ तेषां सहस्रं सोमित्रे प्रत्येकं संप्रदापय अंबायथानो
नंदे च को सल्याममदक्षिणां २२ तथा हि जातो स्तान्सर्वो लक्ष्मणार्चय सर्वशः त
तः पुरुष शार्ङ्गलक्ष्मणः स्वयं २३ यश्चोक्तं वा स्र्णो द्राणामददाद्धनदो
यथा अथाब्रवीद्वाप्य गतांस्तिष्ठतश्चोपजीविनः २४ सप्रहाय बहुद्रव्यमेकैक
स्योपजीवनं लक्ष्मणस्य च यद्देशमगृहं च यदिदं मम २५ अश्रुत्य कार्यमेकैकं या

अ० २

१११

वशागमनंमम इत्युक्तादुःखितं सर्वजनं तमुपजीविनं २६
उवाचैदं धनाध्यक्षं धनमानीयतां मम ततोऽस्य धनमाजहूः सर्व एवोपजीविनः २७
सराशिः सुमहांस्तत्र दर्शनायो ह्यदृश्यत ततः स पुरुष व्याघ्रस्तधनं सह लक्ष्मणः
२८ द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्युदापयत् तत्रासीत् पिंगलो गार्ग्यस्त्रिज
टो नाम वैद्विज २९ स तवृत्तिर्वने नित्यं फाल्गु कुहालं लांगली तं वृद्धं तरुणीभा
र्या बालानां दायदारकान् ३० अब्रवीत् बालाह्वयं वाक्यं स्त्रीणां भर्ता हि देवता
अपास्य फालं कुहालं कुरुष्व वचनं मम ३१ रामं दर्शय धर्मं ते यदि किंचिद

वा० रा०

११२

वास्यसे सभायां वा वचः श्रुत्वा शाठीमा छाद्य दुःश्रुतां ३२ सप्रातिष्ठितं
थानं यत्र रामनिवेशनं भृग्वंगिरः समं हास्यात्रिजटे जनसंसदि ३३ आपंच
मायाः कस्यापानच कश्चिद्वारयत् सराममासाद्य तदा त्रिजटो वाक्यमब्रवी
त् ३४ निर्धनो बहुपुत्रोऽस्मिराजपुत्रमहायशः उंछ वृत्तिर्वने नित्यं प्रत्यवेक्ष
स्वभामिनि ३५ तमुवाच ततो रामः परिहाससमन्वितं गवांसहस्रमस्त्येकं न च
विभ्राणितं मया ३६ परिशिपसिंहं तेन यावन्नावहवाश्यसे सशाठिं परितः कृत्यां
संभ्रान्तः परिवेष्ट्य नां ३७ आविध्यदं उं विशेपसर्वं प्राणं न वेगनः सतीर्त्वा तिरयूषा

अ० ३

११२

रंदंउस्तस्यकरोद्यतः ३० गोब्रजेबहुसाहस्रेषपातोक्षणसंन्निधौ नंपरिष
नधर्मात्माआज्याप्यसरयूतदात् ३१ आनयामासतागावस्त्रिजहस्याश्रमं प्र
ति उवाचचतसरागमसंगाग्यमभिसां चयन् ४० मत्सुर्नखलुकर्तव्यः पारहासो
हयंमम ४१ इदंहितेजस्तवयदुरत्ययंतदेवजिज्ञासितुमिच्छतामया इमंभ
वानर्थमभिप्रचोदतोवृणीषकिंचेदपरं व्यवस्यसि ४२ ब्रवीमिसत्येननतेस्मि
यंत्रणाधनंहियद्यन्ममविप्रकारणात् भवत्सुसम्यक्प्रतिपादनेनमयार्जितं चे
वयंस्करंभवेत् ४३ ततःसमर्थस्त्रिजहोमहासुनिर्गमानीकंप्रतिगृह्यमोदि

श

वा० रा०

११३

तः यशोबलप्रीतिसुखोपबृंहिणात्मथाशिषः प्रत्यवदन्महात्मनः ४४ सचापि
रामः प्रतिपूर्णपोरुषोमहाधनंधर्मबलैरुपार्जितं नियोजयामाससुहृज्जनेचि
राद्यथार्हसंमानवचःप्रचोदितः ४५ द्विजः सुहृद्भृत्यजनोथगतदरिद्रमिक्षाचर
णभ्ययोभवेत् नतत्रकश्चिन्नवभूवतापिनोयथार्हसंमाननदानसंभ्रमैः ४६
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे रा० अयोध्याकांडे द्वात्रिंशः सर्गः २३ दत्तातुसहवैदे
द्याब्राह्मणेभ्यो धनं बहु जग्मतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ १ ततो गृहाने प्रेष्या
भ्यामशोभेतां नदायुधे मातादामभिरासकैसीतया समलंकृते २ ततः प्रासाद

अ० २

११३

हर्म्याणि विमानशिखराणि च अभिरुह्य जनः श्रीमानुदासीनो व्यलोकयत् ३
 नहिरथ्या सुशक्यं ते गंतुं बहुजनाकुलाः आरुह्य तस्मात्प्रासादादीनाः पश्यं राघवं ४
 पश्यंति सानुजं दृष्ट्वा ससीतं च जनास्तदा ऊचुर्बहुविधा वाचः शोकोपहतचे-
 तनः ५ पयंतमनुयाति स्म चतुरंगवत्समं महत् तमेकं सीतया सार्धमनुयाति
 स्म रुक्मिणः ६ ऐश्वर्यस्य रसतः सन्क्रामानो चाकरो महान् नेष्टुत्येवानृतं क-
 तुं वचनं धर्मगौरवात् ७ यानशक्त्या पुरा द्रष्टुं भूतेराकाशगौरपि तामद्यसी-
 तां पश्यंति राजमार्गगता जनाः ८ अंगरागोदितं सीतारक्तचंदनसेविनीं वर्ष-

ति

वा० रा०

११५

मुख्यं च सातं च नैष्यत्याश्रुविवर्णनां ९ अ^{द्य} नूनं दशार्थः सत्त्वमाविश्य भाषते
नहिराजाप्रियं पुत्रं विवासयितुमर्हति १० निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथं स्याद्विवि
वासनं किंपुनर्यस्य लोको यजितो रत्नेन केवलं ११ आनृशंस्य मनुको राः श्रुतं
शालं दमः शमः राघवं शोभयंत्येतेषु दुणाः पुत्रेषु भं १२ तस्मान्नस्योपघाते
न प्रजाः परमपीडिताः औदका नीव सत्त्वानि ग्रीष्मे सलिलसंक्षयान् १३ पीडया
पीडितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः मूलस्यैवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः १४ मूलं
ह्येष मनुष्याणां धर्मसारो महाधृतिः पुष्पं फलं च पुत्रं च शारदाश्रास्ये तरे जनाः १५

अ० २

११५

ते लक्ष्मण इव सिप्रं सपत्न्यः सह बंधवाः गच्छन्तमनुगच्छामो येन गच्छन्ति राघवः १६
उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च एकदुःखं सुखं राममनुगच्छामधार्मि
कं १७ समुद्धृतानि धानानि परित्यज्य स्ताजिराणि च उपानधनधान्यानि हनन्त्या राणि
सर्वशः १८ रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यज्य नानि देवतेः मूषकेः परिधावद्भिरुद्धितैरा
वृतानि च १९ अपेनोदकधूमानि होतुं समार्जनानि च प्रनष्टवत्किं कर्म ज्यामंत्रहोम
जपानि च २० दुष्कालेनेव भग्नानि भिन्नभाजनवन्ति च अस्मत्पत्न्यानि वेश्मानि कैके
यीप्रतिपद्यतां २१ वनं नगरमेवास्तु येन गच्छन्ति राघवः अस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं

वा० रा०

११५

संपद्यतां वनं २२ विलानिदंष्ट्रिणः सर्वे सान्निभृगपक्षिणः त्यजंतस्मद्भयाद्वा
नागजाः सिंहा वनात्पि २३ अस्मत्पुत्रं प्रपद्यंतु सेव्यमानं त्यजंतु च नृणामासफ
लादानं देशं व्यालमृगद्विजं २४ प्रपद्यतां हि कैकेयी सपुत्रा सहबोधवैः राघवे
ण वयं सर्वे वने वत्स्याम निर्वृताः २५ इत्येवं विविधा वाचो नानाजन समीरिताः सु
श्रावणघवः श्रुत्वा न विचक्रे स्यमानसं २६ स तु वेश्मपुनः प्राप्तुं कैलासशिखरप्रभं
अभिचक्राम धर्मात्प्राप्तमन्त्रमातंगविक्रमः २७ विनीतवीरपुरुषं प्रविश्य तु नृपाल
यं ददर्शावस्थितं दीनं सुमंत्रमविदूरतः २८ प्रतीक्षमाणो भिजने न दार्त्तमनार्त्तक

अ० ३

११५

पः प्रहसन्निवाथ जगाम रामः पितरं ददृशुः पितुर्निदेशं विधिवच्चि कीर्तुः २९ त
त्पूर्वमेवाक सुतो महात्मारामो गमिष्यन् नृपमार्त्तरूपं व्यतिष्ठत प्रेक्ष्य तदा सुमंत्रं पि
तुर्महात्मा प्रतिहारणार्थं ३० पितुर्निदेशेन तु धर्मवत्सलो वनप्रवेशे कृतबुद्धिनि
श्रयः सराधवः प्रेक्ष्य सुमंत्रमब्रवीन्निवेदय स्वागमनं नृपाय मे ३१ इत्यार्षे श्रीम
द्रामायणे वा० अयोध्याकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३ ततः कमलपत्राक्षः श्यामो
निरुपमो महान् उवाच रामस्त्वं स्तुतं पितुर्गच्छाहि मामिति १ सराम प्रेषितः सिप्रं
संतापकलुषेन्द्रियं प्रविश्य नृपतिं स्तुतो निश्च संतंददर्शाह २ उपरक्तमिवादित्यं

वा० रा०

३३६

मत्स्यछन्दोमिवानलं तदाकमिवनिस्तोयमपश्यज्जगतीपतिं २ आवोध्यच
महाप्राज्ञः परमाकुलचेतनं राममेवानुशोचंतं सतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ४ तंवर्ध
यित्वा राजानं पूर्वसूतो जयाशिषा भयविक्रवयावाचां मंदयाभ्रुह्णया ब्रवीत् ५
अयं स पुरुष व्याघ्रोद्धारि तिष्ठति ते सुतः ६ ब्राह्मणे
भ्यो धनं दत्वा सर्वं चैवोपजीविनां ७ सत्त्वां पश्यतु भद्रं ते रामः सत्यपराक्रमः सर्वसु
हृद् आदृश्यत्वांसीदानीं दिदक्षते ७ गमिष्यति महारण्यं तं पश्य जगतीपते वृ
त्तं राजगुणैः सर्वैरादित्यमिव रश्मिभिः ८ स सत्यवाक्यो धर्मात्मा गांभीर्यात्सागरो

अ० २

३३६

पमः आकाशइवनिष्पंकोनरेन्द्रः प्रत्युवाचतं ९ सुमंत्रानयमेदारा न्येकेचिदि
हमामकाः दारैः परिवृतः सर्वेद्रष्टुमिच्छामिराघवं १० सौतः पुरमितात्येवस्त्रिय
स्तावाक्यमब्रवीत् आर्यो ह्यतिवोरजागम्यतांतत्रमाचिरं ११ एवमुक्ताः स्त्रियः
सर्वाः सुमंत्रेण नृपात्तया प्रचक्रमुस्तद्रवतं भर्तुराज्ञाच्च शासनं १२ अर्धसप्तश
तास्तत्र प्रमदास्ताम्रलोचनाः कौसल्यां परिवार्याथ शनेर्जग्मुर्धृतव्रताः १३ आग
तेषु च दारेषु समवेक्ष्य महाशतिः उवाच राजा तं सूतं सुमंत्रानयमे सुतं १४ ससूतो
राममादाय लक्ष्मणं मेथिलीं तथा जगामाभिमुखस्तूर्णं सकाशं जगतीपते १५

वी० रा०

११७

सराजापुत्रमायांतं दृष्ट्वा चाराल्लुतां जलिं ॥ उत्पत्तासनात्तूर्णमार्तस्त्रीजन
संवृतः १६ सोभिदुदाववेगेन रामं दृष्ट्वा विशोपतिः तमसंप्राप्य दुःखार्तः पण
तभुविमूर्छितः १७ तं रामोभ्यपतत् क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः विसंजमि
वदुःखेन सशोकं नृपतिं तथा १८ स्त्रासहस्रनिनादश्च संजते राजवेश्मनि हा
हारमेतिसहसाभूषणधनिमिश्रितः १९ तं परिधज्य बाहुभ्यां ताडभोगमल्लक्ष्मणो
पर्यंके सीतया सार्धं रुदंतः समवेशयन् २० अथ रामो मुहूर्तस्य लब्ध संजं महापतिं ॥
उवाच प्रांजलिर्वाप्य शोकार्णवपरिप्लुतं २१ आपृच्छेत्तां महाराज सर्वेषां श्रीश्वरोसिनः

अ० २

११७

प्रस्थितं दंडकारण्यं पश्यत् कुशले नमो २२ लक्ष्मणं चानुजानीहसीता चानेतुमो वने
कारणे बहूभिस्तथैर्वार्यमाणो न चेच्छतः २३ अनुजानीह सर्वान्नः शोकमुत्सृज्यमान
द लक्ष्मणं मां च सीतां च प्रजापतिरिवात्मजा २४ प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुजो जगती
पतेः उवाच राजा संप्रेक्ष्य वनवासाय राघवं २५ अहं राघव कैकेया वरदानेन मोहितः
अयोध्यायां त्वमेवाद्यभव राजानि गृह्यतां २६ एवमुक्त्वा नृपतिनारामो धर्मभृतां वरः
प्रत्युवाच जलं कृत्वा पितरं वाक्यकोविदः २७ भवान्वर्षसहस्रायुश्शिव्या नृपते
पतिः अहं त्वरण्येव तस्यामि न मे राज्यस्य कांक्षिता २८ नवपंचचवर्षाणि वन

प्रति

वा० रा०

११८

वासे विहस्यते पुनः पारो हि ध्यामि संनेन राधिय २९ रुदन्तार्तः प्रियं पुत्रं सत्य
पारो न संसृतः कैकेया चोद्यमानस्तु मिथो राजा तम ब्रवीत् ३० श्रेयसे वधयेता त पुनराग
मना यच्च गच्छ स्वादिष्टमव्यग्रः पंथानमकुतोभयं ३१ न हि सत्यात्मनः स्नातधर्मा
भिमतसस्तव सन्निवर्त्तयितुं बुद्धिः शक्यते रघुनन्दन ३२ अद्य त्विदानीं रजनीं
पुत्रमागच्छ सर्वथा एकाहं दर्शनेनापि साधुना वचस्य हं ३३ मानसं मां च संपश्य
न्वसे मामद्य शर्वशं तर्पितः सर्वकामैस्त्वं श्वः काल्ये साधयिष्यसि ३४ दुष्करं क्रियते
पुत्रसर्वथाराघवप्रिय त्वया हि मत्प्रियार्थं तु वनमेव मुणश्चित्तं ३५ न चैतन्मोघं

अ० २

११८

येषु त्रशपे सत्येन राघव ७ न्नयाचलितस्त्वस्मिन्निघाभस्माग्निकल्पया ३६ वं
चनायातुरुद्धामेतां त्वं निस्तर्तुमिच्छसि अनयावृत्तमादिन्याकैकेयाभिप्रचोदतः ३७
नचैतदाश्रयतमं यत्तु ज्येष्ठः सुतो मम अपानृतकथं पुत्रपितरं कर्तुमिच्छति ३८
अथ रामस्तदाश्रुत्वा पितुरार्तस्य भाषितं लक्ष्मणेन सह भ्रात्रादीनो वचनमब्रवी
त् प्राप्स्यामि यानद्यगुणान्कोमेऽवस्तान्मदास्यति अपक्रमणमेवातस्सर्वकामैर
हंवृणे ४० इयं सराष्ट्रासजनाधनधान्यसमाकुला मया विस्मृष्टा वसुधा भरता
यप्रदीयतां ४१ वनवासकृता बुद्धिर्न च मे द्यचलिष्यति यस्तु पुष्टेव रोदनः

वा० रा०

११९

वै

कै के ये वरदत्तया ४२ दीयतां निखिले नैव सत्यस्त्वं भवणार्थिव अहं निदेशं
वनो यथोक्तमनुशास्यन् ४३ चतुर्दशसमावत्सो वने वनचरैः सह माविमशो वसु
मती भरता यप्रदीयतां ४४ नहि मे कोऽक्षितं राज्यं सुखमात्मनि वा प्रियं यथानिदे
शं कर्तुं तथैव रघुनन्दन ४५ अपगच्छ तु ते दुःखं मा भर्त्वा व्यपरिहृतः नहि शुभ्य
ति दुर्धर्षः समुद्रः सरितां पतिः ४६ नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं न च मेदिनीं नैव स
र्गानि मात्मान् कामान् स्वर्गं न च जीवितं ४७ त्वामहं सत्यमिच्छामि नानृतं न पुरुषर्षभ
प्रत्यक्षं न वसत्येन सुकृतेन च ते शपे ४८ न च शक्यं मया तान् स्थातुं क्षणमपि प्र

अ० २

११९

ॐ मशोकंधारयस्वेमं नहि मेस्ति विपर्ययः ४९ अर्थितो ह्यस्मि के के व्याव नंग छे
तिराघव मया चोक्तं ब्रजामीति तत्सत्यमनुपाकये ५० माचोक्तं ठां कथा देव बने रंस्या
महेवयं प्राशान्न हरिणा कीर्णेनां नाशकुनि नारिते ५१ पिता हि देव तं तात देवता नाम
पि स्मृतं तस्माद्देवतमित्येव करिष्यामि पितुर्वचः ५२ चतुर्दश सुवर्षेषु गतेषु न तं स
त्तम पुनर्द्रश्यसि मां प्राप्तं संतापोयं विमुच्यतां ५३ येन संस्तं भनीयो यं सर्वो वाध्य
कलो जनः सखं पुरुष शार्दूल किमर्थं विक्रियां गतः ५४ पुरं चराष्ट्रं च मही च के गता
मया विस्तृष्टा भरता यदीयतां अहं निदेशं भवतो नुपाकये त्वनंगमिष्यामि चिरायसे

व.रा०

१२०

वितुं ५४ मया विसृष्टं भरतो महा मिमांसे शैलखंडं सपुरोषकाननं शिवं
सुसीमान्मनुशास्तु केवलं त्वया यदुक्तं न पतेन तथास्तु नन् ५६ न मे तथा पार्थिवरी
यते मनो महत्सु कामेषु न चात्मनः प्रिये यथानिदेशो तदसि ह्यसि सम्मते व्यपेतु दुःखं
तव मत्कृते नृप ५७ तदद्य नैवानघ राज्यमव्ययं न सर्वकामान्वसुधां न मे थिलीं
न जीवितं चामृतं तेन योजयन्तु पीयसत्यं व्रतमस्तु ते तथा ५८ फला निमूला नि
च भक्षयन्वने गिरांश्च पश्यन् सरितः सरांसि च वनं प्रविश्यैव विचित्रपादपं सुरा
भविष्यामि न वास्तु निर्वृतिः ५९ एवं स राजा व्यसनाभिपन्नस्नापेन् दुःखेन च पीड्य

अ. २

३२०

मानः आलिङ्ग्य पुत्रं सुविनष्टसंज्ञो भूमिङ्गनो नैव विचेष्ट किञ्चित् ६० देव्यः सम
स्तारुतुः समेतास्मां वर्जयित्वा नरदेवपत्नी रुदन्सुमन्त्रोऽपि जगाम मूर्खो हाहा कृतं
तत्र बभूव सर्वं ६१ इत्यार्वे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकि-अयोध्या-चतुस्त्रिंशः सर्गः
१४ ततो निर्धूय सहसा शिरो निश्चस्य वासकृत् पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य
दंतात्कटकटाप्य च १ लोचने कोपसंरक्ते वर्णपूर्वोचितं जहत् कोपाभिभूतः
सहसा संतापमभ्युभंगतः २ मनः समाक्ष्यमाणश्च सूतोदशरथस्य च कंपव
न्निवके केया हृदयं वाक्शरैः शिनैः ३ वाक्यवज्जैरनुपमैर्निभिन्दन्निवचाशुभैः

वा० रा०

१२३

केकेयाः सर्वमर्षाणि सुमंत्रः प्रत्यभाषत ४ यस्यास्तवपतिस्त्यक्तो राजा
दशरथः स्वयं भर्ता सर्वस्य जगतः स्यात्वरस्य चरस्य च ५ न ह्यकार्यं तमं किंचि
न वदेयीह विद्यते पतिर्घ्नीत्वा महं मन्ये कुलघ्नीमपि चांततः ६ यन्महेंद्रमिवाजयं
दुष्प्रकंप्यमिवाचलं महोदधिमिवाशोभ्यं सेनापयसिकर्मभिः ७ मावमं स्यादशर
थं भर्तारं चरदं पतिं भर्तुरिच्छाहि नाराणां पुत्रकोट्या विशिष्यते ८ यथा वयो हिरा
ज्या निप्राप्नुवंति नृपक्षये इत्था कुकुलनाथो स्मिंस्तल्लोपयितुमिच्छसि ९ राजा भव
तु ते पुत्रो भरतः शास्तु मे हि नो वयं न त्रगमिष्यामि यत्र रामो गमिष्यति १० न च ते

अ० २

१२१

नूनं सर्वे जमिष्यामो मार्गं रामनिषेवितम् ॥ त्यक्त्वा यात्रा हारोः सर्वे वीरधवैः साधुभिस्सदा ॥ काप्रीतीरज्यत्नाभेन तव देवि भविष्यति ॥
तादृशं त्वममर्यादं कर्म कर्तुं चिकीर्षसि ॥ १० ॥

विषयेकश्चिद्वात्सल्यो वत्सुमर्हति तादृशं त्वममर्यादं कर्म करिष्यसि ॥ आश्च
र्यमिव पर्यामिषस्यास्ते वत्सुमर्हति आचरंत्या न विदुता सद्यो भवन्ति मेहिनी ॥ ११ ॥ म
हान्न सपिस्सृष्टा वा ज्वलंतो भीमदर्शनाः धिग्वाग्दंडविहिंसं तीरामप्रव्राजने स्थितां
॥ १२ ॥ आम्नांति त्वाकुठारेण निबं पारिचरेत्तु कः यश्चेनं पयसा सिंचेन्नेवास्य मधुरो
भवेत् ॥ १३ ॥ अभिजात्यं हते मन्ये यथा मातुस्तथैव च नाह निंबात् भवेत्सौद्रं लोके न
गदितं वचः ॥ १४ ॥ न वमातुरसद्राहं विप्रपूर्वं यथा श्रुतं पितुस्ते वरदः कश्चिद्दोषरमतु
तमं ॥ १५ ॥ सर्वभूतकृते तस्मात्संजज्ञे वसुधाधिपः तेन निर्यग्गतानां च भूतानां विदितं च

वा० रा०

१२२

सा

यैः ततो जंभस्य शयने विरुता इरिवर्चसः पितुस्तेषां निनोभावः सतत्र बहुधा

अ० २

हसत् १८ तत्र ते जननी कुद्राम्बुशामभीसती

होसंते नृपते सोम्य जिज्ञां मां तिचा ब्रवीन् १९ नृपश्रोवाच तं देवां हासं शं

सापिने यदि तनो मे मरणं सद्यो भविष्यति न संशयः २० माता ते पितरं देवी पुनः

के कथमब्रवीन् शंस मे जावामावान् मां त्वं प्रहसिष्यसि २१ प्रियया च नथोक्तः

स के कथः पृथिवीपतिः तस्मै नं वरदायार्थं कथयामास न त्वनः २२ ततः स्ववरदः साधूरा

ज्ञानं गत्य भाषत प्रियतां ध्यं सतां वेयं मा शंसीस्त्वं महापते २३ सततं लावचस्तस्य

१२२

मं

प्रसन्नमनसो नृपः मातरं तेनिरस्याश्रुविजहार कुबेरवत् २४ तथा त्वमपि राजा
नंदुर्जनाचरितेषु अस्मद्वाहमिमोहात् कुरुष्वेषा पदशिनी २५ सत्यश्चात्र प्रवादो वं
लोकिकः प्रतिभाति मे पितृन् समनुजायंते नरमातरममनाः २६ नैवं भवगृहाणेदं
यदा हवसुधाधिपः भर्तुरिष्टा मुपास्येह जनस्यास्य गतिर्भव २७ मातृं प्रोत्साहिताप
पैर्देवराजसमप्रभं भर्तारं लोकं तारय स धर्ममुपादे २८ नहि मिथ्या प्रतिज्ञातं धाः
करिष्यति तवानघः श्रीमान् दशरथो राजा देविराजीवलोचनः २९ ज्येष्ठोपदात्यः
कर्मण्यः स्वधर्मस्यापिरक्षिता रक्षिता जीवलोकस्य बलीरामो भविष्यतां ३०

वा० रा०

१२३

परिवादोहितेदेविमहान्तोकेचारिष्यति यदिरामोवनंयानिविहायपितरंनृपं ३३ अ०२
सराज्यंराघवःपातुभवत्वंविगतज्वरा नहिनेराघवादन्यःक्षमःपुरवरेवसन ३४
रामेहियोवराज्यस्थेराजारशरथोवनं प्रवेश्यनिमहेषासःपूर्ववृत्तमनुस्मरन्
३२ इतिसांत्वैश्रवतीक्ष्णेभ्रुकैकेयीराजसंसदि भूयःसंक्षोभयामाससुमंत्रस्तु
कतांजलिः ३४ नैवसाशुभ्यतेदेवीनचस्मपरिदूयते नचास्यामुखवर्णस्यल
क्ष्यतेविक्रियातदा ३५ इत्यार्षेभ्रीमद्रामायणेवा० अथोध्याकांडेपंचत्रिंशः सर्गः
३५ नतःसुमंत्रमैश्वाकःपांडितोत्रप्रतिज्ञया सबाष्पमतिनिभ्रस्यजगा

अ०२

१२३

देदंपुनः पुनः ३ सूतरत्नसुसंपूर्णाचतुर्विधबलाचम् राघवस्यानुयात्रार्थं सि
प्रप्रतिविधीयतां २ रूपाजीवाश्रवादिन्योवणिजश्च महाधनाः शोभयंतु कुमार
स्यवाहनीः सुप्रसाहिताः ३ येचैनमुपजीवंतिरमते येऽश्रणीर्यतः तेषां बहुविधंदत्वा
तानप्यत्रनियोजय ४ आयुधानिचमुख्यानिनागराः शकटानिच अनुगच्छंतु
काकुत्स्थव्याधाश्रारण्यकोविदाः ५ निघ्नन्मृगान्कुंजरांश्चपित्वंश्चारण्यकं
नदीश्चविविधाः पश्यन् नगरज्यं संस्मरिष्यति ६ धान्यकोशश्चयः कश्चिद्धनकोश
श्चमामकः तौराममनुगच्छेतां वसंतं निर्जने वने ७ यजन्मुण्येषु देशेषु विस्तृतं

धु

गी० रा०

१२४

सदसिणाः ऋषिभिश्चाभिसंगम्यप्रवत्स्यन्ति सुखं वने ८ भरतश्च महाबाहु
रयोध्यां पालयिष्यति सर्वकामैः पुनः श्रीमान्नरामः संसाध्यतामिति ९ एवं वृ
त्तिकाकुलस्थे कैकेय्याभयमागतं मुखं चाप्यगमच्छोभं स्वरश्चापिव्यरुध्यत
१० साविषण्णा च संत्रस्ता मुख्येन परिश्रुष्यता राजानमेवाभिमुखी कैकेयी वा
क्यमब्रवीत् ११ राज्यं गतधनं साधो पीतमंडं सुराभिश्च निरास्वाद्यतमं भृत्यं भ
रतो नाभिपत्स्यते १२ कैकेय्यामुक्तलज्जायां वदत्यामतिदारुणं राजा दशरथो
वाक्यमुवाच १३ वहंतं किंतु दसिमां नि युज्यधुरिमाहिते अनर्थे कृत्यमारब्धं किं

यतलोचनां

अ० २

१२४

कमु

तु पूर्वमुपासुधः १४ तस्यैतकोपसंयुक्तं श्रुत्वा वरंगना कैकेयीद्विगुणं क्रुद्धा
राजानमिदमब्रवीत् १५ त्वेव वंशोऽस्य गरोज्येष्ठपुत्रमुपासुधन् असमंजस इति
व्यानं तथा यंगं तुमर्हसि १६ एवमुक्तो धिगित्येव राजा दशरथो ब्रवीत् व्रीडि
तश्च जनः सर्वः सा च तन्नावबुध्यत १७ तत्र ह्यो महामात्रः सिधार्थो नाम नाम
तः श्रुत्वा बहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् १८ असमंजो गृहीत्वानुक्रुद्धः
पथिदारकान् सरथां प्रक्षिपन्त सुरमतेते न दुर्मतिः १९ तं दृष्ट्वा नागराः स
र्वे क्रुद्धा राजानमब्रुवन् असमंजं वृणीषे कमस्मान् चाराष्ट्रवर्धन २० तानुवा

वा० रा० चततोरानाकिन्निमिन्नमिदंभयं नाश्चादिराज्ञासंपृष्टावाक्यंप्रकृतयोश्रुव ३०२
१२५ नू २१ क्रीडतस्त्वेवमः पुत्रान्बालानुंभ्रांतचेतसः सरस्यां प्रक्षिपन्मोरर्यादनुला
प्रातिमश्रुते २२ सतासांवचनंश्रुत्वाप्रकृतीनांनराधिपः नंतत्याजाहितंपुत्रंन
सांप्रियचिकार्षया २३ तंयानंशीघ्रमारोप्यसभायंसपरिच्छदं प्रावज्जीवंविवास्यो
यमितिनानत्वशापिता २४ सफलपितृकंगृह्यगिरिदुर्गाण्यलोकयन् शिशःस
र्वस्त्वनुचरन्सयथापापकर्मकृत् २५ इत्येनमत्यजद्राजासगरोवैसुधार्मिकः
रामः किमकरोत्पापंयेनैवमुपरुध्यते २६ नहिकंचनपश्यामोराघवस्यागुणं ३२५

वयं दुर्लभोद्यस्यनिरयः शशङ्कस्येव कल्मषं २७ अथवा देवित्वं कं निहोषं पश्य
सिराघवे त्वमद्य ब्रूहि न त्वेन न दारामो विवास्यते २८ अदृष्टस्य हि संत्यागः स
तथेति रत्नस्य च निर्देहेदपि शक्रस्य द्युतिं धर्मविरोधमात्र २९ तदलं देविरामस्य
श्रिया विहतया त्वया लोकतोऽपि हिते रक्ष्यः परिवादः शुभानने ३० श्रुत्वा तु सिद्धा
र्थवचो राजा श्रान्ततरस्वरः शोकोपहतया वाचा केकेयीमिदमब्रवीत् ३१ एतद्
चोने छत्तिपापरूपे हितं न जानासि मनात्मनो वा आस्थाय मार्गं कृपणं कुचेष्टाचे
ष्टा हिते माधुपथादपेना ३२ अनुब्रजिष्याम्यहमद्य रामं राज्यं परित्यज्य सुखं

वा० या०

१२६

धने च सर्वे च गता भरतेन च त्वं पथा सुरं भुंक्ष्व चिराय राज्यं १२ इत्यार्षे श्री
मद्रामायणे वा० अयोध्याकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ३६ महागात्रं चः श्रुत्वा रा
मो दशरथं तदा अभ्यभाषत वाक्यं तु विनयज्ञो विनीतवत् १ त्यक्तभोगस्य मे
राजन्वने वन्मे न जीवतः किं कार्यं मनुयाजेण त्यक्तसंगस्य सर्वतः २ यो हि दत्ता
हि पश्रेष्ठ कस्यायां कुरुते नः रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुंजरो नमः ३ न तथा मम
सुतां श्रेष्ठ किं ध्वजिन्या जगत्पते सर्वाण्येवानुजानामि चीराण्येवानुयंतु मे ४ ख
नि त्रिषु केचो भे समानयत गच्छत चतुर्दशवने वा संवर्षाणि वसती मम ५ अथ

अ० २

१२६

नीराणिकैकेयीस्वयमाहृत्यराघवं उवाचपरिधत्स्वेतिजनौघेनिरपत्रपा ६ स
चीरेपुरुषव्याघ्रःकैकेय्याःप्रतिगृह्यते सस्मवस्त्रमवशिष्यमुनिवस्त्राण्यव
स्तह ७ लक्ष्मणश्चापिनत्रैवविहावसनेशुभे तापसाछादनेचेवजग्राहपि य
तुरग्रतः ८ अथात्मपरिधानार्थेसाताकोशेयवासिनी संप्रेक्ष्यचारंसंत्र
त्ताष्टपतीवागुरामिव ९ साव्यपत्रपमाणेवप्रगृह्यचसुदुर्मना कैकेय्याकु
शचीरेतेजानकीशुभलक्षणा १० अश्रुसंपूर्णनेत्रावधर्मज्ञाधर्मदर्शिनी गं
धर्वराजप्रतिमंभर्तारमिदमब्रवीत् ११ कथंनुचारं बभूवतिमुनयोवनवासिनः

गी० रा०

१२७

इति ह्यकुशलासीतासामुमोहमुहुर्मुहुः १२ कृत्वा कंठे स्मसाचीरमेकमादादपा
णिना तस्थौ ह्यकुशलातत्र व्रीडिता जनकात्मजा १३ तस्यास्तस्मिन् प्रमागम्य रा
मो धर्मभृतां वरः चारं बलं धसीतायाः कोशे यस्योपरि स्थितं १४ रामं प्रेक्ष्य तु सी
ताया बभूव तं चारमुत्तमं अंतःपुरचरणायां मुमुक्षुर्वारिनेत्रजं १५ ऊचुश्च परमा
यत्तारामं ज्वलितनेजसे बलने वं निर्युक्ते यं वनवासे मनस्विना १६ पितुर्वाक्यानुगोपे
न गतस्य विजनं वनं तावदर्शनमस्यानःसफलं भवतु प्रभो १७ तस्मिन्नेन सहायेन
वनंगच्छस्व पुत्रक ने महति कल्याणी वस्तुनापि सवदने १८ कुरु नो याचनां पुत्र

अ० २

१२७

लघुसिद्धि

सातातिष्ठ तुभाविनी धर्मनित्यः स्वयंस्थातुं नहीदानीं १९ नासामेवंविधा
वान्तःश्रुण्वन्नदरारयात्मजः बन्धेवतथाचोरसीतया तुल्यशीलया २०
चोरैरहीतेतुनयासत्रा स्फेत्तपतेर्गुरुः निवार्यमानां केकेयौ वसिष्ठोवाक्यमब्रवी
त् २१ अतिप्रहतेरुर्मधेकैकेयिकुलपांसनि वंचयित्वातुराजानं न प्रमाणेवति
ष्ठसि २२ नगंतव्यं वनं देव्यासीतया गालवर्तिने अनुष्ठास्यतिरामस्य सीताप्रह
तमात्मनं २३ आत्साहिदाराः सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिनां आत्मेयमिति रामस्य
लघुसिद्धिमेहिनी २४ अथयास्यति वैदेही वनं रामेण संगता वयमत्रानुयास्या

वा. ग.

१२५

मः पुरं चेदंगमिष्यति २५ अंतपाताश्च यास्यंतिसदाशेषत्रयवः सहोपजीव्यं
राष्ट्रं च पुरं च सपरिच्छदं २६ भरतश्च सशत्रुघ्नश्च रघुसावनेचरः वने वसंतं काकु
त्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजं २७ ततः श्रुत्या गतजनां वसुधां पादपैः सह त्वमेकाशाधिपुर्व
त्ता प्रजानामाहितो स्थिता २८ नाहित इविनाराष्ट्रं यत्र रामो न भूयतिः तद्धनं भवितारारष्ट्रं
यत्र रामो निवत्स्यति २९ न ह्यदन्तां महोपित्रो भरतः शास्नुमिच्छति त्वयि वा पुत्रवदसुं
यदि ज्ञातो महीपतेः ३० यद्यपि चंक्षितितलाद्गगनं चोत्पतिष्यसि पितृवंशचरित्रतः
सोत्पथान करिष्यति ३१ तत्तया पुत्रगर्धि न्या पुत्रस्य कृतमप्रियं त्वेकेन हि सविरो

अ० २

१२५

तपोनराममनुव्रतः ३२ द्रव्यसेधैवकैकेयापश्रुव्यारुमृगद्विजान् गच्छतः सह रा
मेणपादपांश्चतुर्मुखान् ३३ अथोत्तमान्याभरणानिदेविदेहिस्तुषांषेव्यपनीयच
रं तचीरमस्याः प्रविधीयतेतिन्यवारयतद्वसनं वसिष्ठः ३४ एकस्यरामस्यवनेनिवा
सस्त्यावृतः केकयराजपुत्रि विभूषितेयंप्रतिकर्मनित्यावसत्वरण्येसहराघवेण
३५ यानैश्चमुरैः परिचारकैश्चसुसंवृतागच्छतुराजपुत्री वस्त्रैश्चसर्वैः सहितैः
विधानैर्नैयंवृतानेवरसंप्रदाने ३६ तस्मिंस्तथाजल्पतिविप्रमुख्येगुरौनृपस्याप्रति
मप्रभावे नैव स्मसीताविनिवृत्तभावाप्रियस्यभर्तुः प्रतिकारकामा ३७ इत्यादिश्च

चिच्छेदजीवितेऽप्राधान्ये यशसि चात्मनः ॥ ३० ॥ ३ प्रा.

वा० रा०

११२

मद्रामायणे वा० अयोध्याकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ३० तस्यां चारं वसानायां
नाथवत्यामनाथवत् प्रचुक्रोशजनः सर्वोधिकं त्वादशरथं त्विति १ तेन तत्र
प्रणादेन दुःखितः समहीपतिः सनिश्चस्योष्णमेक्षाकलाभार्यामिदमब्रवी
त् २ सुकुमारो च बाला च सततं च सुरगोचिता नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह शु
रुर्मम ३ इयं हि कस्या पकरोति किंचित्पत्विनी राजवरस्य पुत्री या चारमासाद्य
जनस्य मध्ये जाता विसंज्ञा भ्रमणीव काचित् ४ तीराण्यपास्या ज्ञातृकस्य कन्याने
यं प्रतिज्ञाममदनपूर्वा यथा सुरसंगच्छतु राजपुत्री वनं समग्रा सह सर्वरत्नैः ५ अ

अ० २

१२९

केकेयिकुशवीरेण न सीता गंतुमर्हति ॥ ३० ॥ ४

जीवनाहंणमयानृशंसाकृताप्रतिज्ञानियमेनतावत् तयाहिवाल्यात्मनिपन्नमेतत्
 मांरहेद्वेषुमिवात्मपुष्पं ६ रामेणयदितेपापेकिंचित्कृतमशोभनं अपकारःकब्रूह
 तेषैदेह्यारशितोध्यमे ७ मृगीयोत्कुल्लनयनामृदुशीलामनस्विनी अपकारंकमिवते
 करोतिजनकात्मजा ८ ननुपर्याप्तमेवंतेपापेरामविवासनं किमेभिःकृपणैर्भूयःपात
 कैरपितेकनैः ९ प्रतिज्ञातंमयाताकत्वयोक्तंदेविश्रपवता रामेयदभिवेकायत्वमिहागत
 मब्रवीत् १० तत्वेतत्समतिक्रम्यनिरयंगंतुमिच्छसि मेथिलामपियाहित्वमीक्षतेची
 रवातिनी ११ एवंब्रुवंतंपितरंरामः संप्रस्थितोवनं अवाकूष्णिरसमात्मानमिदंवच

इतीवराजाविलपन्नमात्मा शोकस्यजातंसदृशंकिंचित्॥
 भृशतुरत्वाच्चपपातभूमौतेनैवपुत्रव्यसनेनिमग्नः॥१२॥ कु. प्रा. १

पुत्रशेको यथा न स्यात्त्वया पूज्येन पूजिता ॥ मां हि संचिंतयंती यमपि जीवेत्तपस्विनी ॥ ३

वा० रा०

१३०

नमब्रवीत् १२ इयं धार्मिकः को सत्यामममाताय शशिना वृद्धा चाशुद्रशालाचनच
त्वां देवगहंते १३ मया विहीनां वरदप्रपन्नां शोकसागरं अदृष्टपूर्वज्यसनां भयः सं
मेतुमर्हसि १४ इमां महेंद्रोपमजातगर्धिनां तथा विधातुं जननीमसाहसि यथा वन
स्थेमपिशोकककर्षितानजावितं न्यस्य यमक्षयं व्रजेत् १५ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे ल०
अयोध्याकांडेष्टत्रिंशः सर्गः १८ रामस्य तु वचः श्रुत्वा मुनिर्वेषधरं चतं समीक्ष्य
सह भार्याभारजाविगतचेतनः १ नैनं दुःखेन संतप्तः प्रत्यवेक्षन् राघवं न चैनं
मभिसंप्रेक्ष्य प्रत्यभाषत दुर्मनाः २ समुहर्त्तमिवा संतोदुःखितश्च महोपतिः विल

अ० २

१३०

जतः

लापमहाबाहुराममेवानुचिंतयन् ३ मन्येरखलुमयापूर्वंविगतसावहवः कृताः प्रा
णिनोहिंसिता वापितन्मा मिदमुपस्थितं ४ नत्वेवानागनेकालेदेहा अवतिर्जावि
तं कैकेयाक्लिश्यमानस्यमृत्युर्ममनविद्यते ५ योहंपावकसंकाशंपश्यामिपुरतःस्थि
तं विहायवसनेस्सस्मेतापसाष्टादमात्मजं ६ एकस्याःखलुकैकेयाःकृतेयंखि
द्यते स्तार्थे प्रयत्नमानायाः संश्रित्यनिकृतिंतिमां ७ एवमुक्तानुवचनंवाप्ये
णविहितेन्द्रियः रामेतिस्सकृदेवोक्ता व्याहर्तुंनशशाकसः ८ संज्ञांतुप्रतिल
भ्यैवमुहूर्तात्समहापतिः नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यांसुमंत्रमिदमब्रवीत् ९ औप

रा० रा०

१३१

नाहं रथं युक्ता त्वमाया हि ह्योत्तमैः प्रावयेनं महाभाग मितो जनपरात्तरं १०
एवं मत्स्ये गुणवतां गुणानां फलमुच्यते वित्रामात्रा च यत्साधु रीतिर्वा स्यते वनं
११ रातो वचनमाज्ञाय सुमंत्रः शीघ्रविक्रमः योजयित्वा यथोत्तररथमभ्ये रत्नं
नं १२ तं रथं राजपुत्राय सतः कनकभूषितं आचचक्षे जलं रुत्वा युक्तं परमवा
जिभिः १३ राजा सत्वरमाह्वय व्याहृतं चित्तं चये उवाच देशकालज्ञो निश्चितं
सर्वतः श्रुतिः १४ वासांसि च पराहाणि भूषणानि महानि च वर्षाण्येनानि संख्याय
वैदेह्याः सिप्रमानय १५ नरेन्द्रेणैव मुक्तस्तु गत्वा कोशग्रहंततः प्रायच्छत् सर्वमाह

अ० २

१३१

त्यसीताये^त सि प्रमेवन् १६ सासुजातासुजातानिवेदेहप्रस्थितावनं भूषयामास
गात्राणितैर्विचित्रैर्विभूषणैः १७ व्यराजयतवेदेहवेश्मतत्सुविभूषिता उद्यतोश्च
मतः कालेरवं प्रमेवविवस्वतः १८ तांभुजाभ्यांपरिषज्यभ्रभ्रूर्वचनमब्रवीत् अना
चरंतां कपणं मर्यादाघ्रायमेथिली १९ असत्यः सर्वलोकं स्मिन्सततंसकृताः
प्रियैः भर्तारं नाभिमन्यंते विनिपातगतं स्त्रियः २० एषस्वभावो नारीणामनु
भूषपुरासुखं अत्यामप्यापदं प्राप्य दुष्यंति प्रजहंत्यपि २१ असत्यशीला विरु
ता दुर्गा अहदया^{सदा} असत्यः पापसंकल्पाः क्षणमात्रविरागिणः २२ नकुलं नकु

ब्र० रा०

१३२

तं विद्या न दत्तं नापि संग्रहः स्त्रीणां गृह्णाति हृदयमनित्यं हृदयाहिताः २३ साध्या
नां तु स्थितानां तु शीलं सत्यं श्रुते स्थिते स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते २४
सत्त्वपानाचमनं पुत्रः प्रजाजितो वनं तव देवसमस्तत्त्वनिर्धनः सधनोऽपि वा २५
विज्ञातवचनं सीता तस्या धर्मार्थसंहितं कृतं जलमुवाच दंश्च श्रममिमुखे स्थिता
२६ करिष्ये सर्वमेवाह भार्या यदनुशास्ति मां अभिज्ञास्मि यथा भर्तुं वर्ति न व्यंश्रु
तं व मे २७ नमानसज्जनेनार्या समानयितुमर्हति धर्माद्विचलितुं नाहमलं
चंद्रादिव प्रभा २८ नातं त्रीविद्यते वीणानाचको विद्यते रथः नापतिः सुरमेधे

अ०

१३२

तेषां स्यादपिशतात्मजा २९ मितं हृदातिहिपित्तमितं भ्रानामितं सुतः अमितस्य
तुदातारं भर्तारं कानपूजयेत् ३० साहमेवं गता श्रेष्ठश्रुतधर्मपरावरा आर्ये किमवमन्ये
यं स्त्रिया भर्ता हि देवतं ३१ सीताया वचनं श्रुत्वा कौसल्या हृदयंगमं शुद्धसत्तामुमीचा
श्रुसहसा दुःखहर्षजं ३२ तां प्रांजलिरभिप्रेक्ष्य मान्दमध्वेनिसत्कृतां रामः परमधर्मात्मा
मातरं वाक्यमब्रवीत् ३३ अं वमादुःखिता भूत्वा पश्येत्त्वापितरं मम स्योपिवनगामस्य
क्षिप्रमेव भविष्यति ३४ सुप्तायास्ते गमिष्यंति नववर्षाणि पंचच समग्रमिह संप्राप्तं
मांद्रस्यसि सुहृदं ३५ एतावदभिनातार्थमुक्ता स जननीं वचः त्रयः शतशतार्थं हि द

वा० रा०

१३३

दर्शयेत्यमातरः ३६ ताभ्यापिसनथैवात्तामातृदशरथात्मजः धर्मयुक्तमिदं वाक्यं नि
जगादकृतं जलिः ३७ संवासात्वरुणं किंचिदज्ञानादपियुक्तं तन्मे समुपजानीत स
र्वाभ्यामंत्रयामिवः ३८ वचनेन राघवस्यैतद्धर्मयुक्तं समाहितं शुश्रुवुस्त्राः स्त्रियः स
र्वाः शोकोपहतचेतसः ३९ जज्ञेयुनासांसन्नादः क्रौञ्चीनामिव निखनः मानवेन्द्रस्य भा
र्याणामेवं वदति राघवे ४० मुरजपणवमेघघोषरदशरथवेश्मबभ्रुवयत्पुत्रा विल
पितपरिवेदनाकुलं व्यसनगतं तदभ्युदुःखितं ४१ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
अथोऽध्याकांडे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९ अथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च

अ० २

१३३

कृतांजलिः उपसंगृह्य राजानं च कुर्वाणाः प्रदक्षिणं १ तं चापि समनुत्ताप्य
मृजः सहसीतया राघवः शोकसंमूढो जननीमभ्यवादयत् २ अन्वक्षं लक्ष्मणी भ्रा
तुः कौसल्यामभ्यवादयत् अपि मातुः सुमित्राया जग्राह चरणौ पुनः ३ तं वंक्षानं
रुदतामाता सोमित्रिमुब्रवीत् हितकामा महाबाहुं मूर्ध्न्यपाध्याय लक्ष्मणं ४ स
ष्टस्य वनवासाय स्वतुल्यः सुहज्जने रामे प्रमादं माकार्षीषुः भ्रातरि गच्छति
५ व्यसनी वा समृद्धो वा गतिरिष्यत वानघ एष लोके सतां धर्मो यज्ज्येष्ठवशागो
भवेत् ६ इदं हि वृत्तमुचिन्तं कुलस्यास्य सनातनं दानं दक्षिणं च यज्ञेषु तनुत्ता

वा० रा०

१३४

गोमृधेषुहि ७ लक्ष्मणं चेदमुक्तासौ संसिद्धं प्रियराघवं सुमित्रागच्छगच्छेति पु
नः पुनरुवाच तं ८ रामं दशरथं विद्धि मां विधिजनकात्मजां अयोध्यामटवो विधि
गच्छता न यथा सुखं ९ ततः सुमंत्रः काकुत्स्थं प्राजलिर्वाक्यमब्रवीत् विनीतो विन
यतश्च मानलिर्वासवं यथा १० रथमार्गे ह भद्रं ते राजपुत्र महायशः क्षिप्रं त्वां प्रापयि
ष्यामि यत्र मां राम वश्यसे ११ चतुर्दश हि वर्षाणि वस्त्वयानि वने त्वया नान्युपक्रमि
तव्यानि यानि देव्या प्रचोदितः १२ तं रथं सूर्यसंकाशं सीताहृष्टेन चेतसा आरुगेहव
रारोहा कृत्वा लंकारमात्मनः १३ वनवासं हि संख्याय वासोभरणानि च भर्तारम्

अ० २

स्या १३४

नुगच्छं त्यैसातायेश्च श्रुरोददौ नथेवायुधजानानिभ्रातृभ्यांकवचानिच रथोपस्थेप्र
वित्यस्यसन्चर्मकठिनंचयत् १५ अथोज्वलनसंकाशंचामीकरविभूषितं तमारु
हदनुत्तूर्णभ्रातरौरामलक्ष्मणौ १६ सीतातृतीयानारुढान्दृष्ट्वा रथमचोदयत् सु
मंत्रस्संमतानश्चान्तायुधैगसमाजुवे १७ प्रयातेतुमहारण्यंचिरगत्रायराघवे बभू
वनगरेमूर्खोबलमूर्खजिनस्यच १८ तत्समाकुलसंभ्रांतंमत्तसंकुपितद्विषं ह्य
सिंजितनिर्घोषं पुरमासीन्महास्वनं १९ ततः सत्वालवृक्षासापुरीपरमपीडिता राम
मेवाभिदुद्रुवघमार्ताः सलिलंयथा २० पार्श्वतः पृष्ठतश्चापिलंबमानास्तदुन्मुरवाः

वा० रा०

१३५

बाष्पपूर्णमुरवाः सर्वे तमूचुर्भृशानिः स्वनाः २१ संय^{३३} वाजिनारश्मिन्सूत
घाहिशानैः शनैः मुरवंद्रश्यामरामस्य दुर्दर्शनो भविष्यति २२ आयसंहृदयं नू
नं राममातुरसंशयं यदेव गभं प्रति मे वनं याति न भिद्यते २३ कतकृत्या हि वै देही
छायेवानुगता पतिं न जहाति रत्नाधर्मे मे लुमर्कप्रभायथा २४ अहो लक्ष्मणसि
धार्थः सततं प्रियवादिनं भ्रातरं देवसंकारं यस्त्वं परिचरिष्यसि २५ महतोषा हि
ते बुद्धिरेष चाभ्युदयो महान् एषः स्वर्गस्य मार्गश्च यदेनमनुगच्छसि २६ एवं वदंत
स्ते सोढुं न शो कुर्वाण्यमागतं नरात्ममनुगच्छंतः प्रियमिश्राकुनंदनं २७ अथ राजा

अ० २

१३५

रुतस्त्रीभिर्दानाभिर्हृन्चेतनः निर्जंगामप्रियं पुत्रं द्रक्ष्यामीति ब्रुवन् प्रहात् २० शु
श्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदन्तीनां महास्वनः यथानादः करेणूनां बध्ने महति कुंजरे २१ वि
ताहिराजा काकुत्स्थः श्रामान् सन्नस्तदा बभौ परिपूर्णः शशां काले ग्रहेणोपकुनो यथा २२
स च श्रामान् चिंत्यात्मा रामो दशरथात्मजः स तं सं चोदयामास त्वरितं बाह्यतामिति २३
रामो याहाति तं स तं निषेति च जनस्तथा उभयं नाशकः स तः कर्तुं मध्यनिचोदितः २४
निर्गच्छति महाबाहो रामे पौरजनाश्रुभिः पतितैरभ्यवहितं प्रणनाशमहारजः २५ रुदि
ताश्रुपरिघ्नं हाहा कृतमचेतनं प्रयाणो राघवस्यासीत् पुरं परमपीडितं २६ सुखावन

वा० ग०

१३६

यनैस्त्रीणामस्त्रमायाससंभवं मीनसंशोभचलितैः सलिलंपंकजैरिव ३५
दृष्ट्वा तु नृपतिः श्रामानेकचित्तगतं पुरं निपपानैव दुःखेन कृतमूल इव दुःखः ३६ त
तो हलहलाशब्दोज्ज्वलस्य पृष्ठतः नराणां प्रेक्ष्य राजानं सीदंतं भृशदुःखितं ३७
हारामेति जनाः केचिद्राममातेति चापरे अंतःपुरसमृद्धचक्रोऽंतःपर्यवेत्यनू ३८
अन्वीक्ष्यमाणो रामस्तु विषण्णो भ्रान्तचेतसं राजानं मातरं चैव ददर्शानुगतो पथि
३९ सबद्ध इव पाशेन किशोरो मातरं यथा धर्मपाशेन संयुक्तः प्रकाशं नाभ्युदयत
४० पदातिनो च यानार्हा बहुः खार्हो सुखोचितो दृष्ट्वा संचोदयामास शाप्रेया हातिसा

अ० २

१३६

रथिं ४१ नहितपुरुषव्याघ्रोदुःखजंदर्शनं पितुः मातुश्च सहितुं शक्तस्तो चेन्नुच
इव हि ४२ प्रत्यगारमिवायां तीस वत्सा वत्सकारणात् बध्न वत्सा यथा धेनू राममाता
भ्यधावत ४३ नथारुहंती को सत्यां रथं तमनुधावती कोशं तं रामरामेति ह्यसीने लक्ष्म
णेति च ४४ रामलक्ष्मणसीनार्थं स्ववंती चारिनेत्रजं असकृत्प्रेक्ष्य सतां नृत्यं तामि
वमातरं ४५ तिष्ठेति राजानु कोशयाहियाहीति राघवः सुमंत्रस्य बभूवात्मा चक्रयोरि
व चान्तरा ४६ नाश्रोषमिति राजानमुपातुष्योपिवक्ष्यामि चिरंदुःखस्य पापिष्ठमिति
रामस्तमब्रवीत् ४७ सरामस्य वचः कुर्वन्नुत्ताप्य चतंजनं व्रजतोपि हयांछीघ्रं चो

वा० ग०

३३९

इयामाससारथिः ४८ न्यवर्त्तत जनोरासो रामं कृत्वा प्रदक्षिणं मनसाप्यभिवेगेन
न न्यवर्त्तत मानुषं ४९ यमिच्छेत्पुनरायातं नैव दूरमनुव्रजेत् इत्यमात्यामहाराजमृतं
दशार्थं वचः ५० तेषां वचः सर्वगुणोपपन्नः प्रस्विन्नगान्नः प्रविषण्णः निशम्य
राजा रुपणः सभायो व्यवस्थितस्तं सुतमीक्षमाणः ५१ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अ०
ध्या० कांडे चत्वारिंशः सर्गः ४० तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृतांजलि
आर्त्तं शब्दे हि संजज्ञे स्त्राणामंतः पुरे महान् १ अनाथस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य
तपस्विनः योगतिः शरणं चासीत् सनाथः कनुगच्छति २ न कुप्यत्यभिशास्तो

अ० २

रूपः

१३७

पि क्रोधनीयानि वर्जयन् क्रुधान्मसादयन् सर्वान्समदुःखकृगच्छति ३ कौसल्या
 यां महातेजाय धामातरि वर्तते तथा यो वर्तते स्मा सुमहात्मा कनुगच्छति ४ कैके
 प्याक्लिश्यमानेन राज्ञा संचोदितो वनं परित्राता जनस्यास्य जगतः कनुगच्छति ५
 अहो निश्चेत नो राजा जीव लोकस्य संक्षयं धर्म्यं सत्यं व्रतं रामं वनवासं प्रपत्यति
 ६ इति सर्वो महिष्यस्तपित्वा इव धेनुवः सरुदुश्चैव दुःखार्ताः सखरं च विचुक्रु
 शुः ७ सतमंतः पुरे चोरमानं शल्वं महापतिः पुत्रशोकाभिसंतप्तः श्रुत्वा चासीत्सु
 दुःखितः ८ नाग्निहोत्राण्यहयंतं सूर्यश्चांतरधीयत व्यसृजन् कवत्माना गागावो

नापठन् गृहमेधि नः ॥ न राजते मृगां कश्चि

वा० रा०

१३८

वत्सानपाययन् ९ त्रिशंकुर्लौहितांगश्च हस्पतिबुधावपि दारुणाः सोमम
ध्येत्यग्रहाः सर्वे व्यवस्थिताः १० नक्षत्राणि गतानि च विग्रहाश्च गततेजसः विशा
खाश्च सधमाश्च नभसि प्रचकाशिरे ११ कालिकानिलवेगेन महोरधिरिवो
थितः रामेवनं प्रव्रजितेन गरं प्रचचालतत् १२ दिवाः पर्याकुलाः सर्वोत्तिमिरे
णेव संवृताः न ग्रहो नापि नक्षत्रं प्रचकाशेन किंचन १३ अकस्मान्नागरः सर्व
जनोद्देन्यमुपागमत् आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोमैनः १४ शोकपर्याप्तसंत
तः सततं दीर्घमुद्युसन् अयोध्यायां जनः सर्वश्चुक्रो राजगतापतिं १५ बाष्पपर्या

अ० २

१३८

वनवासैश्चयंप्राप्तेममैषहिमनोरथः यदनेनरथेनैवत्वांवहेयंपुरीपुनः ५६
चतुर्दशहिवर्षाणिसहितस्यत्वयावने क्षणभूतानियास्यंतिशतसंख्यां च नि
न्यथा ५७ भृत्यवत्सलतिष्ठंतंभर्तृपुत्रगतेपथि भक्तंभृत्यंस्थितंस्थित्या
नमांस्तंहातुमर्हसि ५८ एवंबहुविधंदीनंयाचमानंपुनःपुनः रामोभृत्यानु
कंपीतुमुमंत्रामिदमब्रवीत् ५९ जानामिपरमांभक्तिमहंतेभर्तृवत्सल शृणु
वापियदर्थंत्वांशेषयामिपुरामितः ६० नगरींत्वांगतंदृष्ट्वाजननीमेयवीयसी कै
केयीप्रत्ययंगच्छेदितिरामोवनंगतः ६१ विपरीतेतुष्टिहीनावनवासंगतेमयि

त० रा०

१६८

राजानं नातिशंकेन मिथ्यावादीति धार्मिकं ६२ एष मे प्रथमः कल्यो वदं बामेय
वीयसी भरतारहितं वृत्तं पुत्रराज्यमवाप्स्यते ६३ ममाप्रियार्थं राज्ञः सुमंत्र
त्वं पुरीं व्रज संदिष्टा पियानर्थास्नां स्नान् ब्रूयास्तथा ६४ इत्युक्त्वा वचनं सूतं
सांत्वयित्वा पुनः पुनः गुहं वचनमकूबो गमो हेतुमदब्रवीत् ६५ नेहानां गुहयोग्यो
यं वा सो मे स जने वने अवश्यमाश्रमे वासः कर्त्तव्यस्तद्गतो विधिः ६६ सोहं गृही
त्वानियमं तपस्विजनभूषणं हितकामः पितुर्भूयः सीताया लक्ष्मणस्य च ६७ ज
यः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षारमानय तक्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहर

अ० २

१६८

ते ६८ लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्नेनाकरोज्जटाः दीर्घबाहुर्नरव्याघ्रो जटिल
त्वमधारयत् ६९ तौ तदा चीरसंपन्नौ जटामंडलधारिणौ अशोभेतामृषिसमौ
भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ७० ततो वैखानसमार्गमास्थितः सह लक्ष्मणः ब्रह्मा
दिष्टवान् रामः सहायं गुहमब्रवीत् ७१ अप्रमत्तो बले कोरो दुर्गे जनपदे तथा
भवेथा गुहराज्यं हि दुर्गरक्षतमं मतं ७२ ततस्तं समनुत्ताप्य गुहमिच्छा कुनंदनः जग
मत्तर्गमव्यग्रः सभार्यः सह लक्ष्मणः ७३ स तु दृष्ट्वा नदीतरे नावमिच्छा कुनंदनः ति
तीर्षुः शीघ्रं गंगामिदं वचनमब्रवीत् ७४ आरोहत्वेनरव्याघ्रास्थितां नावमिमं श

वा० रा०

१६९

नैः सातांचारोपयान्वक्षं परिगृह्यमनस्विनी ७५ सभातुः शासनं श्रुत्वा सर्वम
प्रतिकूल्यन् आरोप्यमैथिली पूर्व आरु रोहात्मगंस्तनः ७६ अथारु रोहतेन
स्वी स्वयं लक्ष्मणपर्वतः ततो निषादाधिपतिर्गुहोत्तातानचोदयत् ७७ राघवो
पिमहातेजानावमारुह्यतांतनः ब्रह्मवत्क्षत्रवच्चैवजजापहितमात्मनः ७८
आचम्य च यथाशास्त्रं नदीतोसहसीतया प्रणमत्प्रतिसंतुष्टो लक्ष्मणश्चम
हारथः ७९ अनुत्ताय सुमं ब्रंच सवलं चैव तंगुहं आस्थाय नावं गमस्तु चोदया
मासनाविकान् ८० ततस्ते श्रालितानोका कर्णधारसमाहिता शुभस्यवे

अ. २

३६९

गाभिहताशाप्रंसलिलमत्यगात् ८१ मध्यंतुसमनुप्राप्यभागारथ्यास्त्वनि
दिता वैदेहीप्रांजलिभूत्वातां नदीमिदमब्रवीत् ८२ पुत्रोदशरथस्यायं महा
राजस्यधीमतः निदेशं पालयत्वेनंगंगेतुदभिरक्षितः ८३ चतुर्दशहिबर्षाणिस
मग्राण्युष्यकान्ते भ्रात्रा सहमयाचैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ८४ नतस्त्वां देवि सु
भगेश्वरेण पुनरागता यक्ष्ये प्रमुदितांगंगे सर्वकामसमृद्धिनि ८५ त्वं हि त्रिप
थगे देवि ब्रह्मलोकं समीक्ष्यसे भार्याचोदधिराजस्य लोके स्मिन्संप्रदृश्यसे
८६ सात्त्वां देवि नमस्यामि प्रशंसां निचशोभने प्रातराज्ये नरव्याघ्रे शिवे न पु

वा० रा०

१५५

नरागते ८७ गवांशतसहस्रं च वस्त्राण्यन्ने च पेशलं ब्राह्मणेभ्यः गृहा
स्यामि न वप्रिषत्चिकीर्षया ८८ सुराघटसहस्रेण मांसभूतोदनेन च य
क्ष्येत्वां प्रीयतां देवि पुरीषु न रुपागता ८९ यानि त्वत्तीरवासीनि देवतानि च सं
ति हि तानि सर्वाणि यक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च ९० पुनरेव महाबाहुर्मया
भ्रात्रा च संगतः अयोध्यां वनवासानु प्रविशत्वनघो न घे ९१ तथा संभावमा
णा सा सीता गंगामनिदिता ९२ दक्षिणादक्षिणं तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपागमत्
तीरं तु समनुप्राप्य नावं हित्वा नरर्षभः ९३ अथाब्रवीन्महाबाहुः सुमित्रानं

प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वै देह्या च परंतपः ॥ ३५१

अ० २

१५५

दवर्धनं भवसंरक्षणार्थाय सजने विजनेपि वा ९४ अवश्यं रक्षणं कार्यं माहि
धौर्विजने वने अग्रतो गच्छ सोमित्रे सीता त्वामनुगच्छतु ९५ पृष्ठतो नुगमिष्या
मि सीतां त्वां चानुपात्य न अन्योन्यस्य हि नो रक्षा कर्तव्या पुरुषर्षभ ९६ न
हि तावदति क्रोता सुकरा काचन क्रिया अद्य दुःखं तु वै देही वनवासस्य वेत्स्यति
९७ प्रनष्टजनसंवाधं क्षेत्रा रामविवर्जितं विषमं च प्रपातं च वनमद्य प्रवेश्यति
९८ श्रुत्वा रामस्य वचनं प्रतस्थे लक्ष्मणो ग्रतः अनेतरं च सीताया राघवोर
धुनंदनः ९९ गतं तु गंगा परपारमाश्रु रामं सुमंत्रः सततं निरीक्ष्य अध्वः प्रकर्षा

न

वा० रा

१७१

द्विनिवृत्तदृष्टिर्मुमोचवाष्यं व्यथितस्तपस्वी १०० सलोकपालप्रतिम
प्रभावस्तीर्त्ता महात्मा वरदो महोदो नतः समृद्धांघ्रुभसस्यमालिनः क्षणे
नवत्स्यान्मुदितानुशागमत् १०१ तौतत्रहत्वाचतुरो महामृगानराहमश्वं
पृषतं महारुहं आदाय मेध्यं त्वरितं बुभुक्षिनो वासाय काले ययतु वेनस्य
ति १०२ इत्यावर्त्तमद्रामायणे वा० अयोध्याकाण्डे द्विपंचाशः सर्गः ५२
सतं वृक्षं सभासाद्य संध्यामनास्य पश्चिमां रामोरमयनां श्रेष्ठ इति होवान
रुक्ष्मणं १ अद्येयं प्रथमारात्रिर्याता जनपराहृहिः यासु मे त्रेण रहिता

अ० २

१७१

तान्नोत्कंठितुमर्हसि २ नागर्तव्यमर्तद्विभ्यामद्यप्रभरतिगत्रिषु योगक्षे
मौहिसि यावत्तैलस्मणावयोः ३ रात्रिकथंचिदेवेमांसोमित्रेवर्तयामहे
अपवर्तामहेभस्मावास्तार्यस्वयमर्जितैः ४ सतुसंगिश्यमेदिन्यामहाहंश
यनोचितः इमाःसौमित्रयेरामोव्याजहारकथाःशुभाः ५ ध्रुवमद्यमहारा
जीदुःखंस्वपितिलस्मण कृतकामातुकैकेयीतुष्टाभवितुमर्हति ६ साहि
देवीमहाराजंकैकेयीराज्यकारणात् अपिनच्यावयेत्प्राणादस्वाभरत
मागतं ७ अनाथश्रमिहृष्टश्रमयाचैवविनाकृतः किंकरिष्यतिकामा

संप्राप्ताराज्याय भरतस्य च १४ अपौराणीतु कैकेयासौभाग्यमदमोहिना
कौसल्या च सुमित्रा च सा प्रवापेत्तमत्कृते १५ मातास्मत्कारणाद्देवा सुमि
त्रा दुःखमावसेत् अयोध्यामित एव त्वं काले प्रविश लक्ष्मण १६ अहमे
वेगमिष्यामि सोतया सह दंडकान् अनाथा हिनाथस्त्वं कौसल्याया भविष्य
सि १७ भद्रकर्माह् कैकेयाद्देवा दन्यायमाचरेत् परिदद्याद्दिधर्मज्जगरंते
मममातरं १८ नूनं जात्यंतरे तातास्त्रियः पुत्रैर्वियोजिताः जनन्याममसौ
मित्रेन ददौ तदुपस्थितं १९ मया हि चिरपुष्टेन दुःखसंवर्धितेन च विप्र

या

वा० रा०

१७३

युज्यत कोसल्याफलकालेधिगस्तुमां २० मास्मसीमंतिनाकाचिज्जनये
सुत्रमीदृशं सौमित्रेयोहमंवायारयिशोकमनेतकं २१ मन्येप्रतिविशि
ष्टासामत्तो लक्ष्मणशारिका यत्तस्याः श्रूयते वाक्यं भुकपादमरेदेश २२ शे
चंत्याश्चात्पभाग्यायानकिंचिदुपकुर्वता पुत्रेण किमपुत्रायामया कार्यम
रिंदम २३ अत्पभाग्याहिमेमाता कोसल्यारहितामया शेते परमदुःखा
तापतिता शोकसागरे २४ एकोह्यहमयोध्यां च पृथिवीचापिलक्ष्मण न
रेयमिषुभिः कुडोननुवीर्यमकारणं २५ अधर्मभयभीतश्च परलोक

अ० २

१७३

स्य चानप तेन लक्ष्मणनाद्याद्मात्मानमभिषेचये २६ एतदन्यत्र करुणं
विलप्य विजने बहु अश्रुपूर्णमुखो दीनो निशित्प्लुता मुखा विशत् २७ पितृ
पोपरतं रामं गता निषमिन्नानलं समुद्रमिव निर्वर्गमाभ्यासयन्त लक्ष्मणः २८
ध्रुवमप्यपुराणानां यो ध्यायुषिनां वरः निष्प्रभात्वापि निष्क्रान्ते गतचंद्रे वश
वेश २९ नैतदोपायिकं रामयदि हं पारितप्यसे विषादयसि पीनां दमोन्वेदपुन
षर्षभ ३० न च सीता त्वया हीनानां चाहमपि राघव मुहूर्तमपि जीवा बो जलान्म
त्स्या विबोद्धुनो ३१ नहि तातं न शत्रुघ्नं न सुमित्रां परं न प द्रष्टुमिच्छेयमद्याहं स

वा. रा.

१७४

गंगापितृपादिना ३२ ततस्तत्र सुरासीनौ नातिदूरे निराश्वतां न्यग्रोधेषु
कृतां शय्यां भेजते धर्मचत्सलो ३३ सलक्ष्मणस्योत्तम उक्कलं वचो निशम्य नै
वं वनवासमाहरात् समाः समस्ता विदधे परंतपः प्रपद्य धर्मं सुचिराय राघ
वः ३४ ततस्तु तस्मिन्निजने महाबलौ महावने राघववंशवर्धनौ नतौ भ्रम
मभ्युपेयतु वंथैव सिंहा गिरिमानुगोचरो ३५ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा.
अयोध्याकांडे त्रिपञ्चाशः सर्गः ५३ ते तु तस्मिन् महादृष्टे उपितारज
नीं शुभां विमलेभ्युदिते सूर्येन स्मादेशात् प्रनस्थिरे १ यत्र भागीरथी गंगां

अ. २

भ. सं.

१७४

यमुनाभिप्रवर्तते जग्मुस्संदेशमुद्दिश्यविगाह्यसुमहद्वनं २ तेभूमिभागान्
विविधादेशांश्चापिमनोहरान् अदृष्टपूर्वांश्च ३ तत्तत्रतत्रयशस्विनः ३
यथास्तेमेण संपश्यन्मुष्णिगान्विविधान्द्रुमान् निर्वृत्तमात्रेदिवसेगमः सौ
मित्रिमवसीत् ४ प्रयागमभितः पश्यसौमित्रेधूममुत्तमं अग्नेर्भगवतः केतुं
मन्येसन्निहितो मुनिः ५ नूतं प्राप्ताः स्वसंभेदं गंगायमुनयोर्वयं तथाहि श्रूय
तेशब्दो गारिणो गारिधर्षजः ६ दारुणिपरिमित्रानिवनजैरुपजाविभिः
"छिन्नाश्चाप्याश्रमे चैते दृश्यन्ते विविधा द्रुमाः ७ धन्विनो नैऋतसुखंगलालंबमा

भरद्वाजा

वी० रा०

१७५

नेदिवाकरे गंगा यमुनयोः संधौ प्राप तु निलयं मुनेः ८ रामस्त्वाश्रममासाद्य
त्रासयन्मृगपक्षिणः गत्वा मुहूर्तमध्यानं भरद्वाजमुपागमत् ९ ततस्त्वाश्रम
मासाद्यमुनेर्दर्शनं कांक्षित्वो सीतयानुगतो वीरो दूरादेवावतस्थतुः १० सप्रवि
श्य महात्मानमृषिं शिष्यगणैर्वृतं संशितव्रतमेकाग्रं तपसा लब्धं च क्षुषं ११
हुताग्निहोत्रं दत्त्वेव महाभागः कृतं जलितः रामः सोमिन्द्रिणा सार्धं सीतया चाभ्य
वाहयत् १२ त्यवेदयत् चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपर्वजः पुत्रौदशरथस्यावांभगव
न्रामलक्ष्मणौ १३ भार्याममेयं कल्याणालैर्देहीजनकात्मजा मां चानुयाता वि

अ० ३

८४

१७५

जनेतपोवनमनिरिता १४ पित्राभ्राज्यमानेमांसोमित्रिरनुजःप्रियः अयम
त्वगमत्भ्रातावनमेवधृतव्रतः १५ पित्रानियुक्ताभगवन्प्रवेश्यामस्तपोव
ने धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्रमूलकलाशनाः १६ तस्यतद्वचनंश्रुत्तारान्जु
त्रस्यधीमतः उपानयतधर्मात्सागामर्घ्यमुदकंततः १७ नानाविधानंनरसा
वन्यमूलकलाश्रयान् तेभ्योदहौतसतपावासंचैवाभ्यकल्पयत् १८ मु
गपक्षिमिरासीनोमुनिभिश्चसमंततः राममागतमभ्यर्च्यस्वागतेनागतंमु
निः १९ प्रनिगृह्यतुनामचमिपविष्टंसराचवं भरद्वाजोब्रवीद्वाक्येधर्म

वा० रा०

१७६

युक्तमिदं तदा २० चिरस्य खलु काकुत्स्थपश्याम्यहमुपागतं श्रुतंतव
मया चैव विवासनमकारणं २१ अवकाशो विविक्तो यं महानद्योः समागमे
पुण्यश्रमणा यश्च वसति ह भवान्सुखं २२ एवमुक्तस्तु वचनं भरद्वाजेन
राघवः प्रत्युवाच शुभं वाक्यं रामः सर्वदिने रतः २३ भगवन्निज आसन्नः शौ
रजानपरो जनः सुदर्शमिह मां प्रेक्ष्य मन्येह मिममाश्रमं २४ आगमिष्यति
वैदेही मां चापि प्रेक्षकौ जनः अनेन कारणेनाहमिह वासनरोचये २५ एकां
ते पश्य भगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमं रमते यत्र वैदेही सुखार्हा जनकात्मजा

अ० २

१७६

२६ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरहाजो महामुनिः राघवस्य तु तद्वाक्यमर्थग्रा
हकमब्रवीत् २७ दशकोश इतस्नानगिरिर्यस्मिन्निवत्स्यसि महर्षिसेवि
तः पुण्यः पर्वतः शुभदर्शिनः २८ गोलंगूतानुचरितो वानरर्क्ष निषेवितः
चित्रकूट इति ख्यातो गंधमादन सन्निभः २९ यावता चित्रकूटस्य नरः शृंगा
प्यवेक्षते कल्याणानि समाधत्ते नमो हे कुरुते मनः ३० ऋषयस्तत्र बहवो
विहृत्य शरहंशतं तपसा दिवमारुढाः कपालशिरसा सह ३१ प्रविचिन्त
महं मन्येते वासं भवतः सुरं इह वा वनदासाय वसतः समया सह ३२ सरामं

वा० रा०

१७७

सर्वकामैस्तेभरद्वाजः प्रियातिथिं सभार्यसहचभ्रात्रा प्रतिजग्राह हर्षय
न ३३ तस्य प्रयागे रामस्य तं महर्षिमुपेयुषः प्रपन्नरजनीपुण्याचित्राक
थयतः कथाः ३४ सीतानुनीयः काकुत्स्थः परिश्रान्तः सुखोचितः भरद्वाज
श्रमे रम्येतां रात्रिं वसन्मुखं ३५ प्रभातायां तु शर्वर्यां भरद्वाजमुपागमत् ३
वाचनरशार्दूलो मुनिं ज्वलिततेजसा ३६ शर्वरी भगवन् न वसत्यशीलुन वा
श्रमे उषितास्मो हवसन्ति मनुजानां तु नो भवान् ३७ रात्र्यां तु तस्यां व्युष्टायां
भरद्वाजो ब्रवीदिति मधुमत्फललोपेनं चित्रकूटं व्रजेतिह ३८ वासमोपयिकं

अ० २

१७७

मन्येत वराम महाबल नानागणोपेतः किन्तु गेरुगसेवितः ३९ मयूरनास
भिरुत्तोगजराजनिषेवितः गम्यन्तां भवता शैलश्चित्रकूटः सविश्रुतः ४०
पुण्यश्चरमणीयश्च बहुमूलफलायुतः तत्र कुंजस्यूथानि मृगयूथानि चैव
हि ४१ विचरन्ति वनांतेषु नानिद्रस्यसिराघव सारित्प्रसन्नवर्णप्रस्थान्दशकं
दरानिर्झरान् ४२ चरतः सीतया सार्धं नंदिष्यति मनस्तव ४३ प्रहृष्टकोयटि
मकोकिलस्य नैविनोदयं न च सुखं परं शिवं मृगैश्चैते बहुभिश्च कुंजरेः सुर
म्यमासाद्य समावसाश्रमं ४४ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अ० अ० कांडे चतुः

वा० रा० पंचाशः सर्गः २४ गिरि उषितारजनीनत्रराजपुत्रावरिंमो महर्षिमभिवा अ० २
 ३३८ दायजगमतुस्तं प्रति १ तेषां स्वस्य यनं चैव महर्षिः सचकार ह प्रस्थितान्मे
 श्यतां भ्रैव पिता पुत्रानि वोरसान् २ ततः प्रचक्रमेव कुं वचनं समहामुनिः भ
 रद्वाजो महातेजो रामे सत्यपराक्रमं ३ गंगायामुनयोः संधिमाहायमनुजर्षभ का
 लिंशमनुगच्छेतां नदीं पश्चान्मुखाश्रितां ४ अथासाद्यतु कालिंशं प्रति स्रोतः स
 मागतां तस्यास्तीर्थं प्रचारितं प्रकामे प्रेश्य राघव ५ तत्र यूपं पूजं कृत्वा तत्र
 लां शुभमतीतं नदीं ततोऽप्यग्रे मासाद्य महोत्तं हरितं छंदं ६ परानं बहुभिर्दृष्टैः

ॐ
श्यामं सिद्धोपसेवितं नस्मिन्सीनां जलं कृत्वा प्रयुंजीता शिषः क्रिया ७
समासाद्य च तं दहं वसेद्वातिक्रमेन वा क्रोशमात्रं ततो गत्वानीलं प्रेक्ष्य च
काननं ८ शालकी बहुरामिश्रं रामवन्धै श्रया मुनेः संप्रथाश्चित्रकूटस्य ग
तस्य बहुशोमया ९ रम्यो मार्दवयुक्तश्च हावे श्रैव विवर्जितः इति पंथानमा
हिर्यमहर्षिः सत्यवर्तन १० अभिराद्यतथेत्सु काराभेण च निवर्तितः उपा
वृत्ते मुनौ तस्मिन् रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ११ कृतपुण्या स्मभद्रं ते मुनिर्यन्नोत्तु
कंपते इति तौ पुरुषव्याघ्रौ मंत्रादित्वा मनस्विनौ १२ सीतामेवाग्रतः कृत्वा कालिं

वी० रा०

३७९

हं जग्मतुर्नहं अथासाद्यतु कालिं हं शास्त्रो नस्ति चो नहं १३ चिंतामापदि
रे सद्यो नही जलानि तीर्षवः नो काष्ठसंघाटमथो चक्रदुःसुमहाप्रवं १४ भुक्ते
र्वन्द्यैः समाकर्णमुशा रैश्च समावृतं ततो वेत्त स शाखाश्च जं बुशाखाश्च वीर्यं
वान् १५ चकार लक्ष्मणस्थितासीनायाः सुरवमात्तनं तत्र श्रियपिदा चिंतां
गमोदाशरथिः प्रिया १६ ईषः सलज्जमानां नाम ध्यारोपयतः प्रवं पार्श्वतत्र
च वैदेह्या वसने भूषणानि च १७ प्रवेकठि प्रकाजं चरामश्च के समाहितः
आरोप्य सीतां प्रथमं संघाटं परिगृह्यतौ १८ ततः प्रतेर नुर्यनो प्रातो दशरथा

अ०

३७९

त्मजो कालिंहीमथ्यमायायासीतात्वेनामवंदत १९ त्वान्तिदेवितरामित्वांपांचमे
 पतिव्रतं दृश्येत्यंगोसहस्रेणसुराघटशनेनच २० त्वित्तिप्रत्यागतेरामेपुरी
 पिश्वाकुशालितां कालिंहीमथसीतातुयाचमानाकृतांजलिः तीरमेवाग्निसं
 प्राप्तादक्षिणंवरदर्शिनी नतःपूर्वेनांशुमनांशीघ्रगामूर्मिमालिनी २१ तीरजे
 बहभिर्बहैःसंतैरुपमुनानदा तेषुतेह्रवमुत्सृज्यप्रस्थापयसुनावनात् २२
 श्यामंन्यग्राधमासेदुःशान्तलंहरितच्छदं न्यग्राधंसमुपागम्यवैदेहीचाप्मिवंद
 त २४ नमस्तेस्तुमहादक्षपारयेनोपतिव्रतं कोसल्यांचैवपश्येमसुमित्रांच

वी०श०

१८०

यशस्विनी २५ इति सीतां जलं कृत्वा पर्यगच्छन्मनस्विनी अवलोक्य तनः
सीतामाया चंती मन्दि रितो २६ दयितो च विधेयो च रामो लक्ष्मणमन्नवीन् सी
तामारायगच्छत्तमन्नतो भयानुज २७ एष्टतो नुगमिष्यामि सायुधो द्विपदां व
र पयत्फलं गार्थयते पुष्पं राजन कात्मजा २८ तनूययच्छ्वेदे ह्यायत्रा स्यार
मते मनः एकैकं पादपंगुलं लतां वा पुष्पशालिनी २९ अदृष्टरूपं पश्यंती रामं
पप्रच्छ तावता रमणीयान् बहुविधानां दधानुसुमोत्करान् ३० सीता वचनं
रब्ध आनयामास लक्ष्मणः विचित्रवातुकं जलं हंससारसनादिनां ३१ रेमे

गच्छतोऽस्तु योर्मध्ये वभूव जनकात्मजा ॥ मातंगयोर्मध्यगता शुभानां गवधूरिव ॥ ३१ ॥

अ०

१८०

जनकराजस्य सुता प्रेक्ष्य तद्दशनं क्रोशमाच्रंत नोगत्वा भ्रातरौ राम लक्ष्मणौ ३२
बहून्मेधा नृगाहृत्वा चैरतुर्यमुनावने ३३ विद्वत्यनेवार्हिणः गगनारिनेभ्युभेव
नेवारणवानरायुते समं नक्षत्रप्रभुपेत्य सत्वरं निवासमाजगुरक्ष नदर्शनाः ३४
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकांडे पंचपंचाशः सर्गः ५९ अथ रात्र्यां
अतीतायामवसुप्तमनंतरं प्रबोधयामास शनैर्लक्ष्मणं रघुपुंगवः १ सोमि
त्रेभ्यं वन्यानां वल्गुव्याहरतां स्वतः संप्रतिष्ठामहे कालः प्रस्थानस्य परंतप २
स सुप्तस्तु ततो भ्रात्रा समये प्रतिबोधितः जहौ निद्रां च तं शं च प्रसक्तं च परि

वा० रा०

१८५

श्रमं ३ ततः उत्थाय ते सर्वे स्मृत्स्नानघाः शिवं जलं पंथानमृषिभिर्जुष्टं चित्र
कूटस्थं तं ययुः ४ ततः संप्रस्थितः कालेरामः सौमित्रिणा सह सीतां कमल
पत्राक्षामिदं वचनमब्रवीत् ५ आशमानि ववेदे हि सर्वतः पुष्पितान्नगान्
स्त्रैः पुष्पैः किंशुकान् पश्य मालिनः शिशिरात्यये ६ पश्य भद्रातकान् बिल्या
न्तरैरनुषसे विनान् कलपुष्पैरवनतान् नृनं शस्यामजावितुं ७ पश्य द्रोणप्र
माणानि लंबमानानि लक्ष्मण मधुनिमधुकाराभिः संभृतानि नगेनगे ८ एष
कोशतिनत्पूहस्तं शिखीप्रतिकूजति रमणीयेवनोद्देशे पुष्पसंस्तरसंकटे ९

अ० १

१८३

मातंगयूथानुसृतं पश्चिंसंचानुनादिनं चित्रकूटमिमं पश्य प्रवक्ष्यामि शिवरंगिरं
१० समभूमितले रम्ये दुर्मे बहुभिरावृते पुण्ये रंस्यामहेनातं चित्रकूटस्य कान
ने ११ ततस्तोषाद्वारेण गच्छंतौ सहसीतया रम्यमाने रतुः शैलं चित्रकूटं मनो
रमं १२ तंतु पर्वतमासाद्य नाना पश्चिगणायुतं बहुमूलफलं रम्यं संपन्न सरसोद
कं १३ मनोजोयंगिरिः सौम्यनाता दुर्मलतावृतः बहुमूलफलोरम्यः स्वाजीवः
प्रतिभाति मे १४ मुनयश्च महात्मानो वसंत्यास्मिन् शिलोचये अयं वा सो भवे
तात वयमत्र वसेमहि १५ इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृतांजलिः अभिग

वा० रा०

१८२

म्याश्रमं सर्वेवाल्मीकिमभिवादन १६ तान्महर्षिः प्रमुदितः रजयामास
धर्मवित् आस्यतामिति चोवाच स्वागतं तन्निवेद्य च १७ ततो ब्रवीन्महाबा
हुर्लक्ष्मणो लक्ष्मणाग्रजः सन्निवेद्य यथा न्यायमात्मानमुपये प्रभुः १८ लक्ष्म
णानयदाहूणि ददानीन् च वराणि च कुरुवाच स थं सौम्यवासे मे भिरतं मनः १९
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिर्विविधान्द्रुमान् आजहार ततश्च क्रेपुर्णशालाम
रिंदमः २० तान्निष्ठिनां बभूव कटोद्वहस्वामः सुदर्शनां शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं
वचनमब्रवीत् २१ ऐणेयं मां समाहृत्य शालां वक्ष्यामि हे वयं २२ कर्तव्यं तास्तु

अ० २

१८२

शमनं सौमित्रे चिरजीविभिः मृगं हत्वा नयस्त्रिप्रलक्ष्मणे हश्रुभेक्षण २३ कर्त
व्यः शास्त्रदृष्टो हि विधिधर्ममनुस्मरन् भ्रातुर्वचनमाज्ञाय लक्ष्मणः परवीरहा २४
नका^१ च यथोक्तं स तं रामः पुनरब्रवीत् ऐणेयं श्रुत्वा तस्मै तच्छालं यस्यामहेव
ये^२ त्वरसौम्यमुहूर्तोयं ध्रुवश्चादिव सोऽयं स लक्ष्मणः रुष्णामृगं हत्वा मेध्यं प्र
तापयान् २५ अथादिक्षेपसौमित्रिः समिद्धे जातवेदसि न तुषकं समाज्ञाय
विष्टं तां छिन्नशोणितं २६ लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रमथ राववमब्रवीत् अयं
सर्वः समस्तांगः श्रितरुष्णामृगो मया २७ देवतां देवसंकाशयन् स्वकुशलो

वी० श०

१८३

ह्यसि रामः त्वात्मा तु निबन्धे गुणवान् जपकोविदः २९ संग्रहेणाकरोत्सर्वान्
मंत्रा-सत्रावसानिकान् इत्यादेव गणात्सर्वान् निवेशावसथंश्रुतिः ३० बभूव च
मनोल्हादो रामस्यामिततेजसः वैश्वदेव बलिं कृत्वा रौद्रवैष्णवमेव च ३१ वास्तु
संशमनीयानि मंगलानि प्रवर्तयन् जपंचन्यायतः कदास्नात्वा नद्यां यथाविधि
३२ पादसंशमनं रामश्चकार बलिमुत्तमं वेदिस्थलविधानानि चैत्यायनना
निच ३३ आश्रमस्यानुत्पाणिस्थापयामास राघवः ३४ तां वृक्षपर्णछदनां म
नोज्ञां यथाप्रदेशं सुकृतां निवातां वासाय सर्वे विविशुः समेता सभां यथादे

वन्धे माल्यैः फलेर्मूलेः पक्वैर्मौसैर्यथाविधि ॥ अद्भिर्जपे श्ववेदोक्तेर्देभ्यश्च सप्तमिदृशैः ॥ तोतर्पयित्वा
भूतानि एव वेदोक्तं हसीत या ॥ तदा विविशतुः शांतां सुशुभां शुभलक्ष्णैः ॥ ३५ ॥

अ० २

१८३

अने कनानामग पक्षि संकुले विचित्र पुष्पस्तव कैर्दु मेर्युते ॥ वनोत्तमे व्यालमगानुनादिते तदा विजकुः सुसुखं जितेन्द्रियाः
५१ प्रा.

वृणः सुधर्माद् ३५ सुरस्यमासाद्य तु चित्रकूटं नदी च तां मातुर्वनीं सुनार्थं
नन्ददहष्टोमग पक्षि जुष्टा जहो च दुःखं पुरविप्रसारात् ३६ इत्यार्षे श्रीमद्रामा
यणे वाल्मीकि अयोध्याकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ५६ कथयित्वा तु दुःखार्तः सु
पञ्चेण चिरं सह रामे दक्षिण कूलस्थे जगाम स्वगृहं गृहः १ भरहाजाभिगम
नं प्रयागे च सहासनं आगिरेर्गमनं तेषां तत्र स्थैरमितलक्षितं २ अनुज्ञा
तः सुमंत्रोऽथ योजयित्वा हयोन्मान् अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः
३ सवनानि सुगंधानि सरितश्च सरांसि च पश्यन् यत्तौ ययौ शीघ्रं ग्रामाणि

वा० सं०

१८४

नगराणि च ४ ततः सायान्दसमये द्वितीये हनिसारथिः अयोध्यां समनुप्रा
प्यनिरानंदं दर्शयति ५ सभ्रान्यामिव निःशब्दां दृष्ट्वा परमहर्षनाः सुमंत्रश्चिंत
यामास शोकवेगममाहृतः ६ कश्चिन्नमगजाभ्यो सोऽजनासजनाधिपा रामसंता
पदुःखेन दग्धाः शोकाग्निना पुरी ७ इति चिंता परः सूतो वाजिभिः शीघ्रया विभिः
नगरद्वारमासाद्य त्वरितः भविवेशाह ८ सुमंत्रमभिधावन्तः शतशोथसहस्रशः
क्वगम इति पृच्छन्तः सूतमभ्यद्रवन्तरुः ९ तेषां शशंस गंगायामहमापृच्छ राघवं
अनुज्ञातो निवृत्तोऽस्मि धार्मिकेण महात्मना १० तेनीर्णा इति विज्ञाय बाष्पम्

अ० २

१८४

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ अहोधिगितिनिश्वस्य हारामेति विचुक्रुशुः ३३ सुश्रावच
वनस्नेषां वृंदं वृंदं च निष्ठतो हतास्मखलु येनेह पश्याम इति राघवं ३२
दानयज्ञविवाहेषु समाजेषु महत्सु च न द्रक्ष्याम शुनर्जातु धार्मिकं राममं
तरा ३३ किंसमर्थं जनस्यास्य किंप्रियं किंसुखा वहं इति रामेण नगरं पित्रे
वपरिपालितं ३४ वाताय न गतानां च स्त्रीणां मन्वंतरायणं राममेवाभिन
तानां सुश्राव परिदेवितं ३५ सराजमार्गमध्ये तसु मंत्रः पिहितान्नः यत्र
राजादशरथस्तमेवोपययोगृहं ३६ सोवती रथाल्लाघ्रा राजवेश्म षा विश्वच

वा० रा०

१८५

व

कक्ष्याः सप्ताभिचक्राममहाजनसमाकुलाः १७ हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेश्या
थसमागतं हाहाकारकृतानाद्यैरामदर्शनकृतिभिः १८ आयतैर्विमलैर्नैत्रै
रश्रुवेगपरिपुतैः अन्योन्यमभिवाक्षंते व्यक्तमार्तनराः स्त्रियः १९ ननोदशर
थस्त्रीणां प्रासादेभ्यस्ततस्ततः रामशोकाभितप्तानां मंदं सुश्रावजल्पितं २०
सहरामेणानिर्यातो विनाराममिहागतः सतः किन्नामकोसल्यां कोशंती प्रति
वक्ष्यति २१ यथा च मन्येदुर्जमिव न सुकरं ध्रुवं आच्छिद्य पुत्रेनिर्याते कोसल्याय
व्रजोचति २२ सत्यरूपं तु तद्वाक्यं राजस्त्रीणां निशामयन् प्रदीप्तद्वयशोकेन वि

अ० २

१८५

वैशाखसहस्राब्दे २३ सप्तविंशत्यष्टमोऽंशः राजानंदीनमातुरं पुत्रशोकपरि
दूनमपश्यत्प्रांडुरेगृहे २४ अभिगम्यतमासीनं राजानमभिवाच्य सुमंत्रो
रामवचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत् २५ सत्पुण्यामेव तच्छ्रुत्वा राजा विह्वलमानसः म
र्त्तिनो न्यपतद्भूमौ रामशोकाभिपीडितः २६ ततोऽंतःपुरमाविष्टं मर्त्तिनं पृथिवी
पतो उद्धृत्य बाह्वुकोशानुपतपोपतितेक्षितो २७ सुमित्रयात्रुसहिता कोसल्या
पतितं पतिं उत्थापयामास तदा वचनं चेदमब्रवीत् २८ इमं तस्य महाभाग दूतं
दुष्करकारिणः वनवासादनुप्राप्तं कस्मान्न प्रतिभाषसे २९ अद्यैव मनयेक

वा० रा०

१८६

त्वाव्यपन्नमसिराचव उनिष्ठसुकृतंतेस्तुशोकेनस्यात्सहायता २० देवयस्या
भयाद्रामंनानुप॥ सुसिसारथिं नेहनिष्ठनिकैकेपीविस्त्रब्धं प्रतिभाष्यतां २१
सानथोत्कामहारजं कौसल्याशोकलात्सया धरण्यं निपपाताभुवाप्यविप्लुत
भाषिणी २२ विलपंतां तथा दृष्ट्वा कौसल्यां पतितां भुवि पातिं चावेश्यताः सर्वाः
समेता दुरुदुःस्त्रियः २३ ततः स्तमेतः पुरनादमुत्थितं समीक्ष्य वृद्धा स्तरुणाश्च
मानवाः स्त्रियश्च सर्वा रुरुदुः समेततः पुरं नदासीत् नरेव संकुलं २४ इत्या
र्षे श्रीमद्भामा यणे वा० अयोध्याकांडे सप्तपंचाशः सर्गः ५७ प्रत्याश्रितो

अ० २

१८६

यदा राजा मोहात्प्रत्यागमनं स्मृतिः तदा जुहावतं सूतं रामवृत्तांतकारणात्
१ तदा सूतो महा राजं कृतांतं जलिरुपस्थितः राममेवानुशोचंतं दुःखशो
कसमन्वितं २ वृधं परमसंतप्तं नवग्रहमिव दृष्टं विनिश्चयं संतं ध्यायंतं
मस्वस्थमिव कुंजरं ३ राजा तु रजसा सूतं ध्वस्तं गंगे समुपस्थितं अश्रु
पूर्णं मुखं दीनमुवाच परमार्तवत् ४ कनुवत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमूलसुपा
श्रितः सोऽत्यंतसुखिनः सूतकिमशिष्यतिराघवः ५ दुःखस्यानुचितो दुः
खं सुमंत्रशायनोचितः भूमिपालात्मजो भूमीशो ते कथमनाथवत् ६ ये

वा० रा० यांतमनुयांतिस्मपरातिरथकुंजराः सवत्स्यतिकथंरामोविजनंवनमा
श्रितः ७ व्यालेर्मृगेराचरितंकृष्णसर्पनिषेवितं कथंकुमारोवैदेह्यासांध
३८७ वनमुपाश्रितो - सुकुमार्यातशस्त्रिन्यासुमंत्रसहसीतया राजपुत्रौकथं
पादैरवरुह्यरथाद्गतौ ९ सिधार्थःखलुसूतत्वंयेनदृष्टौममात्मजो वनांतं
प्रविशंतौतावश्चिनाविवमंदरं १० किमुवाचवचोरामःकिमुवाचचतुश्मणः
सुमंत्रवनमासाद्यकिमुवाचचमैथिली ११ आसितंशायितंभुक्तंसूतराम
स्यकीर्तय जीविष्याम्यहमेतेनययातिरिवसाधुषु १२ इति सूतो नरेन्द्रेण

अ० २

३८७

चोदितः सज्जमानया उवाचवाचागजानं स बाष्पपरिवधया १३ अब्रवीन्मेम
हागजधर्ममेवानुपालयन् अंजलिं राघवकृत्वा शिरसाभिप्रणम्य च १४
सूतमद्वचनात्तस्य तातस्य विदितात्मनः शिरसा वंदनीयस्य वंद्योपादौ महात्म
नः १५ सर्वमंतः पुरं वाच्यं सूतमद्वचनात्त्वया आरोग्यमविशेषेण यथार्हम
भिवादनं १६ माता च मम कौसल्या कुशलं चाभिवादनं अप्रमादं च वक्तव्या
ब्रूयाश्चैनामिदं वचः १७ धर्मनित्या यथा कालमग्न्यगारपराभव देवि देवस्य पादौ
च देववत्परिपालय १८ अभिमानं च मानं च त्यक्त्वा वर्तस्व मानृषु अनुराजान्मा

वा० रा०

१८८

योचकैकेयीमंबकारय १९ कुमारभरतेवृत्तिर्वर्तितव्याचराजवत् अर्थ
न्येषाहिराजानोराजधर्ममनुस्मर २० भरतःकुशलंवाच्योवाच्योमहचने
नच सर्वास्वेवयथान्यायंवृत्तिंवर्तस्वमातृषु २१ वक्तव्यश्रमहाबाहुरिक्षा
कुकुलनंदनः पितरंयोवराज्यस्थोराज्यस्थमनुपालय २२ अतिक्रान्तवया
राजामास्मेनंअपरोरुधः कुमारराज्येजीवस्वतस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् २३ अत्र
वीचापिमांभूयोभृशमश्रूणि वर्तयन् मातेवमममातातेद्रष्टव्यापुत्रगर्धिनी २४
इत्येवंमांमहाबाहूर्ब्रुवन्नेवमहायशाः रामोराजीवपत्राक्षोभृशमश्रूण्यवर्त

अ० २

१८८

यत् २५ लक्ष्मणस्तु सुसंकुद्धो निभ्रसन्वाक्यमब्रवीत् केनायमपराधेन
राजपुत्रो विवासितः २६ राजा तु खलु कैकेय्या लघुचाश्रुत्य शासनं कृतं का
र्यमकार्यं वा वयं येनाभिपीडिताः २७ यदि प्रव्राजितो रामो लोभकारणकारितं
वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुःकृतं कृतं २८ इहेतावद्यथा काममीभरस्य कृतं कृ
तं रामस्य तु परित्यागेन हेतुस्तु परलक्षये २९ असमीक्ष्य समारब्धं विरुद्धं बु
धिलाघवात् जनयिष्यति संक्रोशं राघवस्य विवासनं ३० अहेतावन्महारा
जे पितृत्वन्नोपलक्षये भ्राता भर्ता च बंधुश्चापि ताचममराघवः ३१ सर्वलो

वा० रा० कप्रियं त्यक्त्वा सर्वलोकहिते रतं सर्वलोको नुरज्जेत कथंचानेन कर्मणा
३८९ ३२ सर्वप्रजाभिगमं हिरामं प्रब्राज्य धार्मिकं सर्वलोकविरोधेन कथं रा
जाभाविष्यति ३३ जानकी तु महा राजनिश्च संतीत पत्निना भूतोपहतचित्ते
नैव त्रिष्ठिता विस्मिता स्थिता ३४ अदृष्टपूर्वव्यसन्न राजपुत्री यथा स्थिता ते
न दुःखेन रुदती नैव मां किंचिदब्रवीत् ३५ उद्दृश्यमाणा भर्तारं मुखेन परि
भुष्यति मुमोच सहसा बाष्पं प्रयांत मुपवीक्ष्य सा ३६ तथैव रौं श्रु मुखः
कृतांतलिः स्थितो ब्रवीच्छ्रमण बाहुपालिनः तथैव सीता रुदती तपस्विनी नि

अ० २

शिक्षते राजरथं तथैव मां ३७ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकांडेष्ट
पंचाशः सर्गः ५८ मम त्वभ्यानिवृत्तस्य न प्रावर्तत वल्मनि उष्णमश्रुविमुंचं
तोरामे संप्रस्थिते वनं १ उभाभ्यां राजपुत्राभ्यामथ कत्वाहमंजलिं प्रस्थि
तोरथमास्था यत दुःखमपि धारयन् २ गुहेन सार्धं तत्रैव स्थितो स्मिदिव सा
न्वहन् आशयाय हि मे रामः पुनः शब्दापयोदिति ३ विषये ते महाराज महाव्य
सन कर्षिताः अपि वृक्षापरिक्लानाः सुपुष्पांकुरकोरकाः ४ उपतप्तोदकान
घः पल्वलानि सरांसि च परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ५ न च स

वा० रा०

१९०

पतिसत्त्वानिव्यालानप्रसरंति च रामशोकाभिभूतं तन्निष्कृजमिव तद्वृत्तं
६ लीनपुष्करपत्राश्च नद्यश्च कलुषोदकाः तंतमपघ्राः पचिन्यो लीनमीन
विहंगमाः ७ जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च नातिभांत्यल्पगंधी
निफलानि च यथापुरं ८ अत्रोद्यानानि शून्यानि प्रलीनविहगानि च न चाभिरामा
नारामान्यश्यामि मनुजवर्षभ ९ प्रविशंतमयोध्यायं न कश्चिदभिनंदति नररा
ममपश्यंतो निभ्यसेति मुहुर्मुहुः १० देवराजरथं दृष्ट्वा विनाराममिहागतं दूरादशु
मुखः सर्वो राजमार्गगतोजनः ११ हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेश्य रथमागतं हाहाका

अ० २

१९०

रक्तानां यो रामा दर्शनकर्षिताः १२ आयतैर्विमलैर्नेत्रैश्चुवेगपरिप्लुतैः अन्यो
त्यमभिवाक्ष्यते व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः १३ नामित्राणां न मित्राणामुदासीनजन
स्य च अहमार्तनया कंचिद्विशेषं नोपलक्ष्ये १४ अप्रहृष्टमनुष्या च दीननागतु
रंगमा आर्तस्वरपरिक्लान् विनिश्चसितनिस्वना १५ निरानंदमहाराज
रामप्रजाजनातुरा कौसल्यापुत्रहीनेव अयोध्याप्रतिभातिमे १६ सूतस्य व
चनं श्रुत्वा चाप्यपरमदीनया बाष्पोपहनया सूतमिदं वचनमब्रवीत् १७ कै
केय्या विनियुक्तेन पापमिजनभावया मयानमंत्रकुशलैर्वृद्धैः सह सम

वा० रा०

१९३

र्थितं १८ नसुहृद्भिर्नचामात्यैर्मन्त्रादित्वा सनेर्गमैः मयायमर्थः संमोहात्
स्त्रीहेतोः सहसा कृतः १९ भवितव्यतया नूनमिदं वा व्यसनं महत् कुरु
स्यास्य विनाशाय प्राप्तं मृत्युदृष्ट्या २० मृत्युदृष्टिस्तितो किंचिन्मयापि सुकृतं
कृतं त्वं प्रापयाश्रुमां रामं प्राणाः संस्मर्यन्ति मां २१ यद्यद्यापि ममैवात्मानं निवर्त
यतुराघवः नरास्यामि विनारामं मुहूर्तमपि जीवितुं २२ अथवापि महाबाहुर्गतो
दूरं भविष्यति मामेव रथपारो व्यशोऽग्रं रामाय दर्शय २३ वृत्तं रंशो महेशासः का
सौ रुक्मिण्यपूर्वजः यस्मिन् जीतामि साध्वेनं पश्येयं सीतया सह २४ अतो नु किंदुः

लोहिताक्षं महाबाहुं सुमुक्तमणि कुंडलम् ॥ रामं यदि न पश्यामि गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ कु० १ प्रा०

अ० २

१९३

खतरं यो ह मिश्वाकुं नंदनं इमामवस्थामापन्नो नेह पश्यामिराघवं २५ हागमरा
मानुजहाहावैदेही तपस्विनि नमोज्ञानीतदुःखेन म्रियमाणमनाथवत् २६ सतेन
राजादुःखेन भृशमर्षितचेतनः अदगाढसुदुष्पारं शोकसागरमब्रवीत् २७ राम
शोकमहावेगः सीताविरहपारगः श्वसितोर्मिमहावृत्तेर्बाष्पवेगजलाविलुः २८
बाहुविक्षेपमूनीनोसौ विक्रंदितमहास्वनः प्रकीर्णकेशोशोवातुः कैकेयावडवामुखः
२९ ममाश्रुवेगप्रभवः कुक्क्राँक्यमहाग्रहः वरवेत्तो नृशंसाया रामप्रताजनायनः
३० यस्मिन्वतानिमग्रोहं कोसल्येराघवं विना दुस्तरं जीवतां मया यं शोकसाग
रेणि

वा

वा० रा०

३९३

रः ३१ अशोभनं यो ह मिहायराघवं दिदृक्षमाणो न लभे स लक्ष्मणं इतीव राजा
विलपन् महायशाः पशतत्पूर्णशयने सुमूर्छितः ३२ इति विलपति पार्थिवे प्रन
ष्टे कुरुणतरोद्गुणे च रामहेतोः वचनमनुनिशस्य तस्य देवी भयमगमत् पुन
रेव राममात्मा ३३ इत्यार्षे श्रीरामायणे वा० अयोध्याकांडे एकोनषष्ठितमसर्गः
५९ ततो भूतो पृष्ट्वेव वेपमाना पुनः पुनः धरण्या गत सत्त्वेव कौसल्या
सूतमब्रवीत् १ नयमां यत्र काकुत्स्थः सीताय च च लक्ष्मणः तान् चिनाक्षणम
प्यद्य जीवितुं स हं २ नितर्तयस्थं शाग्रदंडकान्नयमामपि अथ तान् नानुगच्छा

नोत्सहे

अ० ३

३९३

मिगमिष्यामियमक्षयं ३ बाष्पवेगोपहतयासवाचासज्जमानया इदमाश्वा
सयन्देयौस्तः प्रांजलिरब्रवीत् ४ त्यजशोकं च मोहं च संभ्रमं दुःखजं तथा व्य
वधूय च संतापं वने वत्स्यति गधवः ५ लक्ष्मणश्चापिरामस्य पारोपरि चरन्
ने आराधयति धर्मतः परलोकं जितेन्द्रियः ६ विजनेपि वने सीता वासं प्राप्य
गृहेष्विव विस्त्रंभं लभते सीतारामे विन्यस्तमानसा ७ नास्यादेन्यं कृतं किंचि
त्सु सूक्ष्ममपि लक्ष्यते उचिने च प्रवासानां वैरेही प्रतिभाति मे ८ नगरोपव
नं गत्वा यथा स्मरमते पुरा तथैव रमते सीतानिर्जनेषु वनेष्वपि ९ बालेव

वा० रा०

१९३

रमते सीता बालचंद्रनिभानना रामारामे हृदीनात्मा विजनेपि वने सती
१० तद्वतं हृदयं यस्यास्तदधीनच जीवितं अयोध्या हि भवेदस्या गमहीना
तथा वनं ११ परिपृच्छति वैदेही ग्रामांश्च नगराणि च गतिं दृष्ट्वा न हीनां च पा
दपान्निविधानपि १२ रामं वा लक्ष्मणं वापि पृष्ट्वा जानाति जानकी अयोध्या
कोशमात्रे तु विहारमिव संश्रिता १३ इदमेव स्मराम्यस्याः सहसैवोपजलितं के
केयी संश्रितं जल्यं नेरानो प्रतिभाति मां १४ ध्वंसयित्वा तु तद्वाक्यं प्रमारात्पर्युप
स्थितं लहादनं वचनं सूतो देव्या मधुरमब्रवीत् १५ अध्वना गानवेगेन संभ्रमेणा

अ० २

१९३

तपेनच नविगच्छतिवेदेत्याचंद्रांशुसदृशप्रभा १६ सदृशंशानपन्नस्यपूर्णचंद्रो
पमप्रभं चदनंतद्वदान्यायावेदेद्यानविकंपते १७ अलत्तरसरक्तभावलत्तरस
वर्जितो अद्यापिचरणोत्तस्याःपयकोशसमप्रभो १८ नूपुरोत्कृष्टलातेवखेलं
गच्छतिभामिना इदानीमपि वेदेहातद्रागान्यस्तभूषणा १९ गजंवावीक्ष्यसिंहं
वाध्याघ्रंवावनमाश्रिता नाहारयतिस्त्रासंवाहसंमस्यसंश्रिता २० नशोच्या
स्तेनचात्मानेशोच्योनापिजनाधिपः इदं हि चरितं लोके प्रतिष्ठास्यति शाश्वतं
२१ विधूय शोकं परिहृष्टमानसामहर्षियानेपथिसुव्यगस्थिताः वनेरनावन्य

गो. रा.

१९४

फलाशनाः पितुः शुभां प्राप्तिं प्राप्तिशालयंति ते २२ तथा विसृतेन सुयुक्तवा
दिना निवार्यमाणसुतशोककर्षिता न चैव देवी विरामकूजिता स्त्रियेति पुत्रेति
चराघवेति च २३ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा. अयोध्याकांडे षष्ठितमः सर्गः
६० ननंगते धर्मरते रामे रमयतां वरे कौसल्या रुदती चार्ता भर्तारमिह म
ब्रवीन् १ यदा विविषु लोकेषु प्रथितं ते महद्यथाः सानुक्रोशो वदान्यश्च प्रि
यवादी चराघवः २ कथं नरवरश्चेष्टपुत्रो नो सहसीत या दुःखितो सुखसं
वृद्धो कथं दुःखं सहिष्यतः ३ सानू नंतरुणी श्यामा सुकुमारी सुखोचिता

अ. २

९४

कथमुष्णं च शातं च मेथिली विसहिष्यते ४ मुक्ताशनं विशाखाशीस
पदं शान्तिं शुभं वन्यं नैवारमाहारं कथं सातोपभोक्ष्यते ५ गीतवादित्र
निर्घोषं श्रुत्वा शुभसमान्विता कथं क्रव्यादसिंहानां शब्दं श्रोष्यत्यशोभनं
६ महेंद्रध्वजसंकाशः कनुशते महाभुजः भुजं परिघसंकाशमुपधाप्य महा
बलः ७ पद्मवर्णसुकेशांतं पद्मनिश्वासमुत्तमं कदा दृश्यामिरामस्य वर
नं पुष्करेशणं ८ यज्जसारमयं नूतं हृदयं मे न संशयः अपश्यंत्या न तं य
है कलतीदं सहस्रधा ९ यत्स्वपाकरुणं कर्म व्यपोह्य मम बांधवाः निर

वा० रा०

१९५

स्ताः परिधा वंति सुखार्हाः कुपणावने १० यदि पंचदशे वर्षे राघवः पुनरे
ष्यति जहा द्राज्यं च कोशं च भरतो नोपलक्ष्यते ११ भोजयंति किल आधे
केचित्त्वानेव बांधवान् ततः पश्चात्समीक्षंते कृतकार्या हि ज्ञोत्तमान् १२ तत्र
ये गुणवंतश्च विद्वान् सश्चाद्भजातयः न पश्चात्तेभिर्मन्यन्ते सुधामपि सुरोपमाः
१३ ब्राह्मणेष्वपि रत्नेषु भुक्तशेषं हि ज्ञोत्तमाः नाभ्युपेतुमलं प्राज्ञाः शृंगछेद
मिव वर्षभाः १४ एवं कनीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यां विशोपते भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च
किमर्थं नावमन्यते १५ न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खारितुमिच्छति एवमेव नरत्मा

अ० २

१९५

घ्नः परलोके न मन्यते १६ हविराज्यं पुरोडाशाः कुशा यूपश्चत्वारिंशः नैतानि यात
यामानि कुर्वन्ति पुनरध्वरे १७ नैवं विधमन्त कारं राघवो मर्षं विष्यति बलया
निवशाद्दूरो बालधेः अभिमर्शने १८ तथा स्यात्तमिदं राज्यं हतसारां सुगमिव
नाभिमन्तुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरं १९ नैतस्य सहिता लोका भयं कुर्युमहा
मृधे अधर्मं त्विह धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेत् २० नन्वसोकां च नैर्वाणैर्महावीर्यै
महाभुजः युगांत इव भूतानि सागरानपि निर्दहेत् २१ सतादशः सिंहबलो वृषभा
क्षोत्ररर्षभः स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा २२ द्विजानि चरितो धर्मः शा

वा० रा०

१९६

स्वेदः सनातनैः यदिते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवाहिते २३ गतिरेकापति
नार्थाद्वितीया गतिरात्मजः तृतीया तात यो राजन् चतुर्थो नैव विद्यते २४ तत्र तं
मम नैवा सिराम श्रवणमाहितः न वनं गंतुमिच्छामि सर्वथा हा हा ता त्वया २५ हतं
त्वया राष्ट्रमिदं स राज्यं हतास्म सर्वः सहमं विभिश्च हता स पुत्रास्मि हताश्च पौराः
सुतश्च भार्या च न व प्रहृष्टो २६ इमां गिरंदा रुण शब्दं संहितां निशाम्य रामेति मु
मोहदुःखितः ततः स शोकं प्रविवेश पार्थिवः स्वदुःकृतं चापि पुनस्तथा स्मरन्
२७ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकांडे एकपाष्ठतमः सर्गः ६१ एवंतु

अ० २

१९६

कुभयागजागममात्रासशोकया श्रावितः परस्पराकंचंचितयामासदुःखि
तः १ चिंतयित्वा सचनपोमोहव्याकुलितेन्द्रियः अथदीर्घेण कालेन सं
ज्ञामापपरंतपः २ संसंज्ञामुपलभ्येवदार्घमुष्णं च निश्चसन् कौतल्यां
पार्श्वतो दृष्ट्वा ततश्चिन्तामुपागमत् ३ तस्य चिंतयमानस्य प्रत्यभात्कमंदुरुतं
यदनेन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्देधिना ४ अमनास्तेन शोकैर्नरागमशोकैर्न च प्रभुः
हाभ्यामपि महाराजः शोकाभ्यामभितप्यते ५ दृष्टमानस्तु शोकाभ्यां कौसल्या
माहदुःखितः वेपमानो जलं कृत्वा प्रसारार्थं पवाञ्जुखः ६ प्रसारयेत्तौ कौसल्ये

वी० रा०

१९७

रचितो मंमयांजलिः वत्सला चानुशंसा च त्वंहि नित्यं परेष्वपि ७ भर्ता तु
खलु नाशणां गुणवान्निर्गुणोऽपि वा धर्मविमृशमाना नो प्रत्यक्षं देवि देवतं
सा त्वंधर्मपरा नित्यं दृष्टो कपरावरा नार्हस्ये विप्रियं वक्तुं दुःखितापि सुदुःखि
तं ९ न द्वाक्पंकजं रातः श्रुत्वा शनस्य भाषितं कौसल्या व्यसृज ह्यर्घ्यं प्रणा
लीय न बोद्धुं १० सामर्प्यं बध्वा रुदती रातः पयमि रांजलिं संभ्रमादब्रवीच्च
स्मात्त्वरमाणा शरं वचः ११ प्रसीद शिरसा याचे भूमौ निपतितास्मिने याचिता
स्मिहता देवक्षंत व्याहं न हित्वया १२ नैषा हि सा रूपा भवति भ्रमा घनी येन धी

अ० २

१९७

साद्यते

मना उभयोर्लोकयोर्लोकैपत्यायासंप्र ११ जानामिधर्मधर्मज्ञातांजानेसत्यवा
दिनं पुत्रशोकार्तयान्तनुमया किमपिभावितं १४ शोकोनाशयतेधैर्यं
शोकोनाशयतेश्रुतं शोकोनाशयतेसर्वनास्तिशोकसमोरिपुः १५ शक्यमाप
तितःसोदुंप्रहारोरिपुहस्ततः सोदुमापतितःशोकःसुसूक्ष्मोपिनशक्यते १६
वनवासापरामस्यपंचरात्रोत्रगण्यते यःशोकहतहर्षायाःपंचवर्षोपमोमम
१७ तंहिचिंतयमानायाःशोकोयंहृदिवर्धते नदीनामिववेगेनसमुद्रसलिलं
महत् १८ एवंहिकथयंत्यास्तुकोसल्यायाःशुभंवचः मंदरशिरभूःसूर्यो

वा० रा०

१९८

रजनीचाभ्यवर्तन १९ अथ प्रल्हादितो वाकेयेर्ह्या कौसल्ययानृपः शो
केन च समाक्रांतो निद्राया वशमे विवान् २० इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयो
ध्याकांडे द्विषष्ठितमः सर्गः ६२ प्रतिबुधो मुहूर्तेन शोको पहतचेतनः
अथ राजारथः सचिंतामभ्यपद्यत १ रामलक्ष्मणयोश्चैव विवासाद्वास
वोपमं आवेदे उपसर्गस्तंतमः सूर्य इवा सुरं २ सभार्यो हि गते रामे कौसल्यां को
सलेभ्यः विवशुरसितापांगीं स्मृत्वा हृत्कृतमात्मनः ३ सराजारजनां षष्ठीरामे
प्रव्राजिते वने अर्धरात्रे दशरथः सोस्मरदुःकृतं कृतं ४ सराजा पुत्रशोकार्तः

अ० २

१९८

स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः को सत्यां पुत्रशोकार्त्तामिदं वचनमब्रवीत् ५ यदा
चरति कल्याणि शुभं वायदिवा शुभं तदेव लभते ॥ ६ ॥ कर्त्ता कर्मजमात्मनः ६
गुरुत्वापवमर्थानामारंभे कर्मणां फलं दोषं वा यो न जानाति स बा ल दू ति हो च्य
ते ७ कश्चिदाश्रयणं छित्वा पलाशां निषिंचति पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्रः स शोचति
फलागमे ८ अविज्ञाय फलं यो हि कर्मत्वे वा नुधावति स शोचेत्फलवेत्ता यो यथा
किं भुक् सेवकः ९ सोहमाम्रवणं छित्वा पालाशांश्च न्यषेचयं रामं फलागमेत्य
क्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः १० लब्धशब्देन को सत्ये कुमारिण धनुष्मता कुमा

वा० रा०

१९९

रः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतं ११ तद्विदं मे तु संप्राप्तं देवि दुःखं स्वयं कृतं संगो
हादिह बालेन यथा स्याद्भक्षितं विषं १२ यथान्यः पुरुषः कश्चित्पलाशेर्मोहितो
भवेत् एवं मयाप्यविज्ञातं शब्दवेध्यमिदं फलं १३ देव्यन्तात्त्वमभवो युवराजो
भवाम्यहं ततः प्रावृत्तुं प्राप्ताममकामविवर्धिनी १४ अपास्य हिरसाभौ मां तत्त्वा
च जगदंशुभिः परेता चरितां भीमां रविराचरते दिशं १५ उष्णमंतर्दधे सद्यः स्नि
ग्धा दृष्टिरेचनाः ततो जहृषिरे सर्वे भेकसारंगवर्हिणः १६ क्लिन्नपक्षोन्नराः स्ना
ताः कृष्णादिव पतत्रिणः दृष्टिवाता वधूता गान्धारपानभिषेदिरे १७ पतितेनां भसा

अ० २

१९९

छन्नः पतमानेन चासक्तः आवभौ मनसा रंगस्तोयराशिरिवान्वृतः १८ पांडुरा
रुणवर्णानि स्त्रोतांसि विमलान्यपि सुसुवर्गरिधातुभ्यः सभस्मानि भुजंगवत्
१९ तस्मिन्नतिसुरेका लेधनुष्मानिषु मानरथा व्यायामकृतसंकल्पः सरम्
मन्वगां नदी २० निषाने महिषं रात्रौ गजं बाभ्यागतं मृगं अन्यद्वाभ्यापदं किंचि
ज्जिघांसुरजितेन्द्रियः २१ अथांधकारे त्वश्रोषं जले कुंभस्य पूर्यतः अचक्षुर्वि
षये घोषं वारणस्येव नर्दतः २२ ततो हंशारमुद्धृत्य दीप्तमाशाविषोपमं शब्दं प्रति
गजप्रेषुरभिलक्ष्य मपातयं २३ अमुंचन्निशितं बाणमहमाशाविषोपमं त

वा० रा०

२००

त्रयागुषसि व्यक्ता प्रादुरासीद्वनौकसः २४ हाहेति पततस्तोये बाणाद्यथि
तमर्मणः नस्मिन्निपतिते भूमौ वा गभूनत्र मानुषी २५ कथमस्मद्विधेशस्त्रं
निपतेच्चतपस्विनि प्रविविक्तं नदीं रात्रावराहारोहमागतः २६ दृष्टुणाभिहतः
केन कस्य वापकृतं मया कृषेहि न्यस्तदंडस्य वने वन्येन जीवतः २७ कथं नुश
स्त्रेण वधो मद्बिधस्य विधीयते जटाभारधरस्यैव वल्कलाजिनवाससः २८
को वधेन ममार्था स्यात्किं वा स्यापकृतं मया एवं निष्फलमारब्धं केवलानर्थसं
हितं २९ न क्वचित्साधुमन्येन यथैव गुरुतत्पंगं नेमं नथानुशोचामि जीवितं

अ० २

२००

क्षयमात्मनः^{३०} आनरं पितरं चोभावनुशोचामिमद्वये तदेतन्मिथुनं वृक्षं चिर
कालमुत्तमया ३१ मयि पंचत्वमापन्ने को वृत्तिं वर्त्तयिष्यति वृद्धौ न मातापितृ
रावहंचैकेषुणाहतः ३२ केन स्मानिहताः सर्वे सुबालेनाकनात्मना तांगिरं क
रुणां श्रुत्वा मम धर्मानुकोक्षिणः ३३ कराभ्यां सशरं चापं व्यथितस्यापतद्भु
वि तस्याहं करुणां श्रुत्वा क्रुणोर्वरुपतो निशि ३४ संभ्रांतः शोक वेगेन भृश
मासं विचेतनः तद्देशमहमागम्य दानसत्त्वः सुदुर्मनाः ३५ अपश्यमिषुणातीरे
सरस्या रत्नापसंहतं अवकीर्णजटाभारं प्राविधकलशोदकं ३६ पांसुशोणितदि

वा० रा०

२०३

ध्यांशायानंशल्यवेधितं समासुद्वाश्यनेत्राभ्यां त्रस्तमस्वस्तचेतनं २७ इ
लुवाच वचः कूरं हि धशान्निवते जसा किं न वापकनं राजं भूतने निवसतामया २८
जिहीर्षु रंभो गुर्वर्थं यदहं नाडितस्त्वया एकेन खलु बाणेन मर्धय्य भिहते मयि २९
द्वयं धोतिहतौ रभो माता जनयिता च मे तौ नूनं दुर्बला वंधौ मत्प्रतीक्षो विपासितौ
४० चिरमाशांकतां कष्टां तृष्णां संधारयिष्यतः नूनं तपसो वाप्तिफलयोगः शु
नस्य वा ४१ पिता यन्मां न जानाते शायानं पतितं भुवि जानन्नपि च किं कुर्यात् ४२ शक्त
श्रापरिक्रमः ४३ भिद्यमानमिवाशक्तिस्त्यानुमन्यो न गोनगं पितुस्त्वमेव मे गृह्णाशी

अ० २

२०३

प्रमाचश्चराद्यव ४३ नत्तामनुदहेत् कुक्षोवनमग्निरिवैधितः इयमेकपदीराजन्य
तोमेपितुराश्रमः ४४ तंप्रसादयगत्वात्तंनत्वांसंकुपितःशपेत् विशाल्यंकुतमाराज
न्मर्ममेनिशितःशरः ४५ रुणधिमृदुसोत्सेधंतीरमंबुरयोयथा सशल्यःक्रियतेप्रा
णैर्विशाल्योविनिशिष्याति ४६ इतिमामविशच्चिंतानस्यशल्यपकर्षणे दुःखितस्य
चक्षुनस्यममशोकातुरस्यच ४७ लक्षयामाससकृषश्चिंतोमुनिसुतस्तदा ताम्य
मानंसमांकुच्छाहुवाचपरमार्थवित् ४८ सीदमानोविहृतांगोचेष्टमानोगतक्षयं सं
स्तभ्यशोकंधैर्येणस्थिरचित्तोभवाम्यहं ४९ ब्रह्महत्याकृतंतापंहृदयादपनीयतां

वा० रा०

२०२

नहिजातिरहंराजन्माभूतेमनसोव्यथा ५० भूद्रायामस्मि वैश्येन जातो नर
वराधिप इतीदं रतः कृष्णद्राणाभिहतमर्मणः ५१ विघूर्णतो विचेष्टस्य वेषमा
नस्य भूतले नस्य ज्ञानाप्यमानस्य तं बाणमहमुद्धरम् ५२ समासुद्धीक्ष्य संव्रत्सो
जहो प्राणांस्तपोधनः ५३ जत्वा द्रुगां जंतुविरुप्य कृष्णं मर्मव्रणं संतनमुद्धरं
ततः सरय्यां तमहं शयानं समीक्ष्य भद्रे सुभृशं विषण्णः ५४ इत्यार्षे श्रीमद्रामा
यणोवा० अयोध्याकांडे त्रिषष्टितमः सर्गः ६३ वधसंप्रतिरूपं तु महर्षे तन
स्यराघवः विरूपन्नेव धर्मात्मा कौसल्यामिदमब्रवीत् १ तदज्ञानात् महत्पापं

अ० २

२०२

कृत्वासंकुलितेन्द्रियः एकस्त्वचिंतयंबुधाकथंनुसु कनंभवेत् २ ततस्तं
घटमादायपूर्णं पुरमवारिणा आश्रमंतदहंप्राप्ययथाख्यातपथंगतः ३
तत्राहं दुर्वलाबंधोदध्नावपरिणायको अपश्यंतस्यपितरोलूनपक्षाविवद्धि
जो ४ तन्निमित्ताभिरासीनोकथाभिरपरिश्रमो तामाशांमत्कृतेहीनावुपासीना
वनाथवत् ५ शोकोपहतचिन्तश्च भयतंत्रस्तचेतनः तच्चाश्रमपदंगताभूयः
शोकमहंगतः ६ पदशब्दंतुमेश्रुत्वा मुनिर्वाक्यमभाषत किंचिरायसिमेपुत्रपा
नीयंक्षिप्रमानय ७ यन्निमित्तमिदं नातसुलिले क्रीडितं त्वया उत्कंठितानेमा

वा० रा० तेयं प्राविशसि प्रमाश्रमं ८ यद्वा लीकं कृतं पुत्रमात्राते यदि वामया न अ० २
२०३ ता तन्मनसि कर्त्तव्यं त्वया ततः पस्विना ९ त्वंगतिस्त्वगतीनां च चक्षुस्त्वहीनच
क्षुषां समासक्तास्त्वयि प्राणाः कथं त्वं नाभिभाषसे १० मुनिमव्यक्तया वा
चा तमहंसज्जमानया हीनव्यं जनया प्रेक्ष्य भीतचित्त इवाब्रुवम् ११ मनसः
कर्मवेषाभिरभिसंस्तभ्य ता गच्छ लं आच चक्षेत्तहं न स्मे पुत्रव्यसनजं भयं
१२ क्षत्रियो हं दशरथो नाहं पुत्रो महात्मनः सज्जनावमतंदुःखमिदं प्राप्तं स्त
कर्मजं १३ भगवंश्चापहस्तो हं सरयूतीरमागतः जिघांसुश्चापदं किंचिन्नि

२०३

पानेवागतं गजं ३४ ततः श्रुतो महाशब्दो जले कुंभस्य पूर्यतः द्विषो यमिनि
मत्वा हं वाणेनाभिहतो मया ३५ गत्वा तस्यास्तनून् स्तीरमपश्यमिषुणा हृदि
विनिर्भिन्नं गतप्राणं शयानं भुवि तापसं ३६ ततस्तस्यैव वचनादुपेत्य परितप्य
तः समया सहसा वाण उद्धृतो मर्मतस्तदा ३७ स चोद्धतेन वाणेन सहसा स्वर्ग
मास्थितः भगवंतां वुभौ शोचन् नृत्ता विनिविलप्य च ३८ अज्ञानाद्भवतः पुनः
सहसाभिहतो मया शेषमेवं गते यस्यानल्पसोदनु मे मुनिः ३९ स तच्छ्रुत्वा व
चः कूरं मया तदघशंसिना नाशकनीव माया संसकर्तुं भगवान् रविः ४० स

भगवन् कृच्छ्रमालक्ष्य मया गजजिघांसुना ॥ विसृष्टो भसिना एव स्तेनते निहतस्तुतः ॥ ३५ प्रा-

वी० रा०

२०४

वाच्यपूर्णबहनोनिश्वसंछोकमूर्छितः मामुवाचमहातेजाः कृतांजलिमुपस्थि
तं २१ यद्येतदशुभं कर्म न सममेककथयेः
स्वयं फलेन्मूर्धास्मते राजन्सद्यः शतसहस्रधा २२ क्षत्रियेण वधो राजन्
वातप्रस्थे विशेषतः ज्ञानपूर्वकतस्थानात्तव्यावयेदपि राज्ञिणं २३ सप्तधा तु भ
वेन्मूर्धामुनोत्तपस्तिष्ठति ज्ञानाद्विस्तृतः शस्त्रेणादृशे ब्रह्मवादिनि २४ अज्ञा
नाद्विकृतं यस्मादिरंते तेन जीवसे अपि ह्यद्य कुलं न स्याद्राघवाणां कुतो भवान्
२५ नयनोत्पतं देशमिति मां चास्मि भाषत अद्य तं द्रष्टुमिच्छावः पुत्रं पश्चिमदर्श

अ० २

२०४

नं २६ रुधिरेणावसिक्तो गंगप्रकाणो जिनवाससं शयानं भुवि निःसंक्षोभं राजव
शंगतं २७ अथाहमेकं स्तं देहांतीत्यातो भृशदुःखितो अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं
सहभार्यया २८ नौ पुत्रमात्मनः सृष्ट्वा तमासाद्य तपस्विनो निपेततुः शशरे स्यापि
ता चैनमुवाच ह २९ नाभिवादयसे माद्य न च मामभिभाषसे किंच शेषे तु भूपो त्वं
वत्स किंकुपितो ह्यसि ३० नन्वहं ते त्रियः पुत्रमातरं पश्य धार्मिकं किंच नास्ति गते
पुत्रसुकुमारवचोवद ३१ कस्य वा पररात्रे हं श्रोष्यामि हृदयंगमं अधीयानस्य म
धुरं शास्त्रं वा न्यदि शेषतः ३२ को मांसं च्यामुपास्यैव स्नात्वा हुत हुताशनः ३३

वा० रा०

२०५

अथिष्यत्युपासीतः पुत्रशोकभयादिनं ३३ कंदमूलकतंहृत्तायोमोत्रि
यमिवातिथिं भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकं ३४ इमामंधांचवृक्षां
चमातरं लेतपत्विनां कथं पुत्रभारिष्यामि कृपणां पुत्रगर्धिनां ३५ तिष्ठमामाग
मः पुत्रयमस्य सदृशं प्रति श्रोमया सह गंतासि जनन्याच समेधितः ३६ उभाव
पिचशोकात्तावनाथौ कृपणौ वने स्त्रिप्रमेव गमिष्यावस्त्वया हीनौ यमक्षयं ३७
ततो वैवस्वतं हृत्तातं प्रवक्ष्यामि भारती क्षमतां धर्मराजो मे विभूयात्पितरावयं
३८ सतुमर्हति धर्मात्मा लोकपालो महायशः ईदृशस्य ममाक्षय्यामेकामभय

अ०

वयं

२०५

दक्षिणां ३१ अपापोसियथापुत्रनिहतः प्रापकर्मणा तेन सत्येन गच्छाश्रये लोका
स्त्वस्त्रयोधितां ४० यां हि भ्रगगतिं यांति तं ग्रामेष्वनिवर्तिनः हतास्तुभिमुखाः
पुत्रगतिं तां परमां व्रज ४१ यां गतिं सगरः शैव्योदितो जनेन मेजयः नहुषो धुंधु
मारश्च प्राप्तास्तां गच्छ पुत्रक ४२ या गतिः सर्वभूतानां स्वाध्यायानपसश्च या भू
मिदस्याहिताग्नेश्च एकपत्नीव्रतस्य च ४३ गोसहस्रप्रदान्दृणां गुरुसेवाभ
तामपि देहत्यागकृतां यान्च तां गतिं गच्छ पुत्रक ४४ न हित्वस्मिन्कुले जातो
गच्छत्यकुशलो गतिं सतुयास्यति येन त्वं निहतो मम बांधवः ४५ एवं सकृ

वा० रा०

२०६

पणंतत्रपर्यदेवयतासकृत् तथोक्ता कर्तुमुदकंप्रवृत्तः सहभार्यया ४६ स
तुदिव्येनरूपेणमुनिपुत्रः स्वकर्मभिः स्वर्गमध्यारुहन् शिप्रंशक्रेणसहधर्म
वित् ४७ आबभाषे चतोरधोशक्रेण सहतापसः आश्वस्य चमुहूर्तेतुपितरं
वाक्यमब्रवीत् ४८ स्थानमस्मि महत्सो भवतोषारिचारणात् भवेतावापि च
शिप्रंमममूकमुपैष्यथः ४९ एवमुक्त्वा तुदिव्येन विमानेन वपुष्मता आरुगेह
दिवं शिप्रं मुनिं पुत्रो जितेन्द्रियः ५० सकृत्वाथोदकं तूर्णं तापसः सहभार्य
या मामुवाच महातेजाः कृतं जलिमुपस्थितं ५१ अद्यैव जहि मां राजन्मरणे

अ० २

२०६

नास्तिमेव्यथा यः शरीरेणैकपुत्रं मां त्वमकार्षीरपुत्रकं ५२ त्वमापि च यदज्ञानान्नि
हतो मे स बालकः तेन त्वामपि शस्येहं सुदुःखमतिरासणं ५३ पुत्रव्यसनजं दुःखं
यदेतन्मम सांप्रतं एवं त्वं पुत्रशोके नराजः कां कं करिष्यसि ५४ अज्ञानात्तु हतो
यस्मात्क्षत्रियेण त्वया मुनिः तस्मात्तानां विशत्याश्रु ब्रह्म हत्या नराधिप ५५ चाम
प्येता दृशो भावः सि प्रमेव गमिष्यति जीवितान्तकरो घोरो रानारमिव दक्षिणा ५६
एवं शापं मयि न्यस्य विलप्य करुणं बहु चित्तमारोप्य देहं तन्मिथुनं स्वर्गमभ्यया
त् ५७ तदेव चिंतयानेन स्मृतं पापं मया स्वयं तदा बाल्यात्कृतं देवि शब्दवेध्यनुक

वा० रा०

२०७

विष्णा ५८ तस्यायंकर्मणोदेवि विषाकः समुपस्थितः अपथ्येः सहसंभु
क्ते व्याधिरन्तरमेयथा ५९ तस्मान्नामागतैर्भद्रेन स्योदारस्य तद्वयः इत्यु
क्ता सरदनस्त्रस्तोभायां माह तु भूमिपः ६० यदहंपुत्रशोकेन संत्यजिष्यामि
जीवितं चक्षुर्भ्यां चानपश्यामि को सत्येत्वाह मां स्पृश ६१ यमक्षयमनुप्रा
प्तानहिद्रक्ष्यंति मानवाः यदि मां संस्पृशेद्द्रामः सकृदन्वारभेत वा ६२ धनं वा
यो वराज्यं वा जीवेयमिति मे मतिः न तन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतं ६३
सदृशं तत्तु तस्यैव यदनेन कृतं मयि दुर्वृत्तमपि कः पुत्रं त्यजेद्भुवि विचक्षणः

अ० २

२०७

६४ कश्च प्रव्राज्यमानो वा नात्मयेति तं सुतः चक्षुषा त्वां न पश्यामि स्मृति
र्मम विलुप्यते ६५ दत्ता वै तस्व तस्येते कौसल्ये त्वरयंति मां अतस्नुकिंदुः
खतरं यदहं जीवितक्षये ६६ न हि पश्यामि धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमं तस्यादर्श
नजः शोकः सुतस्याप्रतिकर्मणः ६७ उच्छोषयन्ति वै प्राणान् नारिस्तोकमिवानपः
न ते मनुष्या देवास्ते ये चारुशुभकुंडलं ६८ मुखं द्रक्ष्यं निरामस्य वर्षे पंचदशे पुनः
पद्मपत्रेक्ष्णं सुभ्रुसुरेष्टं चारुनालिकं ६९ धन्या द्रक्ष्यं निरामस्य ताराधिपसमं
मुखं सदृशं शारदस्ये दोःपुल्लस्य कमलस्य च ७० सुगंधिमं रामस्य धन्या द्रक्ष्यंति

म

वा० श०

२०८

येमुखं निवृत्तवनवासंतमयोध्यापुनरागतं ७१ द्रष्टुंति सुखिनो रामं शुक्रं मा
र्गगतं यथा कौसल्ये चित्तमोहेन हृदयं सीदते तस्य ७२ वेदयेन न संयुक्तान् श
ब्दस्पर्शरसानहं चित्तनाशाद्विपद्यंते सर्वोण्येवं द्रियाणि हि ७३ स्थाणुत्वे हस्य
हीनस्य संरक्तारश्मयो यथा अयमात्मभवः शोको मम नाथ मचेतनं ७४ सं
साधयति वेगेन यथा कुलं नदीरयः क्षराद्यवमहाबाहो हाममायासनाशन ७५
ह्यपितृप्रियमेनाथ हाममासिगतः सुत ह्यौसल्येन पश्यामि हासुमित्रे तपस्वि
नि ७६ ह्यनृशंसे ममामित्रे कैकेयिकुलपांसानि इति मातुश्च रामस्य सुमि

अ० २

२०८

त्रायाश्चसंनिधौ राजादशरथः शोचन्जीवितांतमुपागमत् ११ तथातुरीनः क
थयन्तगधिपः प्रियस्यपुत्रस्यविवासनातुरः गतेर्धरात्रेभृशदुःखपाडितस्त
दाजहोप्राणमुदारदशनः १८ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकांडे चतुः
षष्ठितमः सर्गः ६४ अथ रात्र्यां व्यतीतायां मातुरे वापरे हनि वंदिनः पशु
पातिष्ठन्त त्वार्थि वनिवेशनं १ तूतः परमसंस्कारा मगधाश्चोत्तमश्रुताः गाय
काः श्रुतिशीलाश्च निगदंतः पृथक् पृथक् २ राजानं सुवतां तेषां मुरात्ताभिहिताशि
षां प्राप्तादभोगविस्तार्षः स्तुतिशब्दोद्यवर्तत ३ ततस्तु सुवतां तेषां स्तुतानां पाणिता

वा० रा०

२०९

दकाः अष्टानान्युदाहृत्याणिवादान्यवाद्यन् ४ तेनशब्देनविहगाः प्रति
बुद्धाश्रवसस्वनः शाखास्थाः पुंजरस्थाश्रयेराजकुलगोचराः ५ व्याहताः
पुण्यशब्दाश्रवीणानां चापिनिःस्वनाः आशीर्गेयंचगाथानांपूरयामासब्रेशमत
त् ६ ततःश्रुतिसमाचाराः पर्युपस्थानकोविदाः स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठा उपतस्थु
र्यथापुरा ७ हरिचंदनसंपृक्तमुदकं कंचनैर्घटैः आनित्युः स्नानशिक्षा
ज्ञापथाकालं यथाविधि ८ मंगलात्मनीयानिप्राशनीयान्युपस्करान् उपा
नित्युस्तथापुण्याः कुमारीबहुलाः स्त्रियः ९ सर्वलक्षणसंपन्नं सर्वविधिव

अ० २

२०९

दन्वितं सर्वसुगुणलक्ष्मावतदभूदभिहारिकं ३० ततः सूर्योदयं यावत्सर्वं
परिसमुत्सुकं तस्यावतुषसंप्राप्तं किंचिदित्युपशंकितं ३१ अथ याः कोसलेन्द्र
स्य शयनं प्रत्यनंतराः ताः स्त्रियस्तु समागम्य भर्तारं प्रत्य बोधयन् ३२ अथाप्यु
चित्तवृत्तास्ता विनयेन नयेन च न ह्यस्य शयनं स्पृष्ट्वा किंचिदप्युपलेभिरे ३३
ताः स्त्रियः स्वप्नशीलज्ञाश्चेष्टाः संचलनादिषु नावेपथुपराताश्च राज्ञः प्राणे
षु शंकिताः ३४ प्रतिस्नोतस्तृणाग्राणां सदृशं संचकाशिरे अथ संदेहमाना
नां स्त्रीणां दृष्ट्वा च पार्थिवं ३५ यत्तदा शंकितं पापं न दाजते विनिश्चयः कोस

वा० रा०

२१०

ल्याचसुमित्राचपुत्रशोकपराजिते १६ प्रसुमेनप्रबुध्येतेयथाकालसम
चिते निष्प्रभासाविवर्णाचसन्नाशोकेनसन्धता १७ नव्यराजतकौसल्या
तारेवतिमिरावता कौसल्यानंतरंराजः सुमित्रान्तरं १८ नस्मविभ्राज
तेदेवाशोकाश्रुत्कलितानना तेचदृष्ट्वातरासुमेउभेदेवोचनंनृपं १९ सुममेवो
द्धतंप्राणमंतःपुरममन्यत ततःप्रचुक्रुश्रुर्दिनाः सस्वरंतावरंगनाः २० करेण
वदवारण्येस्थानप्रत्युतयूथपाः तासामाकंदशब्देनसहस्रोद्धतचेतने २१ कौ
सल्याचसुमित्राचत्यक्तनिद्रेवभूवतुः कौसल्याचसुमित्राचदृष्ट्वास्पृष्ट्वाच

अ०

२१०

गार्थिवं २२ हाभर्तेतिपरिकुशयपेततुर्धरणीतले साकोसलेन्द्रदुहितान्चेष्टमाना
महीतले २३ नभ्राजतेरजोध्वस्तातारेवगगनच्युता नृपेशानगुणेजा
ते कोसल्यांपतितान्भुवि २४ अपश्यंस्ताःस्त्रियः सर्वाहतांनागवधू
मिव ततःसर्वानरेन्द्रस्यकैकेयीप्रमुखास्त्रियः २५ रुदंत्यःशोकसंतप्ता
निपेतुर्गतचेतनाः ताभिः सबलवानूनादःक्रोशंताभिरनुहताः २६ येनस्मा
तीकृतोभूयस्मद्गृहंसमनादयत् तस्मिन्नस्मत्संश्रान्तपूर्यसु कननाकुलं २७
सर्वतस्तुमुलाक्रंदं परित्यागार्थं बांधवं सद्योनिपतितानंदं दानविक्रव

वा० ग०

२११

दर्शनं २८ बभूवनररेतस्य सद्यदिष्ठांतमीषुषः २९ अलीतमाज्ञाय
तुपार्थिवर्षभं यशस्विनंतं परिवार्य पत्नयः भृशं रुदंत्यः करुणं सुदुःखिताः
प्रगृह्य बाह्व्यलपन्तनाथवत् २९ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकां
दे पंचषष्ठितमः सर्गः ६५ नमग्निमिव संशोतमं ब्रुही नमिवाष्पं वं
गतप्रभामिवा दित्यं स्वर्गस्थं ज्ञेयं भूमिपं १ कोसल्या बाष्पपर्णाक्षी विवि
धं शोककशिता उपगृह्य शिरोराजः के केयी प्रत्यभाषत २ सकामा भव के
केयी भुंश्च गन्धमकंटकं त्यक्त्वा राजानमेकाग्रानृशं सेदुष्टचारिणि ३ विहाय

अ० २

२११

मौगतो रामो भर्ता च स्वर्गतो मम विपथे सार्थहीने वनाहं जीवितुमुत्सहे ४ भ
र्तारं तु परित्यज्य कास्त्रादैवतमात्मनः इच्छे जीवितुमन्यत्र कैकेयास्त्यक्तधर्मणः
५ न लुब्धो बुध्यते दोषान्किं पाकमिव भक्षयन् कुब्जा निमित्तं कैकेय्याराधवा
णां कुलं हतं ६ अनियोगे नियुक्तेन राज्ञा रामं विवासितं सभार्यजनकः श्रु
त्वा परितपस्यत्यहं यथा ७ समामनाथां विधवां नाद्यजानाति धार्मिकः रामः क
मलपत्राक्षो जीवन्नाशमितोगतः ८ विदेहराजस्य सुतान तथा चारुतपस्विनी
दुःखस्यानुचिन्ता दुःखं वने पर्युद्धि जिष्यति ९ नरतांभीमघोषाणां निशासुम्

ती० ग०

२३२

गणक्षिणाम् निशम्यमानासं चत्साराद्यवंसेभ्रविष्यति १० वृद्धश्चैवात्म्यपुत्र
श्रवैदेहीमनुचिंतयन् सोपिशोकसमाविष्टो नूनं त्यक्षति जीवितं ११ साह
मद्यैव दिष्टांतं गमिष्यामि पतिव्रता इदं शरीरमालिङ्ग्य प्रवेश्यामि हुताशनं १२
तांततः संपरिष्वज्य विलुपंती तपस्विनी अपनिन्युः सुदुःखार्तौ सत्यां व्यावहा
रिकाः १३ तैलद्रोण्यां तदामात्याः संविश्य जगती पतिं राज्ञः सर्वाण्यथादिष्टा
श्चक्रुः कर्माण्यनंतरं १४ न तु संकालनं राज्ञो विना पुत्रेण मंत्रिणः सर्वज्ञाः
कर्तुं शीघ्रं ते ततो रक्षन्ति भूमिपं १५ तैलद्रोण्यां शायितं तं सचिवैस्तु नराधिपं

अ० २

२३२

हामृतोयमितिज्ञात्वास्त्रियस्नाःपर्यदेवयन् १६ बाहनुष्ठित्यकृपणानेत्रप्रस्र
वणैर्मुखैः रुदंत्यःशोकसंतप्ताःकृपणंपर्यदेवयन् १७ हामहाराजरामेणस
ततंप्रियवादिना विहीनाःसत्यसंधेनकिमर्थंविजहासिनः १८ कैकेय्यादुष्टभा
वायागधवेणविवर्जिताः कथंसपत्न्यावत्स्यामःसमीपेविधवावयं १९ सहिना
थःसचास्माकंतववप्रभुरात्मवान् वनंरामोगतःश्रीमान्निहायनृपातिश्रियं
२० त्वयातेनचवारेणविनाव्यसनमोहिताः कथंवयंनिवत्स्यामःकैकेय्याचविदू
षिताः २१ ययान्चराजारामश्चलक्ष्मणश्चमहाबलः सीतयासहसंत्यक्ताःसाक

वा० रा०

२३३

मन्येन हास्यति २२ नावाघेण च संवीताः शोकेन विपुलेन च व्यचेष्टतानि
राने हारा घवस्य वरस्त्रियः २३ निशानक्षत्रहीने वस्त्री वभर्त विवर्जिता पुरा
नारा जतायोध्या हीनाराज्ञा महात्मना २४ बाष्पपर्याकुलजना हाहा भूतकुलं
गना भृत्यचत्वरवेश्मांतान वभा जयथापुरं २५ गते तु शोका त्रिदिवं न राधिपे
महीत रुस्था तु नृपौ गना सुच निवृत्तचारः सहसा गतौ रविः प्रवृत्तचार रजनी
सुपस्थिता २६ कृते तु पुत्राद् हनं महीपते नारोचयं स्नेसु हृदः समागताः इतीव
तस्मिन् शयने न्यवेशयन् विचिंत्य गजानमन्विंत्य दर्शनं २७ गतप्रभाद्यौरिव भा

अ० २

२३३

स्करं विना व्यपेत न क्षत्रगणे वशर्वरा पुरीवभासे रहिता महात्मना कंठास्त्रकंठा
कुलमार्गचक्षरा २८ नराश्च नार्यश्च समेत्य संघशो विगर्हमाणा भरतस्य मात
रं तरानगर्गोत्तरदेवसंक्षये बभूवुर्गर्गानां च शर्मलेभिरे २९ इत्यार्षे श्रीगमा
यणे वा० अयोध्याकांडे षष्ठितमः सर्गः ६६ आक्रंदितनिरानंदा सास्त्रकं
ठजनाविता अयोध्यायामवतता साव्यताया च शर्वरा १ अतीतायां तु शर्वर्यामा
दित्यस्योदये ततः समेत्य राजकर्नारः सभाभीयुर्हि जातयः २ मार्केडेयोथमौद्र
त्यो वामदेवश्च काश्यपः कात्यायनो गौतमश्च जाबालिश्च महायशाः ३ एते

वा० रा०

२३४

द्विजाः सहामात्यैः पृथग्वाचमुदीरयन् वसिष्ठमेवाभिमुखाः श्रेष्ठं राजपु
रोहितं ४ अतीताशर्वरीदुःखं यानो वर्षशानोपमा अस्मिन् चत्वारिमास्येषु पुत्र
शोकेन पार्थिवे ५ स्वर्गस्थश्च महाराजो गमश्चरण्यमाश्रितः रुक्मणश्चा
पितेजस्वी रामेणैव गतः सह ६ उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परंतपो पुरेरा
जगृहे रम्ये माता महानिवेशने ७ इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीय
तां अराजकं हि नो गच्छं विनाशं समवाप्नुयात् ८ नाराजके जनपदे विद्युन्मा
ली महास्वन्नः अभिवर्षति पर्जन्यो महोदिव्येन वारिणा ९ नाराजके जन

अ० २

२३४

पदेबीजमुष्टिः प्रकीर्यते नाराजकेपितुः पुत्रोभार्यावर्ततेचुरो १० अराज
केचनमास्तिनास्तिभार्याप्यराजके इदमत्याहितं चान्यत्कुतः सत्यमराजके ११
नाराजकेजनपदेकारयंतिसभांनराः उद्यानानिचरम्याणिहृष्टाः पुण्यगृहाणि
च १२ नाराजकेजनपदेयज्ञशालाद्विजातयः सत्राण्यन्यासतेदांताब्राह्मणाः
संशितव्रताः १३ नाराजकेजनपदेमहायज्ञेषुयज्वनः ब्राह्मणावसुसंपूर्णा
विस्त्रजंत्याप्रदक्षिणाः १४ नाराजकेजनपदेप्रहृष्टनटनर्तकाः उत्सवाश्रवस
माजाश्रवर्धतेराष्ट्रवर्धनाः १५ नाराजकेजनपदेसिधार्थाव्यवहारिणः कथा

वा० रा०

२३५

भिरभिरज्यंते कथाशीलाः कथाप्रियैः ३६ नाराजके जनपदे तूधानानि स
मागताः स्नायान्हे क्रीडितुं योति कुमार्यो हेमभूषिताः ३७ नाराजके जनपदे धन
वंतः सुरक्षिताः शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः ३८ नाराजके जनप
दे वाहनेः शीघ्रवाहिभिः नरानि र्योत्यरण्यानि नारीभिः सह कामिनः ३९ नारा
जके जनपदे बध्धघंटाविषाणिनः अदंति राजमार्गेषु कुंजराः षष्ठिहायनाः ४०
नाराजके जनपदेशागः संततमस्यतां श्रूयते नरानि र्योषे इव स्त्राणा मुपास
ते ४१ नाराजके जनपदे वाणिज्योदरगामिनः गच्छन्ति क्षेममध्वानं बहुपण्यसम

अ० २

२३५

शिष्यं ते न रेंद्रेण वृत्तेन महताततः ३५ अहोतम इवेदस्यान्तप्रसायेत किंच
राजाचेन भवेच्छोके विभजन्साध्यसाधुना ३६ जीवत्यपि महाराजेतवैव
नाति क्रमामहे सर्वे वेदां प्राप्येव सागरः ३७ सनः समाश्य द्विजव
विना राष्ट्रमरण्यभूतं कुमारमिच्छाकुसुतं तथा त्वमेव राजान
चय ३८ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा ० अयोध्याकांडे सप्तपष्ठिन
गः ६७ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह मित्रामात्यजना
निब्राह्मणास्तानिदं वचः १ यदसौ मातुलकुले दत्तराज्यः परं सुरा भर

ततिभ्राशशत्रुघ्नेनमुरात्तितः २ तच्छीघ्रंजवनादूनागच्छंतुत्वरितं
आनेतुंभ्रातरौवीरौकिंसमीक्षामहेववं ३ गच्छंत्तितिततः सर्वेवसि
रब्रवन् तेषांतद्वचनंश्रुत्वावसिष्ठोवाक्यमब्रवीत् ४ एहिसिधा
यनाशोकनंदन श्रूयतामिति कर्त्तव्यं सर्वानेव ब्रवीमिवः ५
गहंगत्वाशीघ्रंशीघ्रजवेर्हयेः त्यक्तशोकैरिदंवाच्यः शासनाद्भरतौ
म ६ पुरोहितस्त्वाकुशलं प्राह सर्वेचमंत्रिणः त्वरमाणश्चनिर्याहिरुत्य
मात्ययिकंत्वया ७ माचास्मेप्रोषितंरामंमाचास्मेपितरंमृतं भवंतःशंसिषु

अ. २

२२७

गर्त्वा राघवाणामितः क्षयं - कोशोयानि च वस्त्राणि भूषणानि वराणि च
क्षिप्रमादाय राजश्रमभरतस्य च गच्छत ९ दन्तपथ्यशनादूना जग्मुः संसृजि
शानं केकयां स्तेगमिष्यं तोहयाना रुह्य संमतान् १० ततः प्रस्थानिकं कृत्वा
कार्यशेषमनेतरं वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञां दत्ताः संत्वारितं ययुः ११ न्यंतेनापरताल
स्य प्रलंबस्योत्तरं प्रति निषेवमाणास्ते जग्मुर्नदीमध्ये नमालनां १२ तेहास्ति
नपुरे गंगांतीर्त्वा प्रत्यङ्मुखाययुः पंचालदेशमासाद्य मध्येन कुरुजांगलं १३
संराति च सुकुलानि नदीश्च विमलोदकाः निराक्षमाणा जग्मुस्ते दत्ताः कार्यव

का० रा०

२३८

शान्दुतं १४ तैप्रसन्नोदकादिव्यानानाविहगसेवितां उपातिजम्मुर्वेगेनशर
दंडोजलाकुलां १५ निकूलवृक्षमामाद्याद्व्यंसत्योषसाचनं अभिगम्याभिवा
द्यंतंकुलिंगां प्राविशसुरां १६ अभिकालंनक्तप्राप्यतेजोभिभवनाच्छ्रुताः पितृपे
तामहंपुण्यांतेरुशिमुमतीनदीम् १७ अवेश्यांजलिपानांश्च ब्राह्मणान्वेदपारगान्
ययुर्मध्येनवाल्मीकान्सुदामानंचपर्वतं १८ विष्णोःपदंप्रेक्षमाणाविपाशांचापि
शात्मन्ती नदीर्वापीतदाकानिपत्वत्कानिसरांसिच १९ पश्यंतोविविधांश्चापिसिं
हान्याध्रान्मृगान्द्विपान् ययुःपथातिमहताशासनंभर्तुशसवः २० तेश्रोतुवा

अ०३

२३८

हनादूताविकृष्टेनसनापथा गिरिव्रजंपुरवरंशीप्रमासिदुरंजसा २१ भर्तुःप्रियार्थं
कुरुक्षेत्रार्थंभर्तुश्चवंशास्यपरिग्रहार्थं अहेडमानास्त्वरयास्मदूतारात्रानुतेत
पुरमेवयाताः २२ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकांडेष्टषष्ठितमः सर्गः
६८ यामेवरात्रिंतेदूताः प्राविशंतिस्मत्तां पुरम् भरतेनापितां रात्रिं च प्रोदष्टो व
सप्रियः १ युष्ममेवतुतां रात्रिं दृष्ट्वा तं स्वप्नमप्रियं पुत्रो राजा धिराजस्य सुभशं
पर्यतप्यत २ तप्यमानं तमाज्ञाय वयस्याः प्रियवादिनः आयासं विनयिष्यंतः
सभायां चक्रिरे कथाः ३ वादयंति न दाशंतिं तालयंत्यपि चापरं नादकान्मपरे

ग० रा०

२३९

स्मादुर्हास्यानिविधानि च ४ सत्तेर्महात्माभरतः साविभिः प्रियबोधिभिः
गोष्ठीहास्यानिकुर्वद्भिर्न प्राहृष्यतराचवः ५ तमब्रवीत्प्रियसखोभरतं साविभि
र्वतं सुहृद्भिः पर्युणसीनः किं सखे नानुमोदसे ६ एवं ब्रुवाण सुहृदं भरतः प्रत्युवा
च ह भृणुत्वं यान्निपिनं मे हैन्यमेतदुपागतं ७ स्वप्ने पितरमद्राक्षं मलिनं मुक्त
मूर्धजं पतंतमाद्रिशिवरात्कलुषेण गोमये हरे ८ सुवमानश्च मे दृष्टः स तस्मिन्
गोमये हरे पिबन्नं जलिनानैलं हसन्निवमुहुर्मुहुः ९ न तस्मिन् लोदनं भुक्त्वा पुनः
पुनरधः शिराः नैलेनाभ्यक्तसर्वांगस्तेलं चान्नगाहत १० स्वप्ने पिप्सागरं शुक्लं

अ० २

२३९

वेदं च पतितं भुवि उपरुधां च जगती तमसेव समावृतां ११ औपवाह्यस्य नाग
स्य विषाणं शकलीकृतं सहसा चापि संशांता ज्वलिता ज्ञात वेदसः १२ अव
दीर्णां च पृथिवीं शुक्लांश्च विविधान् द्रुमान् अहं पश्यामि विध्वस्तान् सधूमांश्चै
व पर्वतान् १३ पीठे काष्ठायासे चैव निषण्णं कृष्णवाससं ग्रहरंति स्म राजा
नं प्रमदाः कृष्णापिंगलाः १४ त्वरमाणश्च धर्मात्मारक्तमात्यानुलेपनः रथे
न खरयुक्तेन प्रयानोदक्षिणामुखः १५ ग्रहसंतीव राजानं प्रमदारक्तवासि
नी प्रकर्षन्ती मया दृष्टा राक्षसी विरुतानना १६ एवमेतन्मया दृष्टमिमो रात्रिं

वा० रा०

२३०

भयावहां अहं रामोथवारजालक्ष्मणो वामरिष्यति १७ नरोयानेनयः
स्वप्नेस्वरयुक्तेनयातिहि अचिगत्तस्यधूमाग्रं चितायां संप्रदृश्यते १८ ए
तन्निमित्तं दृशोहं नवचः प्रतिपूजये शुष्यतीवचमेकं ठोनस्वस्यमिवमेमनः
१९ नपश्यामिभयस्थानं भयं नैवोपधारये भ्रष्टश्चस्वरयोगो मे छायाचापग
तामम २० जुगुप्सु इव चात्मानं न च पश्यामि कारणं इमां च दुःस्वप्नगतिं निशम्य
हित्वा नेक रूपामवितर्कितां पुरा भयं महत्तद्दृष्ट्वा नयाति मे विचिंत्य राजानमचिं
त्यदर्शनं २३ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्या० नवसहितमः सर्गः ६९ ॥

अ० २

२३०

भरतेब्रुवतिस्वप्रदूतास्नेकानवाहनाः प्रविश्यासद्यपरित्वरम्यं राजगृहं पुरं १
समागम्य च राताते राजपुत्रेण चार्चिताः रातः पादौ गृहीत्वा च तमूचुर्भरते वचः
२ पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मंत्रिणः त्वरमाणश्चनिर्याहि कृत्यमात्ययि
कं त्वया ३ इमानि च महार्हाणि वस्त्राण्याभरणानि च प्रतिगृह्य विशालाक्षमा
तुलस्य च सपय ४ अत्र विंशतिको लघुस्तु नृपते मां तुलस्यते दशको लघुस्तु
संपूर्णास्नथेव च नृपात्मज ५ प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं स्वनुरक्तं सुहृज्जने दूतानुवाच
भरतः कामैः संप्रति पूज्यतान् ६ कंचित्सकुशला राजापितादशरथो मम कच्चि

वा. रा.

२२३

~~कुक्ष~~ हारोग्यतारामेलक्ष्मणेचमहात्मनि ७ आर्याचधर्मनि
रताधर्मज्ञाधर्मवाहिनी अरोगाचापिकौसल्यामातारामस्यधीमतः ८ कचि
त्सुमित्राधर्मज्ञाजननीलक्ष्मणस्यया शत्रुघ्नस्यचवीरस्यअरोगाचापिमध्य
मा ९ आत्मकामासदाचंडीक्रोधनाशतमानिनी अरोगाचापिमेमाताकैके
यीकिमुवाचह १० एवमुक्तास्तुतेदूताभरतेनमहात्मना ऊचुःसंप्रश्रितं
वाक्यमिदंतंभरतंतदा ११ कुशलास्तेनरयाध्रुवेषांकुशलमिच्छसि श्री
श्रृतांरुणुतेपयायुज्यतांचापिनेरथः १२ भरतश्चापितदूतानेवमुक्तोभ्यभाष

अ. २

२२१

३

त आष्ट्रेयं महाराजं दूताः संवरयन्ति मां १३ एवमुक्ता तु तान् दूतान् भरतः
पार्थिवात्मजः दूतैः संचोदितं वाक्यं मातामहमुवाच ह १४ राजमितुर्गमिष्यामि
सकाशं दूतचोदितः पुनरप्यहमेष्यामि यदा मे त्वं स्मरिष्यसि १५ भरते नैव मु-
क्तस्तु नृपो मातामहस्तदा तमुवाच शुभं वाक्यं शिरसा प्रायराघवं १६ गच्छता-
तानुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया मातरं कुशलं ब्रूयाः पितरं च परंतप १७ पु-
रोहितं च कुशलं येनान्यो ह्यजसत्तमाः नौ च तात महिषा सोभान गौरामलश्रमणौ
१८ तस्मै हस्त्युत्तमोऽग्नित्राकं बलान् जिह्वा निच सक्तत्वं केकयी राजा भर-

वा. ग.

२३२

तायदहो धनं १९ अंतःपुरेति संरुध्मान् व्याघ्रवीर्यबलोपमान् दंष्ट्रापुक्ता
महाकायान् शुनश्चोपायनंदहो २० रुक्मानिष्कसहस्रे देवोऽशाश्च शतानि च
सत्कृत्य कैकयीपुत्रं कैकेयो धनमादिशत् २१ तदा मात्या नभिप्रेतानि भ्रातृभ्यां च
गुणान्वितान् ददावश्चपतिः शीघ्रं भरताया उपायिनः २२ ऐरावतानेन्द्रशिरान्ना
गान् वैप्रियदर्शनान् खगनशीघ्रास्तु संयुक्तान् मानुलोस्मेधनंदहो २३ सदंतं कै
कयेन्द्रेण धनं तं नाभ्यनंदत भरतः कैकयीपुत्रो गमनत्वरया तदा २४ बभूव ह्य
स्य हृदये चिंता सुमहता तदा त्वरया चापि दूतानां स्वप्नस्यापि च दर्शनात् २५ स

अ. २

२३२

स्ववेशमाभ्यतिक्रम्यनरनागाभ्यसंकुलम् प्रपेदे सुमहच्छ्रीमान् राजमार्गमनुत्तमं २५
अभ्यतीत्यततोपश्यदंतः पुरमनुत्तमं ततस्तद्भरतः श्रीमानाविवेशानिवारितः २६
च समानामहमापृच्छमातुलं युधाजिनं रथमारुह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ २७
रथान्मंडलचक्रांश्च योजयित्वा परंशतं उष्ट्रगोश्वरैर्भृत्या भरतं यातमन्वयुः २८
बलेन गुप्तो भरतो महात्मा सहार्यकः स्वात्मसमैरमात्यैः आदाय शत्रुघ्नमपेक्ष्य
त्रुर्गहाद्ययौ सिधुद्वेन्द्रलोकात् २९ स प्राञ्जुराजगृहाभिनिर्याय तैर्यवान्
ततः सुहमाद्युतिमान् संतीर्य वेक्ष्यतां नदी ३० हारिर्नंदरपारां च प्रत्यक् स्मोत्तम
+ इत्यार्षे श्रीगमायने अयोध्या - सप्तमिः सर्गः ७० ॥ +

वा० रा०

२२३

रंगिणी शानद्रूपं तस्मिन् रङ्गीमान् नदीमिच्छा कुनन्दनः २ ऐलधानेन सन्तीर्त्वा प्राप्य
चापरपर्वतान् शिलाया कुर्वती तीर्त्वा आग्नेयं शल्यकषणं ३ सत्यसंधः शुचि
भूला प्रेक्षमाणः शिलावहां अभ्यगात् समहा शैलान्ननंचैत्ररथं प्रति ४ सरस्व
ती च गंगं च युग्मेन प्रतिपद्य च उत्तराचारमस्यानां भातं उंप्राविश हनं ५ वेणि
नी च कुलिं गारव्यां हादिनी पर्वतावतां यमुनां प्राप्य संताणौ बलमाश्वासयन्तरा
६ शान्ती कृत्वा तु गात्राणि क्लृप्तानां आस्य वाजिनः तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्राया
दादाय चोदकं ७ राजपुत्री महारण्यमनभीष्णोपसेविनं भद्रो भद्रेण यानेन

अ. २

२२३

मारुतः स्वामिवात्सयात् ८ भागारथाहुष्मतरांसौ भुधानेमहानदी उपायाश्च
घवस्त्राणां प्राग्वदेविश्रुतेपुरे ९ सगंगां प्राग्वदेतीर्त्वा समायात्कुटिकोदिकां
सबलस्तां सतीर्त्वा थसमगाधर्मवर्धनं १० तोरणं दक्षिणार्धेन जंबूप्रस्थं स
मागमत् वरुथेन ययोरस्य ग्रामं दशरथात्मजः ११ तत्र रम्ये वने वा संरुत्वा सो
प्राश्नुस्तोययो उद्यानमुज्जिहानायाः प्रियकायत्रपादपाः १२ स तांस्तु प्रियका-
प्यशी प्रज्ञास्थायवाजिनः अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीत्वरितो ययो १३ वा संरु
त्वा सर्वतः रथेन तीर्त्वा नोनरगां नदी अन्या नदीश्च विविधैः पार्वती ये स्तुरंगमैः १४

वा० ग०

२२४

द्वये

हस्तिष्टकमासाद्यकुटिकामप्यवर्तत ततारचनरव्याप्रोक्तो हित्येव कपीवर्तः
३५ एकसाकेस्थापुमन्तो विवर्तैर्गोमन्तो नदो कलिंगनगरेचापि प्राप्य सा रूवर्तं
तदा ३६ भरतः क्षिप्रमागच्छत्सुपरिश्रान्तवाहनः भरतः समतीत्याशुशुर्वर्यामरु
णो ३७ अयोध्यां मनुनाराजानिर्मितो मरदर्शह नांपुरीं पुरुष व्याघ्रः सप्त रात्रो
षितः पथि ३८ अयोध्यामग्रतो दृष्ट्वा सारथिं चेहमब्रवीत् एषानातिप्रतीतामे
पुण्योद्यानाय शस्त्रिनी ३९ अयोध्या दृश्यते दूरात् सारथे पांडुमृत्तिका यज्वभिर्गुण
संपन्नैर्ब्राह्मणेर्वेदपारगैः ४० भूयिष्ठमृधैराकीर्णाराजर्षिवरपालिता अ

अ० २

२२४

योध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तु मुक्तो महान् १९ समन्तान्नरनारीणां तमघनश्र
णो म्यहं उद्यानानि हि सायान्हे कोऽत्तोपरतैर्न रे २० समन्ताद्दिप्रभावद्विः प्र
काशं ते ममान्यथा तान्यद्यानुहं तीवपरित्यक्तानि कामिभिः २१ अरण्यभूते
वपुरीसारथे प्रतिभाति मां नद्यत्रयानैर्दृश्यंते न गजेर्न च वज्रिभिः २२ निर्यातो वा
भियां तो वा नरमुख्या यथा पुरा २३ उद्यानानि पुरा भांति मत्तप्रमुदितानि च जनानां
रतिसंयोगेष्वत्यंतगुणवंति च २४ तान्येतान्यद्यप्यश्यामि निरानंदानि सर्वशः स
स्तपणैरनुपथं विक्रोशद्भिरिव दुर्मैः २५ नाद्यापि श्रूयते शब्दो मज्जानां मृगपक्षिणां

वा० श०

२२५

सरत्तामधुरांवाणीकलं व्याहरतां बहु २५ चंदनागरुसंपृक्तधूपसंमूर्छितोम
लः प्रवातिपवनः श्रीमान्किञ्चुनाद्यथापुरा २६ भेरीमदंगवीणानांकोणसंघ
टितः पुनः किमद्यशब्दोविरतः सदादीनगतिः पुरा २७ अनिष्टानिचपापानि
पश्यामिविविधानिच निमिन्नात्ममनोत्तानितेनसारतिमेमनः २८ सर्वथाकु
शलं न स्यात्सर्वथाममबन्धुषु तथा ह्यसतिसंमोहे हृदयं सारती च मे २९ वि
षण्णः श्रोतहृदयस्त्रस्तसंकुलितोद्रियः भरतः प्रविवेशाश्रुपुरा निश्चाकुपा
लिताम् ३० दारेण वैजयंतेन प्राविश श्रोतगाहनः द्वास्थेरुथाय विजयं पृष्टस्तेः स

अ० २

२२५

हिनोययो ३१ सत्यनेकाग्रहृदयो ह्यस्थं प्रत्यर्च्य तं जनं सतमभ्यपतेः कुं
 तमब्रवीत्तत्राप्यवः ३२ किमहं स्वरयानीतः कारणेन विना न घ अशुभाशं कि
 हृदयं गीतं च पतनीव मे ३३ श्रुता तु या दृशाः पूर्वं नृपतीनां विनाशने आकारा
 त्ना न हं सर्वा निह पश्यामि सारथे ३४ संमार्जनविहानानि परुषाण्युपलक्ष्ये अ
 संयतकं वादानि श्रीविहानानि सर्वशः ३५ बलिकर्मविहानानि धूपसंमोदनेन
 च अनाशितकुटुंबानि प्रभाहीनजनानि च ३६ अलक्ष्मीकानि पश्यामि कुटुंबे वि
 भवनामहं माल्यापणेषु राजतेनाद्यपण्यानि वा तथा दृश्यंते चानि जोष्यद्यन
 + अपेतमा ल्यशोभा नि असंमृष्टा जिगणि च ३७ देवाँरुणि श्रूत्या नि न भोता ह यथा ३८

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३८ ॥

ग० रा०

२२६

यथा पूर्वमत्र वै ३९ ध्यानसंविग्नहृदयानष्टव्यापारयंत्रिताः देवायतनचैत्येषु
दीनाः पश्चिमगास्तथा ४० मलिनंचाश्रुर्णाश्विंदीनंध्यानपरंरुष्टं सस्त्रीपुंसं
चपश्यामिजनमुत्काठितंपुरे ४१ इत्येवमुक्त्वा भरतः सूतंतंदीनमानसः तान्मनि
ष्टान्ययोध्यायां प्रेक्ष्य राजगृहं ययौ ४२ तं श्रुत्य भ्रंगाटकवैश्वरथ्यं रजोरुणहारक
वाटयंत्रां दृष्ट्वा पुरीं सिंदूरपुरीप्रकाशांदुःखेन संपूर्णतरो बभूव ४३ बभूव पश्यन्
न सो प्रियाणि यान्यन्यदनास्यपुरो बभूवुः अवाकूशिरा दीनमनान दृष्टः पितुर्म
हात्मा प्रविवेश वैश्व ४४ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकांडे एकसप्त

अ० ३

२२६

नितमःसर्गः ७१ अपश्यंस्तुततस्तत्रापितरंपितु राकये जगामभरतोद
ष्टुमातरंमातुराकये १ अनुप्राप्तंतुतंदृष्ट्याकैकेयाप्रोषितंसुतं उत्पत्ततदाह
ष्टायक्कासोवर्णमासनं २ सप्रविश्येवधर्मात्मास्वगृहेश्राविवर्जितं भरतःप्रे
श्यजग्राहजनन्याश्चरणोभुभो ३ तंमूर्ध्निसमुपाग्राहपरिषज्ययशस्विनं अंके
भरतमारोप्यप्रष्टुंसमुपचक्रमे ४ अद्यतेकतिचिद्राज्यश्रुतस्यार्यकवेश्मनः
अपिनाधश्चमःशास्त्रंरथेनापत्ततस्तव ५ आर्यकस्तेसुकुशादीयुधाजिन्मा
तुलस्तव प्रवासाच्चसुखंपुत्रसर्वमेवक्तुमर्हसि ६ एवंष्टुकेकेय्याप्रियंपार्थि

वा० रा०

२२७

वनंदनः आचष्टभरतः सर्वमात्रेराजीवलोचनः ७ अद्यमेसप्तमी
रात्रिश्रुतस्यार्यकवेशमनः अंबायाः कुशलीतातोयुधाजिन्मातुलश्रमे
८ यन्मेधनेवरत्नंचददौराजापरंतपः परिश्रान्तं पथ्यभवन्नतोहंपूर्वमाग
तः ९ राजवाक्यहरैर्दूतैस्त्वय्यमाणोहमागतः यदहंप्रष्टुमिच्छामितर्दवा
वक्तुमर्हति १० शून्योयंशयनीयस्तेपर्वकोहिमभूषितः नचायमिश्चाकुत
नः प्रहृष्टः प्रतिभातिमे ११ राजाभवतिभूषिष्ठमिह्वांबायानिवेशने तमहं
द्यपश्यामिद्रष्टुमिच्छन्निहागतः १२ पितुर्ग्रहिष्येरादौचतनंममारव्याहिष्टुतः

अ० २

२२७

आहोस्त्रिदंवाज्येष्ठायाः कौसल्यायानिवेशने १३ तं प्रत्युवाच कैकेया प्रियवद्वोर
मप्रियं अजानं तं प्रजानं तीराज्यलोभेन मोहिता १४ यागतिः सर्वभूतानां
गतितेपितागतः राजामहात्मा तेजस्वीयाय जकः सतांगतिः १५ तच्छ्रुत्वा भर
तो वाक्यं धर्माभिजनवांछुचिः पपात सहसा भूमौ पितृशोकबलार्दितः १६ हा
हतो स्मीतिरुपप्लंहीना च मुहुरयन् निपपात महाबाहुर्बाह्विषिपवोर्पवा
न् १७ ततः शोकेन संवीतः पितुर्मरणदुःखितः विललाप महातेजाभ्रान्ताकु
लितचेतनः १८ एतत्सुरुचिरं भाति पितुर्मेशयनं पुरा शशिनेवामलं रात्रौ

वा० ग०

२२८

गगनंतोयदात्यये १९ तद्दिनविभात्यद्यविहानंतेनधामना व्योमेवशशिनाह
नमः शुभकदवसागरः २० बाष्पमुत्सृज्य कंठेन स्वात्मना परिपीडितः प्रच्छा
द्यवदनं श्रीमहस्त्रेण जयतां वरः २१ तमानंदेवसंकाशं समीक्ष्य पतितं भुवि
निकृत्तमिव सातलस्य स्कंधं परश्रुनावने २२ मातामाते गसंकाशं चंद्रार्कस
दृशंसुतं उत्थापयित्वा श्लोकं वचनं चेदमब्रवीत् २३ उज्जिष्ठो ज्जिष्ठकिं शे
वेराज पुत्रमहायशः त्वद्दिधानहिशोचंति संतः सदसि संमताः २४ दान
यत्ताधिकारा हि शालश्रुति तपोनुगा बुद्धिस्ते बुद्धि संपन्न प्रभेवार्कस्य मंदि

अ० २

२२८

रे २५ सरुदित्वाचिरं कालं भूमौ परितिवृत्य च जननी प्रत्युवाचे देशो के
बहुभिराचरतः २६ अभिवेश्याति गमंतु गजाय संतु यस्य ते इत्यहं कृतं सं
कल्पोद्दृष्टो यात्रामया चिषं २७ तदिदं ह्यन्यथा भूतं व्यवहारं मनो मम
पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहिते रतं २८ अंबके नात्यग्रा राजा व्याधिना म
प्यनागते धन्यारा मादयः सर्वे मेऽपि ता संस्कृतः स्वयं २९ ननूने मां महाराजः
प्राप्तं जानाति कीर्तिमान् उपजिघ्रेषु मां मूर्ध्नि तानः सन्नाम्य सत्वरं ३० कसप
णिः सुखस्पर्शान्नानस्याक्लिष्टकर्मणः यो हि मां रजसा ध्वस्तमभाक्ष्यं परिमार्जति

वा० रा०

२२९

३१ यो मे भ्राता पिता बंधुर्यस्य हासोऽस्मि संमतः तस्य मांशीघ्रमारुह्या हिराम
स्यात्किष्टकर्मणः ३२ पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य तानतः तस्य पादौ ग्रहा
व्यामिसहादानो गतिर्मम ३३ धर्मविधर्मशालं महाभागो दृढव्रतः आर्यो किम
ब्रवीद्वाजा पिता मे सत्यविक्रमः ३४ पश्चिमं साधुसंदेशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः ६
तिष्ठेद्यथा तत्तुं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ३५ रामेति राजा विलुपन् हासीते लक्ष्म
णेति च समहात्मा परं लोकं गतो गतिमतां वरः ३६ इतीमां पश्चिमां व्याजहार पि
ता तव कात्तु धर्मपरिस्थितः पाशोरिव महागजः ३७ सिद्धार्थास्तु नगरामपागतं

अ० २

वाचं
२२९

सहसातया लक्ष्मणं च महाबाहुं द्रक्ष्यंति पुनरागतं ३८ तच्छ्रुत्वा विषसादैवं द्विती
भूयः याप्रियशंसनान् विषणावदनो भूत्वा पप्रच्छ मातरं ३९ कचेदानीं सधर्मात्मा को
सत्यानंदवर्धनः लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च समागतः ४० तथा पृष्टायथा
यावमाख्यातुमुपचक्रमे मातास्य युगपद्वाक्यं विप्रियं प्रियशंसया ४१ सहि
राजसुतः पुत्रवीरकासामहावनं दंडकां सह वैदेह्या लक्ष्मणानुचरो गतः ४२
तच्छ्रुत्वा भरतस्त्रस्तो भ्रातुश्चारित्रशंकया स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात् प्रष्टुं समु
पचक्रमे ४३ कच्चिन्न ब्राह्मणधनं हतं रामेण कस्य चित् कच्चिन्नात्पोदारिद्र्यो

वा० रा०

२३०

वातेनापापोविहिंसितः ४४ कच्चिन्तपरदारान्वाराजपुत्रोभिमन्यते कस्मा
त्सदंडकारण्येभानारामोविवासितः ४५ अथास्यचपलामानातत्स्वकर्मयथा
तथं तेनैवस्त्रीस्वभावेनव्याहर्तुमुपचक्रमे ४६ एवमुक्त्वातुकैकेयीभरते
नमहात्मन उवाचवचनंहृष्टारथापंडितमानिनी ४७ नब्राह्मणधनंकिं
विधृतंरामेणकस्यचित् कच्चिन्ताव्योदरिद्रोवातेनापापोविहिंसितः ४८
नरामःपरदारान्सचक्षुर्भ्यामपिपश्यति मयातुपुत्रश्रुतैवरामस्येहाभिषे
चनं ४९ याचितस्तेपिताराज्यंरामस्यचविवासनं सस्त्वृत्तिंसमास्थायपि

अ० २

२३०

तानेननथाकरोत् ५० रामस्तुसहसौमित्रः प्रेषितः सहसातया तमपश्य
नृप्रियं पुत्रं महापातो महायशाः ५१ पुत्रशोकपरिधूनः पंचत्वमुपपेदिवान् त्व
यातिदानांधर्मजराजत्वमवत्कंब्यतां ५२ त्वत्कृते हिमया सर्वमिदमेवंविधं कृतं
माशोकं माचसंतापं धैर्यमाश्रयपुत्रक ५३ त्वदधीनाहिनगरीराज्यं चैतदनाम
यं ५४ तत्पुत्रशीघ्रं विधिनाविधिज्ञैर्वसिष्ठमुरव्यैः सहिनोद्वेजेन्द्रैः संकल्प्य रा
जान् महीनसत्त्वमात्मानमुर्व्यामभिषेचयत् ५५ इत्यार्षे श्रीमद्रामाय
णे वा० अयोध्याकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ७२ श्रुत्वा च स पितुर्वृत्ते भ्रातृ

का० रा०

२३१

तैव विवासितौ भरतोदुःखसंतप्तद्वंद्वचनमब्रवीत् १ किन्तु कार्ये ह
तस्येह मम राज्ञ्येन शोचतः विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृसमेन च २ दुः
खे मे दुःखमकरोर्ब्रणे क्षारमिवाददाः राजानं प्रेतभावस्य कृत्वारामं च नाप
सं ३ कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवा गता अंगारमुपगृह्य स्मृतिना मेना
वबुधवान् ४ मृत्युमाणादि नो राजा त्वयामे पापदर्शिनि मुरं परिहृतं मोहान्
कुलेस्मिन् कुलपांसानि ५ त्वां प्राप्य हि पिता मे द्युसत्यसंधो महायशाः तीव्र
दुःखाभिः संतप्तो दत्तो दशरथो नृपः ६ विनाशितो महाराजः पिता मे धर्मव

अ० २

२३१

सलः कस्मात्प्रव्राजितो गमः कस्मादेव वनं गतः ७ कौसल्या च सुमित्रा च
पुत्रशोकाभिपीडिते दुष्करेयादजावेतां प्राप्य त्वां जननी मम ८ नन्वायोपि च
धर्मात्मा त्वयि दृढमनुत्तमां वर्तने गुरुवृत्तिं यथामानं रिवर्तने ९ तथा ज्ये
ष्ठा हि मे माता कौसल्या दीर्घदर्शिनी त्वयि धर्मसमास्थाय भगिन्यामिव वर्तने
१० तस्याः पुत्रं महात्मानं चौरवत्कलवाससं प्रस्थाप्य वनवासाय कथं प्रा
पेन शोचसे ११ अपापदर्शिनं भूरं कृतात्मानं यशस्विनं प्रव्राज्य चौरवत्स
नं किन्तु पश्यसि कारणं १२ रुद्धाया विदितो मन्येन ते हं राघवं यथा तथा

वा० रा०

२३२

ह्यनर्थो राज्यार्थं त्वयानातो महानयं १३ अहं हि पुरुष व्याघ्रावपश्यन् राम ल
क्ष्मणौ केन शक्तिप्रभावेन राज्यं रक्षितुमुत्सहे १४ तं हि नित्यं महाराजो ब
लवंतं महौजसं उपाश्रितो भूधर्मत्सामे रुमे रुवनं यथा १५ सो हं कथमिमं
भारं प्रहाधुर्य समुद्यतं दम्प्यो धुरमिवासाद्य सहेयं केन चो जसा १६ अथ नामै
भवेच्छक्तिर्योगैर्युद्धि बलेन वा सकामं न करिष्यामि त्वामहं पुत्रगर्धिनां १७
न मे विकंक्षा जायेत त्यक्तुं त्वां पापनिश्चयां यदि रामस्य नावेशात् त्वयि स्यान्मा
तृवत्सदा १८ उपन्ना तु कथं बुद्धिस्तवेयं पापदर्शिनि साधुचारिन् विभूषे

अ० २

२३२

पूर्वेषां नो विगर्हिता १९ आस्मिन्कुलो हि सर्वेषां ज्येष्ठो राज्ञ्योभिषिच्यते अ
परेभ्यो न रस्तास्मिन्प्रवर्तते समाहिताः २० न हि मन्ये नृणां सेतुं राजधर्ममवेश्म
से गतिं वानविजानासि राजवृत्तस्य शाश्वती २१ सततं राजपुत्रेषु ज्येष्ठो राजा
भिषिच्यते राज्ञामेतत्समंतस्यादिश्चाकूणां विशेषतः २२ तेषां धर्मैकरक्षाणां
कुलचारित्रशोभिनां अद्यचारित्रशोदीर्यत्वां प्राप्य विनिवर्तितं २३ तवापि
सुमहाभागे जनेन्द्रकुलपूर्वके बुद्धिमोहकथमयं संभूतस्त्वयि गार्हितः २४
ननु कामं करिष्यामि तवाहं पापनिश्चये यया व्यसनमारब्धं जीवितं तं करं

वा० रा०

२३२

मम २५ एषस्तिदानीमेवाहमप्रियार्थं तवानघे निवर्तयिष्यामिवनात्
भ्रातरं स्वजनप्रियं २६ निवर्तयित्वा गमं न तस्याहं दीप्ततेजसः दासम्
तो भविष्यामि सुस्थितेनांतरात्मना २७ इत्येवमुक्त्वा भरतो महात्मा प्रियेन
रैर्वाक्यगणैस्तु दंस्तं शोकार्दितश्चापि न नारदभूयः सिंहो यथा मंदरकंदरस्थः
२८ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकांडे त्रिसप्ततितमः सर्गः ३३
॥ ॥ नांतथा गहं पित्वा तु मातरं भरतस्तदा रोषेण महता विष्टः पुनरेवाब्र
वीह चः १ राज्यादंशस्वकैकेयि नृशंसे दुष्टदाराणि परित्यक्ता सिधमेगमा

अ० २

२३२

मृतं रुदतीभव २ किन्तु ते दूषयद्रामो गजागभृशधार्मिकः ययोर्मृत्युर्वि
वासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ ३ भ्रूणहत्यामपि प्राज्ञकुलस्यास्य विनाशनात्
कैकेयिनरकंगच्छमाचतानसलोकतां ४ यत्त्वया हाहापापंकृतं घोरं
कर्मण सर्वलोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयं ५ त्वत्कृते मे पिता वृत्तो
रामश्चारण्यमाश्रितः ७ यशो जीवलोके च त्वया हं प्रतिपादितः ६ मात
रूपे ममामित्रे नृशंसे राज्यका मुके न ते ह मभिभाष्योस्मि दुरन्ते पतिघात
नि ७ कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्यामममानरः दुःखेन महता विष्टास्त्यं

वा० रा० प्राप्यकुलदूषिणी नत्वमश्वपतेः कन्याधर्मराजस्यधीमतः राक्षसीन ॐ
२३४ व्रजातासिकुलप्रध्वंसिनीपितुः ९ यत्तयाधार्मिकोरामो नित्यं सत्यपरा
यणः वनं प्रस्थापितो दारः पिता विशिष्टवंगतः १० यत्प्रधानासितत्वापं
मपि पित्रा विना कृते भ्रातृभ्यां च परित्यक्ते सर्वलोकस्य चाप्रिये ११ कौसल्या
धर्मसंयुक्तां विद्युक्तां पापनिश्चये कृत्वा कं प्राप्य से ह्यद्य लोकं निरयगामिनी १२
किन्नावबुध्यसे क्रूरे नियतं बंधुसंश्रयं ज्येष्ठं पितृसमं रामं कौसल्यायात्म
संभवं १३ अंगप्रत्यंगतः पुत्रो हृदयाच्चाभिजायते तस्मात्प्रियतरो मातुः २३४

प्रिया एव तु बांधवाः ३४ अन्यदा किल धर्मज्ञा सुरभिः सुरसंमताः बहमानो
ददर्शोऽप्युत्रो विगतचेतसौ ३५ तावर्धदिनसंश्रान्तो दृष्ट्वा पुत्रौ महीतले
रुरोद पुत्रशोकेन बाष्पपर्याकुलेशणं ३६ अधस्ताद्भूतस्तस्याः सुरराज्ञो
महात्मनः बिंदवः पतितागात्रे मरुत्माः सुरभिर्गंधिनः ३७ निरीक्षमाणः
स्तां शक्रो ददर्श सुरभिं स्थितां आकारौ विष्टितां शनो रुदंतीं भृशदुःखितां ३८
तां दृष्ट्वा शोकसंततां वज्रपाणिर्यशस्विना इन्द्रः प्रोजलिरुद्विग्नः सुरराज्ञो ब्र
वीद्वचः ३९ भयंकचिन्नचास्मा सुकुतश्चिद्विद्यते महत् कुतो निमित्तः शोक

ग. रा.

२३५

स्ते ब्रूहि सर्वहितेषिणी २० एवमुक्तास्तु सुरभिः सुरराजेन धीमता प्रत्युश
चततो धारा वा क्यं वा क्य विशारदा २१ शांतं प्रापेन्नवः किंचित्कुतश्चिदमरा
धिप अहंतु मग्ने शोचादिस्वपुत्रो विषमे स्थितो २२ एतौ दत्त्वा कुरु शोदानो
सूर्यरश्मिप्रनापितो वध्यमानो बलीवर्द्धो कर्षकेण दुरात्मना २३ मम का
यात्प्रसूतो हि दुःखितो भारपीडितो यो दत्त्वा परितप्येह नास्ति पुत्रसमः प्रियः
२४ यस्याः पुत्रसहस्रेण कुरुत्स्नं व्याप्तमिदं जगत् तां दत्त्वा रुदतांशक्रान्तु
तात्मन्यते परं २५ इंद्रो ह्यश्रुनिपातं तं स्वगात्रेषु ण्यगंधिनं सुरभिं मन्यते

अ. २

२३५

दृष्ट्वाभयसोनामिहेश्वरः २६ समाप्रतिमवृत्ताया लोकधारणकाम्यया श्री
मत्यागुणमुखायाः स्वभावपरिचेष्टया २७ यस्याः पुत्रसहस्राणि सापिशो
चतिका मधुकु किं पुनर्या विनारामं कौसल्यावर्तयिष्यति २८ एकपुत्रा
च साध्वी च विवस्नेयं त्वया कृता तस्मात्त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे
२९ अहं त्वपचिन्ति भ्रातुः पितुश्च सकलामिमां वर्धनं यशसश्चापि करि
ष्यामि न संशयः ३० आनाय्य च महाबाहुं कौसल्येन्द्रं महाबलं स्वयमेव
प्रवेक्ष्यामि वनं मुनिनिषेचितं ३१ न ह्यहं पापसंकल्पे पापे पापं त्वया कृतं

वा० रा०

२३६

शक्तो धारयितुं पौरै रभ्यु कंठे निर्वासितः ३२ सात्वमग्निं प्रविश वास्यं
वाविश दंडकान् रज्जुं बद्ध्वाथ वा कंठेन हितेन्यत्परावपणं ३३ अहमप्यवनी
प्राप्ते रामे सत्यपराक्रमे कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकल्मषः ३४ इ
ति नागद्वारपथे नो मरं कुशतो दितः पपात भुवि संक्रुधो निभ्यसन्निवपन्
गः ३५ संरक्तनेत्रः शिथिलांबरस्तथा विधूतसर्वाभरणः परंतपः बभूव
भूमौ पतितो नृपात्मजः शचीपतेः केतुरिवोत्सवक्ष्ये ३६ इत्यार्षे श्रीमद्व
मायणे वा० अथो ध्या कंठे चतुः सप्ततितमः सर्गः ३४ शर्चकात्मा

अ० २

२३६

ॐ
ॐ
तुभ्यसायसंज्ञां लब्ध्वा सदीर्घवान् नेत्राभ्यामश्रुपर्णाभ्यां दीनामुद्दी-
क्ष्यमातरं १ सोमात्यमध्ये भरतोजननीमभ्यकुत्सयत् राज्यं न काम-
ये जातु मंत्रयेनापि मातरं २ अभिषेकं न जानामि यो भूद्राज्ञा समाशि-
तः विप्रकष्टे ह्यहं देशे शत्रुघ्नसहितो भवं ३ वनवासं न जानामि रामस्य
हं महात्मनः कौसल्याशब्दमाज्ञाय सुमित्रां चेदमब्रवीत् ५ आगतः क्रूर-
कार्यायाः कैकेय्या भरतः सुतः तमहं दृष्ट्वा मिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनं ६ एव
मुक्त्वा सुमित्रां तां विवर्णवदनां कृशां प्रतस्थे भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ७

+ विवासनं च सौमित्रैः सीतायाश्च यथा भवत् ४ तथैव क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः ॥ +

वा० ग०

२३७

सतुराजात्मजश्रापिशत्रुघ्नसहितस्तदा प्रतस्थे भरतो येन को सत्यायानि
केशानं ८ ततः शत्रुघ्नभरतो को सत्यायानि प्रेक्ष्य दुःखितो पर्यधजेतां दुःखानां प
तितानां चेतनो ९ रुदंतोरुदतो दुःखात्समेत्यार्यामनस्विनी भरतं प्रत्युवा
चेदं को शत्याभृश दुःखिना १० इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकंदकं सं
प्राप्तं बभूव कैकेयाः शीघ्रं कूरेण कर्मणा ११ प्रस्थाप्य चौरवसनं पुत्रं मेव
नवासिनं कैकेयीकं गुणोत्तमं पश्यति कूरदर्शिना १२ शिघ्रं मामपि कैकेयी
प्रस्थापयितुमर्हति हिरण्यनाभो यत्रास्ते सुतो मे सुमहायशाः १३ अथ वास्त

अ० २

२३७

यमेवाहं सुमित्रानुचरासुरं अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य प्रस्थास्ये नराघवः १४
कामेवास्वयमेवाद्यतत्रमंनेतुमर्हसि यत्रासौ पुरुष व्याघ्रस्तस्य ते मे सुतस्तपः
१५ इदं हितवति स्त्रीर्णधनधान्यसमाचिंतं हस्त्यश्वरथसंपूर्णं राज्यं निर्याति
तंतथा १६ इत्यादि बहुभिर्वाक्यैः क्रूरेः संभर्त्सितो नयः विव्यथे भरतो नीवव्रणे
तुद्येव स्तुतिना १७ पपात चरणौ तस्यास्तदा संभ्रांतचेतनः विलप्य बहुधा संज्ञो
लब्धसंज्ञस्तया भवत् १८ एवं विलपमानो तां प्राज्जलिर्भरतस्तदा कौसल्यां
प्रत्युवाचे दंशो कैर्बहुभिरावृतां १९ आर्यकस्मादजानंतं गर्हसे मामपि लिखि

वा० ग०

२३८

वं विषुकां च मम प्राप्तिं स्थितां जानासि राघवे २० कृतशास्त्रानुगा बुद्धि
र्मा भूतस्य कदाचन सत्यसंधासतां श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गतः २१ प्रैष्य पाप
यसां यातु स्तुर्वचप्रतिमे हतु हंतुपादेन गां सुप्तो यस्यार्योऽनुमते गतः २२ कार
यित्वा महत्कर्म भर्ता भृत्यमनर्थकं अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते ग
तः २३ परिपालयमानस्य राज्ञो भूतानि पुत्रवत् ततस्तु द्रुहतां पापं यस्यार्यो
नुमते गतः २४ बलिषद्भागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षितुः प्रजाः अधर्मो योऽस्य
सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः २५ संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सत्रे वै यत्तदक्षि

अ० २

२३८

ॐ तां चाप लपतापापं यस्यार्योनुमतेगतः २६ हस्त्यश्वरथसंवाधेषुध्वेश
स्त्रसमाकुले मास्मकाषीत्सतांधर्मयस्यार्योनुमतेगतः २७ उपदिष्टं सु
सूक्ष्मार्थं शास्त्रं यत्नेन धीमता सनाशयतु दुष्टात्मा यस्यार्योनुमतेगतः २८
माचतं व्यूढवाहं संचंद्रभास्करतेजसं द्राक्षीद्राज्यस्थमासीनं यस्यार्योनु
मतेगतः २९ पायसं कसरं छागं वृथा सोऽभ्रातुनिर्घणः गुरुं श्राप्य वज्राना तु
यस्यार्योनुमतेगतः ३० गवोऽस्पृशतु पादेन गुरुत्परिवदेत च मित्रे दुह्येत सोऽप्य
र्थं यस्यार्योनुमतेगतः ३१ विश्वासात्कथितं किंचित्परिवादमिथः कचिन्

विश्वेदेव तां चाप लपतापापं यस्यार्योनुमतेगतः

वा० रा० विचृणोतु सदृष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ३२ अकर्त्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तश्च ॐ
निरपत्रपः लोके भवतु विद्विष्टो यस्यार्योऽनुमते गतः ३३ पुत्रैर्हरेः श्वभृत्यैश्च
२३० स्वर्गहे पारिवातः स एको मृष्टमश्नातु यस्यार्योऽनुमते गतः ३४ अप्राप्य सह
शान्दागाननमत्यः प्रमीयतां अनवाप्य क्रियांधार्या यस्यार्योऽनुमते गतः
३५ मात्मनः संततिं द्वाशीर्षेषु दारेषु दुःखितः आयुः समग्रमप्राप्य यस्यार्योऽनुमते गतः ३६ राजस्त्री बालरक्षानो वधे यत्पापमुच्यते भृत्यत्यागे च यत्पापं तत्पापं प्रतिषद्यतां ३७ लक्ष्म्या मधुमांसेन लोहेन च विषेण च सदैव विभ २३१

६

वाभृत्यान्वस्यार्योनुमयोगतः ३८ संग्रामेसमुपोदेचशत्रुपक्षभयंकुरे
पलायमानोवध्येतयस्यार्योनुमतेगतः ३९ कपालपाणिः पृथिवीमठलां च
रसंवृतः भिक्षमाणो यथोन्मनो यस्यार्योनुमतेगतः ४० मद्ये प्रसन्ने भव
तु रग्रास्वक्षेषु च नित्यशः कामक्रोधाभिभूतश्च यस्यार्योनुमतेगतः ४१
मास्यधर्ममनोभूयादधर्मसनिषेवतां अपात्रवर्षी भवतु यस्यार्योनुमतेगतः
४२ संचिन्तान्यस्य चिन्तानि विविधानि सहस्रशः दस्युभिर्विप्रलुप्यंतां यस्या
र्योनुमतेगतः ४३ उभे संध्ये शयानस्य यत्पापं परिकल्पते तच्च पापं भवे

वा० रा०

२४०

नस्य यस्यार्योनुमतेगतः ४४ यदग्निदायकेपापंयत्पापंगुरुतत्पुणे मित्रहो
हेचयत्पापंनत्पापंप्रतिपद्यतां ४५ देवतानांपितृणांचमातापित्रोस्तथैवच पा
स्मत्कार्षात्सशुश्रूषांयस्यार्योनुमतेगतः ४६ सनांलोकात्सनांकीर्त्याः सज्जुष्टा
कर्मणस्तथा भ्रश्यतुक्षिप्रमद्येवयस्यार्योनुमतेगतः ४७ अपास्यमातृशु
श्रूषामनर्थेसोवतिष्ठतां दीर्घबाहुर्महावशायस्यार्योनुमतेगतः ४८ बहुभृ
त्योरिद्विभ्रज्जररोगसमान्वितः समायात्सततंक्लेशंयस्यार्योनुमतेगतः ४९
आशामाशंसमानानां दीनानामूर्ध्वचक्षुषां अर्थिनांवितथांकुर्याद्यस्यार्योनु

अ० २

२४०

मतेगतः ५० प्राययारमतांनित्यं पुरुषः पिशुनोशुचिः रासोभीतस्त्वधर्मात्मा
यस्यार्योनुमतेगतः ५१ क्रतुस्नातांसतांभार्यामृतुकात्तनुरोधिनो अतिवर्तेतदु
ष्टात्मायस्यार्योनुमतेगतः ५२ विप्रलुप्तप्रजातस्यदुष्टतंब्राह्मणस्ययत् तदेत
त्प्रतिपद्येतयस्यार्योनुमतेगतः ५३ ब्राह्मणायोद्यतां पूजांविहंतुकलुषेन्द्रियः बा
लवत्सांचगांदोशुयस्यार्योनुमतेगतः ५४ धर्महारात्परित्यज्यपरदारान्निषेव
तां त्यक्तधर्मरतिर्मदोयस्यार्योनुमतेगतः ५५ पानीयदूषकेपापंतथैवविषहाय
के यत्तदेकः सलभतांयस्यार्योनुमतेगतः ५६ नृषांते सतिपानीयेविप्रलंभेन

वा० रा०

२४३

योजयन् पत्पापं लभते तत्स्याद्यस्यार्योऽनुमते गतः ५७ भक्त्या विचरमाने
षु मार्गमाश्रित्य पश्यतः तस्य पापेन युज्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ५८ एव
माश्वासयन्नेव दुःखान् तो निपणानह विहीनां पतिपुत्राभ्यां कौसल्यां पार्थिवा
त्मजः ५९ तद्यत्तं शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनं भरतं शोकसंतप्तं कौस
ल्या वाक्यमब्रवीत् ६० मम दुःखमिदं पुत्रभूयः समुपजायते शपथैः शप
मानो हि प्राणानुपरुणस्मि मे ६१ दिव्या न च लितो धर्मादात्माने सह लक्ष
णः न त्वसत्यप्रतिज्ञो हि सतां लोकानवाप्स्यसि ६२ इत्युक्त्वा चोक्तमानीय भरतं

अ० २

२४३

प्रातवत्सलं परिषज्य महाबाहुं रुरोद भृशदुःखिता ६३ एवं विलपमानस्य दुः
स्वार्तस्य महात्मनः मोहाच्च शोकसंरब्धा हृन्वतुलितं मनः ६४ तालप्यमा
नस्य विचेतनस्य प्रणष्टबुद्धिः पतितस्य भूमौ मुहुर्मुहुर्निश्च्य सतश्च दीर्घसा
तस्य शोकेन जगाम रात्रिः ६५ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकांडे पंचम
स्तुतितमः सर्गः ७५ तमे वंशे शोकसंतप्तं भरतं केकयी सुतं उवाच वदतां
श्रेष्ठो वसिष्ठः श्रेष्ठवाग्मयिः १ अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र महायशः प्राप्त
कालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमं २ वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धरणीगतः

वा० रा०

२४३

जलरुत्यानिसर्वाणिकारयामासधर्मवित् ३ उधृत्यनेलसंसेकास्तुभ
मोनिवेशितं आपातवर्णवदनं प्रसुप्तमिवभूमिपं ४ संवेशयशयनेचाग्रे
नानारत्नपरिष्कृते नतोदशरथंपुत्रोविललापसुदुःखितः ५ किंतेव्यव
सितंराजनूप्रोषितेमय्यनागते विवास्यासंधर्मजंतुलक्ष्मणंचमहाबलं
६ कयास्यसेमहाराजहितेमंदुःखितंजनं हीनंपुरुषसिंहेनरामेणाक्लि
ष्टकर्मणा ७ योगक्षेमंतुतेव्यग्रंकोस्मिन्कल्पयिनापुरे त्वविप्रयातेस्वत्मा
नरामेचवनमाश्रिते - विधवापृथिवीराजंत्वयाहीनानराजते हीनचंद्रे

अ० २

२४३

वरजनीनगरीप्रतिभातिमां ९ एवंविलसमानं तं भरतं दीनमानसं अब्र
वाहचनं भूयो वसिष्ठस्तु महा मुनिः १० प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्तव्यानि वि
शांपतेः तान्वक्ष्ये ग्रं महाबाहो क्रियतामविचारितं ११ तथेति भरतो गच्छं च
सिष्ठस्याभिपूज्य तत् ऋत्विक् पुरोहिताचार्यस्त्वरयामास सर्वशः १२ ये
त्वग्नयो नरं द्रस्य अग्न्यगाराह हिष्कृताः ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव ते हूयंते यथा
विधि १३ शिल्पिकार्यामथारोप्य राजानं गतचेतनं बाष्पकंठा विमनस
स्तमूहुः परिचारकाः १४ हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च प्रकि

वा० रा०

२४३

रंतोजनामार्गेनृपतेरग्रतोययुः १५ चंदनागरुनिर्यासान्सरलंपयकंनथा
देवदारुणिचाहृत्यशेषयंतिनथापरे १६ गंधानुच्चावच्चांश्चात्यांस्तत्रगत्वाथभू
मिपं तत्रसंवेशयामासुश्चित्तमध्येनमृत्तिजः १७ नदाहुताशनंहत्वाजेपुस्त
स्यतुक्रत्तिजः जगुश्चतेयथाशास्त्रं तत्रसामानिसामगाः १८ शिविकाभिश्च
यानैश्चयथाहंतस्ययोषितः नगगान्निर्ययुस्तत्रवृद्धैः परिहृतास्तथा १९ वस
यंन्वापितं चक्रुर्क्रत्तिजोऽग्निचितंनृपं स्थियश्चशोकसंतप्ताः कौसल्याप्रमुखा
स्तदा २० क्रौंचानामिवनारीणां निगदस्तत्रशुश्रुवे आर्त्तानां कुरुणं काले क्रौंचं

अ० २

२४३

तीनांसहस्रशः २३ ततो रुदंत्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः वानेभ्यः सरयूती
रमवते हर्नृपांगनाः २२ कृत्वोदकं ते भरते न सार्धं नृपांगना मंत्रिपुरोहिताश्च
पुरं प्रविश्याश्च परीतनेत्राभ्रमौ दशाहं व्यनयंत दुःखं २३ इत्यार्षे श्रीमद्रामाय
णे वा० अयोध्याकांडे षट्सप्ततितमः सर्गः ७६ ततो दशाहेति गते क
तशौचो नृपात्मजः द्वादशे हनि संप्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् १ ब्राह्मणेभ्यो
धनं रत्नं ददावन्तं च पुष्कलं वास्तिकं बहुशुक्लं च गात्राणि बहुशस्त्रा २ दासी
र्दासांश्च यानानि वेश्मानि सुमहांति च ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राजसस्यो ध्वं दौहि

वा० रा०

२४४

क

कं ३ ततः प्रभातसमये दिवसे च त्रयोदशे विललापमहाबाहुर्भरतः शोक
मूर्च्छितः ४ शब्दापिहितकंठश्च शोधनार्थमुपागतः चितामूले पितुर्वाक्यमि
दमाह सुदुःखितः ५ नातया स्मिन्निस्पृष्टो हं त्वया भ्रातरि गच्छे न स्मिन् न प्र
व्रजिते शून्ये त्यक्तोऽस्मि हं त्वया ६ यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्राजितो वनं ता
मंवांतातको सत्यां त्यक्त्वा तं गतो नृप ७ दृष्ट्वा भस्मारुणं तच्च दग्धास्थिस्थान
मंडलं पितुः शरीरनिर्वाणं निष्टनं विषसादह ८ स तु दृष्ट्वा रुदन् रुहीनः पपात ध
रणीतले उथाप्यमानः शक्रस्य यंत्रध्वज इवोद्धितः ९ अभिपेतुस्ततः सर्वे

अ० २

२४४

नस्यामात्याः शुचिब्रतं अंतकाले निपतितं ययातिमृषयो यथा १० शत्रुघ्नश्चा
पि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिप्लुतं विसंज्ञो न्यपतद्भूमौ भूमिपालमनुस्मरन् ११ उ
न्मत्त इव निश्चितो विललाप सुदुःखितः स्मृत्वा पितुर्गुणानि तानि तानि तदा
तदा १२ मंथरा प्रभवः स्त्री त्रः कैकेयी ग्राह संकुलः वरदानमयो शोभ्यो मज्ज
यच्छोकसागरः १३ सुकुमारं च बालं च संततं कालितं त्वया कृतानभरतं
हित्वा विलपंतं गतो भवान् १४ ननु भोज्येषु पानेषु वस्त्रेषु भरणेषु च प्रवा
रयति नः सर्वो रत्नैः कोद्यकरिष्यति १५ अवतारणकाले तु शथिवीनावदी

वा० रा०

२४५

र्यते विहीनायात्त्वयागताधर्मज्ञेनमहात्मना १६ पितरिस्वर्गमापन्नेरा
मेचारण्यमाश्रिते किंमेजीवित्सामर्थ्यं प्रवेश्यामिहुताशनं १७ हीनोभ्रात्रा
चपित्राचभ्रात्यामिश्चाकुपालितां अयोध्यां न प्रवेश्यामिप्रवेश्यामितपोव
नं १८ तयोर्विरूपितं श्रुत्वा व्यसनं चाप्यवेश्यतु भ्रशमात्ततराभ्यः स
र्वे एवानुगामिनः १९ ततो विषण्णो भ्रातौ च शत्रुघ्नभरतावुभौ धरायां स्मर्य
चेष्टे लांभग्नभ्रं गाविचर्वभौ २० ततः प्ररुतिमान्नेद्यः पितुरेषां पुरोहितः
वसिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य तमुवाच ह २१ त्रयोदशोयं दिवसः पितुर्व्रतस्य

अ० २

२४५

तेविभो सावरोषास्थिनिचयेकिमि हत्वेपिलंबसे २२ त्रीणिद्वंद्वानिभूते
पुत्रवृत्तान्यविशेषतः तेषुचापरिहार्येषुनैवंभावितुमर्हसि २३ सुमंत्रश्चा
पिशुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्यच श्रावयामासतत्त्वतः सर्वभूतभवाभवं २४
उक्षितौतौनरव्याघ्रोप्रकाशतेयशस्विनौ वर्षातपपरिग्लानोपृथगिंद्रध्वजा
विव २५ अश्रुणिपरिमृद्वेतोरक्तक्षौदीनभाविणो अमात्यास्त्वरयंतिस्म
तनयोचापराःक्रियाः २६ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकांडे सप्तसप्त
तितमः सर्गः ७७ अथयात्रांसमीहंतंशत्रुघ्नोत्तमैश्वर्यानुजः भरतंशो

ब्रा० रा

२४६

कसंतप्तपिदं वचनमब्रवीत् १ गतिर्यः सर्वभूतानां दुःखै किं पुनरात्मनः स
रामः सत्त्वसंपन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनं २ बलवान्धीर्यसंपन्नो लक्ष्मणो नाम यो
प्यसौ किन्त्रमोचयते रामं कृत्वा पि पितृनिग्रहं ३ पूर्वमेव तु निग्राह्यः समवेक्ष्य
नयानयो उत्पथं यः समारूढो नार्या राजा वशंगतः ४ इति संभाषमाणे तु श
त्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे प्राग्दूरे भूतदा कुञ्जा सर्वाभरणभूषिता ५ लिप्ता चंदन
सारिण राजवस्त्राणि विभ्रती विविधं विविधैस्ते ते भूषणैश्च विभूषिता ६
मेखलासामभिश्चित्रैरन्यैश्च वरभूषणैः बभासे बहुभिर्बहारज्जुभिरिव वा

अ० २

२४६

नरी ७ तां समीक्ष्य तदा द्वास्थो भृशं पापस्य कारिणीं गृहीत्वा करुणं कुञ्जांश
त्रुष्णान्यवेदयत् ८ यस्याः कृते वने रामो न्यस्त देहश्च पिता सेयं पापान्
शंसा च तस्याः कुरु यथा मति ९ शत्रुघ्नश्च तदा ज्ञाय च च नं भृशदुःखितः अं
तः पुरचरान्सर्वानित्युवाच हृतं च चः १० तीव्रमुत्साहितं दुःखं भ्रातृणां मे तथा पितुः
यथा सेयं नृशंसस्य कर्मणः फलमभ्युतां ११ एवमुक्त्वा च तेनाश्रुसखी जनसमार
ता गृहीता बलवत्कुञ्जासात हृदमना दयत् १२ ततः सुभृशसंतप्तस्तस्याः सर्वः
सखीजनः क्रुधमाज्ञाय शत्रुघ्नं व्यपत्न्याय तसर्वशः १३ अमंत्रयत् रुक्मश्च

क्रोशंत्यावदन्तं चास्याः पूरयामास पांशुना ॥ ३४ ॥

वा० रा०

२४७

तस्याः सर्वसखीजनः यथायं समुपक्रांतो निःशेषं नः करिष्यति १४ सानु
क्रोशो वदान्यां च धर्मज्ञां च यशस्विनी को सत्यां शरणं यामः सा हि नोस्ति ध्रुवाग
तिः १५ सच रोषेण संवीत शत्रुघ्नः शत्रुशामनः सच कर्षत दाकुं क्रोशं
तां पृथिवीतले १६ तस्यां ह्यारुष्यमाणायामंथरायानतस्तनः चित्रं बहुवि
धं भांडं पृथिव्यां तद्वशीर्यत १७ तेन भांडेन विस्तीर्णं श्रीमद्भजनिवेशनं अ
शोभत तदाभूय शारदंगगनं यथा १८ सबली बलवन् क्रोधाद्गृहीत्वा पु
रुषर्षभः कैकेयीमभिनिर्भर्त्य बभाषे परुषं वचः १९ तैर्वाक्यैः परुषैर्दुःखैः

अ० २

२४७

कैकेयीभृशदुःखिता शत्रुघ्नभयसंत्रस्तापुत्रंशरणमागता २० तं प्रेक्ष्य
भरतःकुधंशत्रुघ्नमिदमब्रवीत् अवध्याःसर्वभूतानांप्रमदाःक्षम्यतामिति
२१ हन्यामहमिमांसापापंकैकेयीदुष्टचारिणीं घटिमांधार्मिकोगमोनासूयेन्मा
तृघातकं २२ इमामपिहतंकुब्जां यदि जानाति राघवः त्वंचमांचेवधर्मात्माना
भिभाषिष्यतेध्रुवं २३ भरतस्यवचश्रुत्वाशत्रुघ्नोलक्ष्मणानुजः न्यवर्ततततोहो
षाज्जोमुमोचचमूर्छितां २४ सापादमूलेकैकेय्यामथगानिषदातह निश्चसंतीसु
दुःखार्ताकृपणविललापह २५ शत्रुघ्नाविशेषविमूढसंज्ञांसमीक्ष्यकुब्जांभरत

वा० रा०

२४८

स्वमाता शनैः समाश्वासय दानं रूपं त्रैलोक्यं विलग्नानि वक्त्राश्च माणां २६

अ०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकांडे अष्टमोऽध्यायः सर्गः ७८ ततः प्र
भातसमये दिवसे च चतुर्दशे समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् १ गतोऽहं
रथः स्वर्गं यो नो गुरुतरोगुरुः रामं प्रज्वाज्यवेज्येष्ठं लक्ष्मणं च महाबलं २ त्वमद्य
भव नो राजा राजपुत्रमहायशः संगत्यानापराधो निराज्यमेतदनायकं ३ आभि
षेचनिकं सर्वमिदमादाय राघव प्रताक्षते त्वां स्वजनः श्रेणयश्च नृपात्मज ४ रा
ज्यं गृहाण भरत पितृपैतामहं ध्रुवं अभिषेचय स्वात्मानं पाहि चास्मान्न रर्षभ ५

२४८

ॐ अभिषेचनिकं भांडं कृत्वा सर्वत्र दक्षिण भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतव्रतः
६ ज्येष्ठस्य राजतामित्यमुचि ताहि कुरु स्य नः नैवं भवेतो मां वक्तुमर्हति कुशलाज
नाः ७ रामः पूर्वो हिनो भ्राता भविष्यति महीपतिः अहं त्वरण्ये वत्स्यामि नववर्षा
णि पंच च ८ पुज्यतां महती सेना चतुरंग महाबला आनयिष्याम्यहं ज्येष्ठं भ्रात
रं राघवं वनात् ९ अभिषेचनिकं चैवं सर्वमेतदुपस्कृतं पुरस्कृत्य गमिष्यामि रा
महेतोर्वनं प्रति १० तत्रैव तं नरव्याघ्रमभिषिच्य पुरस्कृतं आनयिष्यामि वै रामं
हव्यशहमिवाध्वरात् ११ न स कामांकरिष्यामि स्वामि मां मातृगंधिनीं वने व

पुत्रगृहिणीम् ॥

वा० रा०

२४९

त्स्याम्यहं दुर्गे रामो राजा भविष्यति ३२ क्रियतां शिल्पिभिः पंथाः समानिवि
वमाणि च राक्षिण आनुसंयोतु पथि दुर्गा विचारकाः ३३ एवं संभाषमाणं तं
रामहेतोर्नृपात्मजं प्रत्युगचजनः सर्वः श्रीमहाकव्यमनुजमं ३४ एवं ते भाषमा
णस्य पद्मा श्रीरुपतिष्ठतां यस्त्वं ज्येष्ठे नृप सुते पृथिवीदातुमिच्छसि ३५ अनुज
मंतद्वचनं नृपात्मजप्रभाषितं संश्रवणो निशम्य च प्रहर्षजास्तं प्रतिवाच्य बिंद
वो निपेतुरार्या नननेत्रसंभवाः ३६ ऊचुस्ते वचनमिदं निशम्य हृष्टाः सामात्याः सप
त्विषहोतिपातशोकाः पंथानं नरवरभक्तिमान् जनश्रव्यादिष्टस्तव वचनान् च शि

३४२

२४९

स्त्रिवर्गः १७ इत्यार्षेऽमद्रामायणे वा० अयोध्याकांडे एकोनशतितिसर्गः

७९ अथ भूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः स्वकर्माभिरताः श्रूराः स्व
नकायंत्रकास्तथा १ कर्मांतिकास्थपतयः पुरुषायंत्रकोविदाः तथा चर्धक
यश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः २ सूपकाराः मुधाकारा वंशचर्मकृतस्तथा स
पथाषे च द्रष्टारः पुरतश्च प्रतस्थिरे ३ सतुहर्षांतमुद्देशं जनोद्योविपुलः प्रयान्
अशोभत महावेगः सागरस्येव पर्वणि ४ नेस्वतारं समास्थाय वर्त्मकर्मणिको
विदः करणेर्विविधोपेतैः पुरस्तात्संप्रतस्थिरे ५ लतावल्लीश्च गुल्मांश्च स्या

वा० रा०

२५०

पूतश्मन एव च जनास्ते च क्रिरे मार्गं छिंदंतो विविधा न्दुमान् ६ अरस्ते
पुच देशेषु केचिहृक्षानरोपयन् केचित्कुठारेष्टं केश्चदात्रैश्छिंदन् कचि
त्कचित् ७ अपरे वारणस्ते बान् बलिनो बलवन्तगः विधमन्ति स्म दुर्गाणि
स्थलानि च तनस्ततः ८ अपरे पूरयन् कूपान्यां सुभिः श्वभ्रमायन् निम्नभा
गांस्तथैवाश्रुसमांश्चक्रुः समंततः ९ बबन्धुर्बन्धनीयांश्च क्षोद्यान् संचुशुदुल
था विभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान् देशान्नरास्तदा १० अचिरेण तु कालेन परि
वाहान् बहूदकान् चक्रुर्बहुविधा कारसागरप्रतिमान् बहून् ११ निर्जलेषु च

अं. २

२५०

देशेषु खानया मासुरुनमान् उदयानां बहुविधान्वेदिकापरिमंडितान् १२
ससुधाकुहिमतलः प्रपुष्पितमहीरुहः मतो द्रुष्टद्विजगणः पताकाभिरलंक
तः १३ चंदनो
दकसंसिक्तो नानाकुसुमभूषितः बह्वशोभतसेनायाः पंथाः सुरपथोपमः १४
आज्ञाप्याथ यथा तत्तियुक्तास्ते धिरुत्तमानराः रमणीयेषु देशेषु बहुस्वादुफले
षु च १५ यो निवेशस्त्वभिप्रेतो भरतस्य महात्मनः भूयस्तं शोभयामासुर्भूया
भिर्भूषणोपमं १६ नक्षत्रेषु प्रशस्तेषु मुहूर्तेषु च तद्विदः निवेशां स्थापयामा

वी० रा०

२५३

सुभरतस्य महात्मनः १७ बहुपांसुचयाश्चापि परिवारिताः त
त्रैक्ष्णीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिनाः १८ प्रासादमात्मासंयुक्ताः सौधप्राकार
संरुताः पताकाः शोभिनाः सर्वैस्तुनिर्मितमहापथाः १९ विनार्दभिरिवाकाशे वि
दंकाग्रविमानकैः समुच्छितैर्निवेशास्तेवभुःशक्रपुरोयमाः २० जानुवीतुसमा
साद्यविविधद्रुमकाननां शीतलामलपानीयां महामीनसमाकुलां २१ सचंद्र
तारागणमंडितं यथानभः क्षपायाममलं विराजते नरेन्द्रमार्गः सतदाव्यराज
तक्रमेण रम्यः शुभशिल्पिनिर्मितः २२ इत्यार्षे रामायणे वा० अयोध्याकांडे

अ० २

२५३

अशान्तिमःसर्गः ८० ततोनांशमुखीरात्रिभरतंस्नतमागधाः तुष्टु
बुर्वाग्विशेषेणस्तवैर्मंगलसंस्तवैः १ सुवर्णकोणाभिहतः प्रणदद्यामहं
भिः दध्नुःशंखंभ्रशतशोवाद्यांश्चोच्चवचस्वरांश्च सत्सर्वघोषःसुमहान्
दिवमापरयन्निव भरतंशोकसंतप्तंभूयःशोकैररंभयत् ३ ततःप्रबुधोभ
रतस्तंघोषंस्तनित्वत्यं च नाहंराजेतिचोक्तातंशत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ४ पश्य
शत्रुघ्नकैकेय्यालोकस्यापहृतंमहत् विस्तृत्यमपिदुःखानिराजादशरथोग
तः ५ तस्यैषाधर्मराजस्यधर्ममूलामहात्मनः परिभ्रमतिराजश्रानौरिग

शी० रा०

२५२

वे

कार्तिकाजले ६ कोहिनः सुमहान्नाथः सोऽपि प्रव्राजितोचनं अनयाधर्म
मुत्सृज्यमात्रामेराधवः स्वयं ७ इत्येवंभरतं वीक्ष्य विरूपं तमचेतनं कृपणा
रुतुः सर्वासत्वरं योषितस्तदा ८ तथा तस्मिन् चित्तपतिवासिष्ठो राजधर्मवि
तू सभामिश्ताकुनाथस्य प्रविशे महायशाः ९ शानकुंभमयोरभ्यां मणिहे
मसमाकुलां सुधर्मां विवधर्मात्मासगणः प्रत्यपद्यत १० सकंचनमयं पीठं स्व
त्वास्तरणसंवृतं अध्यात्मसर्वदत्तोदत्ताननुशाशास च ११ ब्राह्मणान् क्षत्रिया
न्यो धानमात्यान् गणवस्त्रभान् शिष्यमानयत अग्राः कृत्यमात्यसिंहं हिनः १२ स

अ० २

२५२

राजपुत्रं शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनं सुधाजितं सुमंत्रं च ये च तत्र हिता जनाः ३३
ततो हलुहलाशब्दे महान्समुपपद्यत रथैरश्वैर्गजैश्चापि जनानामुपगच्छतां
३४ ततो भरतमायांतं शतक्रतुमिवामराः प्रत्यनंदं प्रकृतयो यथा दशरथं त
था ३५ हृदइवतिमिरागसंरुतस्त्रिमितजलोमणिशंखशर्करः दशरथसुत
शोभितासभा सदशरथेव बभूव सापुरा ३६ इत्यार्षे श्रीरामायणे रा० अ०
ध्याकांडे लकाशान्तिनमः सर्गः ७३ नामार्यगणसंपूर्णा भरतः प्रग्रहोस
भां ददर्श बुधिसंपन्नः पूर्णचंद्रा निशामिव १ आसन्नानियथान्यायमार्याणांति

वा० रा०

२५३

शतांतरा वस्त्रांगरागप्रभयाद्योनितासासभोनमा २२ साविद्वर्जसंपूर्णा
सभासुरुचिरातथा अहश्मत्तघनापायेपूर्णचंद्रेवशर्वरी २३ रातस्तुप्रकृतीः
सर्वाः ससंप्रेक्ष्यचधर्मवित् इदं पुरोहितो वाक्यं भरतं मृदुवाब्रवीत् २४ तानरा
जादशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन् धनधान्यवतीं स्फुलितां प्रदाय शथिवीतव २५
रामस्तथा सत्यवृत्तिः सतां धर्ममनुस्मरन् नाजहाति तुरादेशं शशीज्योत्स्ना
मिवोदितः ६ पित्राभ्रात्राचते दत्तं राज्यं निहतकंठकं नङ्गुश्च मुदिता मात्यः क्षि
प्रमेवाभिषेचय ७ उदीच्याश्च मनीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केवलाः कोट्या

अ. २

२५३

परांताः सामुद्रारत्नान्युपहरंतुते ८ नृशुत्ताभरतो वाक्यं शोकेनाभिपरिपुनः
जगाम मनसारा मंधर्मतो धर्मकांक्षया ९ सवाप्यकल्याणावाचा कलहं सस्वरो
युवा विललापसभामध्वेन गहं च पुरोहितं १० चरितब्रह्मचर्यस्य विद्यास्नात
स्य धीमतः धर्मे प्रयतमानस्य को राज्यं महिधो हरेत् ११ कथं दशरथाज्जातो भ
वेद्राज्यापहारकः राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं न कुमिहार्हसि १२ ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च
धर्मात्मा हित्नीप न हृषीपमः लब्धुमर्हति काकुत्स्थो राज्यं दशरथो यथा १३ अ
नार्य जुष्टमस्वर्ग्यं कुर्यात् पापमहं यदि इक्ष्वाकूणामहं लोके भवेयं कुलप्रसन्नः

वा० रा०

२५४

यक्षिमात्राकृतं पापं नाहंत हपिरोचये इहस्थो वनदुर्गस्थं नमस्यामि कृतं जलिः

अ० २

१५ राममेवानुगच्छामि सराजा द्विपदं वरः त्रयाणामपि लोकानां राघवो राज्यं
महति १६ तद्वाक्यं धर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वे सभासदः हर्षान्मुमुचुरश्रुणिरामे
निहतचेतसः १७ यदित्थार्यं न शक्यामि विनिवर्तयितुं वनात् वनेन तत्रैव वत्स्या
मि यथा यो रुरुश्मणस्तथा १८ सर्वोपायं तु वर्तय्ये विनिवर्तयितुं बलात्
समक्षमार्यमिश्राणां साधूनां गुणं वर्तिनां १९ विष्टिकर्मांतिकाः सर्वे
मार्गशोधकतक्षकाः प्रस्थापिता मया पूर्वयात्रा च नमरोचते २० एवमुक्त्वा तु

२५४

धर्मात्माभरतोभ्रातृवत्सलः समीपस्थमुवाचेदं सुमंत्रं मंत्रकोविदं २३ तूर्णं
मुथायगच्छत्वं सुमंत्रममशासनात् यात्रामाप्तापयसि प्रंबलं चैव समानय २४
एवमुक्तः सुमंत्रस्तु भरतेन महात्मना प्रहृष्टः सोऽदिशत् सर्वं यथासंदिष्टमिष्टव
त् २५ ततः प्रहृष्टः प्रकृतयो बलाध्यक्षा बलस्य च श्रुत्वा यात्रां समाप्तं प्रांश
घवस्य विवर्तने २६ ततो योधांगनाः सर्वा भर्तुः सर्वान् गृहे गृहे यात्रागमन
माप्ताय त्वरयन्ति स्म हर्षिताः २७ ते ह्येगो रथेः शीघ्रं स्यंदनैश्च मनोजवैः स
हयोषि ह्युत्ताध्यक्षा बलं सर्वमचोदयन् २८ सज्जंतु तद्दलं दृष्ट्वा भरतो गुरु

वी०श०

२५५

सन्निधौ रथं मे त्वरयस्वोति सुमंत्रं पार्श्वतो ब्रवीत् २७ भरतस्य तु तस्यात्तां
परिगृह्य प्रहर्षितः रथं गृहीत्वोपययौ युक्तं परमवाजिभिः २८ सराघवः स
त्यधनिः प्रतापवान्ब्रुवन् सुसुक्तं दृढसत्यविक्रमः गुरुं महारण्यगतं यशस्विनं
प्रसारयिष्यन् भरतो ब्रवीत्तदा २९ नूर्णं त्वमुत्थाय सुमंत्रं गच्छ बलं स्य योगाय
बलप्रधानान् आनेतुमिच्छामि हितं वनस्थं प्रसाद्य रामं जगतो हिताय ३० स
स्तुतुश्चो भरतेन सम्यगाज्ञापितः संपरिपूर्णकामः शशा सर्वान्भक्तप्रधाना
न्बलस्य मुख्यांश्च सहज्जनं च ३१ ततः समुत्थाय कुले कुले ते राजन्यवेश्या

अ०१

२५५

रुषलाभ्रविप्राः अयूयुजन्नुष्टरथानूरवरांश्च नागान्ह्यांश्चैव कुलप्रसूतान्
३२ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकांडे द्वाशीतितमः सर्गः ८२ ननः
समुत्थितः कल्पमास्थाय स्यंहनोत्तमं प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनं कांक्षया १
अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वमंत्रिपुरोहिताः अधिरुह्य हयैर्युक्तान् रथान् सूर्यरथोप
मान् २ नवनागसहस्राणि कल्पितानि यथाविधि अन्वयुर्भरतं यांतमिच्छाकु
कुरुनंदनं ३ पृष्ठीरथसहस्राणि धन्विनो विविधायुधाः अन्वयुर्भरतं यांतं राज
पुत्रं यशस्विनं ४ शतं सहस्राप्य भवानां समारूढानिराघवं अन्वयुर्भरतं यांतं

वा० रा०

२५६

राजपुत्रं यशस्विनं ५ कैकेयाचसुमित्राचकौशल्याचयशस्विनी रामानय
नसंतुष्टाययुष्मानेनभास्वता ६ प्रयाताश्चार्यसंचातारामंद्रष्टुं सलक्ष्मणं त
स्यैव च कथाः श्रित्राः कुर्वाणा हृष्टमानसाः ७ मेघश्यामं महाबाहुं स्थिरसत्तुं ह
टव्रतं कदाद्रक्ष्यामहेरामं जगतः शोकनाशनं ८ दृष्ट एव हि नः शोकमपनेष्य
तिराघवः तमः सर्वस्य लोकस्य समुद्यन्निवभास्करः ९ इत्येवं कथयंतस्ते
संप्रहृष्टाः कथाः श्रुभाः परिषजानाश्चाभ्योयं ययुर्नगरिकास्तदा १० ये च न
त्रापरे सर्वे संपत्ता ये च नैगमाः रामं प्रतिययुर्दृष्टाः सर्वाः प्रकृतयः श्रुभाः ३५॥

अ० २

२५६

माणिक्यराश्रयेकेचित्कुंभकाराश्रयोभूताः सूत्रकर्मविशेषज्ञायेचशस्त्रोप
जीविनः १२ मायूरकाः काकचिकावेधकारोचकास्तथा दंतकाराः सुधाका
रायेचगंधोपजीविनः १३ सुवर्णकाराः प्रख्यातास्तथाकंबलकारकाः स्नाप
कोष्ठादकावेद्याधूपिकाः शौण्डिकास्तथा १४ रजकास्तुन्त्रवायाश्रयामघोषा
महत्तराः शैलूषाश्रयसहस्राभिर्याति कैवर्त्तकास्तथा १५ समाहितावेदवि
दो ब्राह्मणारत्नसंमताः गोरथैर्भरतेयांनमनुजग्मुः सहस्रशः १६ सुवैषाः
शुक्लवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपिनः सर्वतेविमलैर्यानेः शनैर्भरतमन्वयुः १७

वी० रा

२५७

प्रहृष्टमुदितासेनासान्वयाकैकयीसुतं भ्रातुरानयनेयांतंभरतंभ्रातृवत्स
लं १८ नेगत्वादूरमध्वानंरथयानाश्वकुंजरैः समासेदुस्तोगंगांश्रुं गवेर
पुरंप्रति १९ यत्ररामसखावीरोगुहोत्तानिगणेवृतः निवसत्यप्रमादेनदेशांतं
परिपालयन् २० उपेत्यतीरंगंगायाश्चक्रवाकैरलंकृतं व्यवतिष्ठतसासेना
भरतस्यानुयायिनी २१ निरीक्ष्यानुत्थितांसेनांतान्चगंगांशिवोदकां भरतःस
चिवात्सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः २२ निवेशयतमेसेन्यमभिप्रायेणसर्वतः विभ्रां
ताःप्रतरिष्यामःश्वइमांसागरंगमां २३ दानुंचतावदिष्टामिस्वर्गतस्यमहीपतेः

अ. २

१५७

ओर्ध्वदेहनिमित्तार्थमवतार्योदकं नदी २४ तस्यैव ब्रुवतो मात्यास्तथेत्युक्त्वा समाहि
ताः स्ववेशयंस्तं छंदेन स्वेन स्वेन पृथक् पृथक् २५ निवेश्य गंगामनुतां महानदी
चमूं विधानैः परिवर्हं शोभिनीं उवासरामस्य तदामहात्मनो विचिंतमानो भरतो निव
र्त्तनं २६ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकांडे अशीतितमः सर्गः ८३
ततो निविष्टां ध्वजिनीं गंगामन्याश्रितां नदीं निषादराजो दृष्ट्वैव ज्ञातीन्सपरितो ब्रवी
त् १ महतीयमितः सेनासागराभाप्रदृश्यते नास्यांतमवगच्छामिमनसापि विचिं
तयन् २ पदानुरक्तुर्दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः स एष हि महाकायः को विदारध्व

वा० रा०

२५८

जोरथे ३ बंधविष्यतिवापाशेरथवास्मान्वाधिष्यति अनुदाशरथिरामं पित्र
गज्याद्विवासितं ४ संपन्नांश्रियमन्विच्छंस्तस्यराज्ञः सुदुर्लभां भरतः कैकयी
पुत्रो हंतुं समभिगच्छति ५ भर्ता चैव सखा चैव रामो दाशरथिर्मम तस्यार्थका
माः सन्नदा गंगारूपे त्रतिष्ठत ६ तिष्ठंतु सर्वदा शाश्वतं गंगामन्वाश्रितानदी बल
युक्ता नदी रक्षामो समूलफलशानाः ७ नावांशतानां पंचानां कैवर्तानां शतं श
तम् सन्नदानां तथा यूनां तिष्ठंतित्वभ्यचोदयत - यदि तुष्टसु भरतो रामस्येह
भविष्यति इयं स्वस्तिपती सेना गंगामधतरिष्यति ९ इत्युक्तोपायनंगृह्य

अ० २

२५८

मत्स्यमांसमधूनिच अभिचक्रामभरतंनिषादाधिपतिर्गुहः १० तमायांतंतु
संप्रेक्ष्यसूतपुत्रः प्रतापवान् भरतायाचचक्षेयसमयसोविनीतवत् ११ एष
ज्ञातिसहस्रेणस्थपतिःपरिवारितः कुशलोदंडकारण्येवृद्धोभ्रातुश्चतेसरसा
१२ तस्मात्प्रश्यतुकाकुत्स्थत्वांनिषादाधिपोगुहः असंशयंविजानातेयत्रतौरा
मरुक्ष्मणो १३ एतत्तुवचनंश्रुत्वासुमंत्राद्भरतः शुभं उवाचवचनंशीघ्रंगुहः प
श्यतिमामिति १४ लब्ध्वातुतांसंप्रहृष्टोज्ञातिभिःपरिवारितः आगम्यभरतं
प्रहोर्गुहोवचनमब्रवीत् १५ निष्कुटश्चैवदेशोयंबंचिताश्चापितेवयं निवे

वा० रा०

२५९

इयामते सर्वस्व के दाश गृहे वस १६ अस्ति मूलफलं चैतन्निषादेः स्वयम
ज्जितं आर्द्रशुक्लं तथा मांसं वन्यं चोच्चावचं तथा १७ आशंसे स्वाशिक्षासेनाव
त्यतीति विभावरी अर्चितो विविधैः कामैः श्वः ससैन्यो गमिष्यसि १८ इत्या
र्व श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्या० चतुर्णां तिः सर्गः ८४ एवमुक्तस्तु भरतो
निषादाधिपतिं गुहं प्रत्युवाच महाप्राज्ञो वाक्यं हेतुर्थं संहितं १ ऊर्जितः
खलु ते कामः कृतो मम गुरोः सखे यो मे त्वमीदृशां सेनामभ्यर्चयितुमिच्छसि २
इत्युक्त्वा समहाते जा निषादाधिपतिं पुनः अब्रवीद्भरतः श्रीमान्निषादाधिपतिं पु

अ०

२५९

नः ३ कतरेणगमिष्यामिभरद्वाजाश्रमंमथा गह्वतोयंभृशंदेशोगंगान्न
पोदुरत्ययः ४ तस्यतद्वचनंश्रुत्वारजपुत्रस्यधीमतः अब्रवीत्प्रांजलिर्भूत्वागु
होगहनगोचरः ५ दाशास्त्वनुगमिष्यंनिदेशजाःसुसमाहिताः अहंचानुगमि
ष्यामिराजपुत्रमहाबल ६ कच्चित्रदुष्टोव्रजसिरामस्याक्लिष्टकर्मणः इयंतेमह
तीसेनाशंकांजनयतीचमे ७ तमेवमभिभाषंतमाकाशद्वनिर्षलः भरतःश्रुत्वा
यावाचागुहंवचनमब्रवीत् ८ माभूत्सकालोयत्कष्टंनमांशंकितुमर्हसि राघवःस
हिमेभ्राताज्येष्ठःपितृसमोमम ९ तन्निवर्त्तयितुंयामिकाकुत्स्थंवनवासिनं बुधि

वा० रा०

२६०

एत्यानमेकार्यागुरुसत्त्वं ब्रवीमि ते १० स तु संहृष्टवदनः श्रुत्वा भरतभाषितं पु
नरेव ब्रवीद्वाक्यं भरतं प्रति हर्षितः ११ धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्यामि जगतीतले
अयत्नादागतं राज्यं यस्त्वं त्यक्तुमिच्छसि १२ शाश्वती खलु ते कीर्तिर्लोकाननु
चरिष्यति यस्त्वं कष्टं गतं रामं प्रत्यानयितुमिच्छसि १३ एवं संभाषमाणस्य गु
हस्यं भरतं तदा बभौ नष्टप्रभः सूर्यो रजनीचाभ्यवर्तत १४ सन्निवेश्य सनांसे
नां गुहेन परिनोषितः शत्रुघ्नेन समं श्रीमांश्च यनं पुनरागमत् १५ रामचिंताम
यः शोको भरतस्य महात्मनः उपस्थितो ह्यनर्हस्यधर्मप्रेक्षस्य तादृशः १६ अं

अ. २

२६०

नर्दाहेनदहनः संतापयतिराघवं वनदाहाग्निसंतप्तंगूढोग्निरिवपादपं १७
प्रसूतः सर्वगात्रेभ्यः स्वेदं शोकाग्निसंभवं यथा सूर्याग्निसंतप्तो हिमवान्प्रसू-
तो हिमं १८ ध्याननिर्दरशैलेन विनिश्चसितधातुना दैन्यपादपसंघेन शो-
कायासाधिभ्रंशिणा १९ प्रमोहानंतसत्त्वेन संतापोषधिवेणुना आक्रान्तो दु-
खशैलेन मज्जता कैकयीसुतः २० विनिश्चसन्नेभृशदुर्मना स्तनतः प्रमूढ सं-
तः परमापदंगतः शमं न लैभे हृदयज्वरार्दिनो न रर्षभो यथ हनो यथ र्षभः २१
गुहेन सार्धं भरतः समागतो महानुभावः स जनः समाहितः सुदुर्मना स्तंभर

वा० रा०

२६३

तंतदा पुनः शनैः समाश्वासयद्ग्रजं प्रति २२ इत्यार्षे श्रीरामायणे वा० अ
यो ध्याकांडे पंचाशीतितमः सर्गः ८५ आचक्षेष्ट सुद्धावं लक्ष्मणस्य
महात्मनः भूरताया प्रमेयाय गुहोगहनगोचरः १ तं जाग्रतं गुणैर्युक्तं वर
चापेषुधारणं भ्रातृगुत्थर्थमत्यंतमहं लक्ष्मणमब्रुवन् २ इयं तावत्सुखाश
य्यात्तदर्थमुपकल्पिता प्रत्याश्रयिहि गोष्ठास्यां सुखं राघव नंदन ३ उचि
तोयं जनः सर्वो दुःखानां त्वं सुखोचितः धर्मात्मनस्तस्य गुत्थर्थं जागरिष्याम
हे वयं ४ न हि रामास्त्रियतरो ममास्ति भुविकश्च न नोत्सुको भूर्ब्रवीम्येत

अ० २

२६३

दद्यत्सत्यंतवाग्रतः ५ अस्य प्रसादादाशं मे लोकोस्मिन्सुमहद्यशः धर्मात्वा
त्तिंचविपुलामर्थकामौचकेवल्लो ६ सोहंप्रियसरंरामंशयानंसहसीतया
रशिष्यामिधनुष्याणिः सर्वैः स्वेर्जातिभिः सह ७ नहिमेविदितं किंचिद्वनोस्मि
श्वरतः सहा चतुरंगं ह्यपि बलं प्रसहेम वयं युधि ८ एवमस्माभिरुक्तेन तस्म
णेन महात्मना अनुनीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ९ कथं दाशारथो भूमौ श
याने सहसीतया शक्या निद्रामया लब्धुं जीविता नि सुखानि वा १० यो न देवा
सुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि न पश्य गुहसंविष्टं तृणेषु सहसीतया ११

वा० रा०

२६३

महानातपसा लब्धो विविधैश्च पारिश्रमेः एकोदशरथः स्येष पुत्रः सदृशाल
क्षणः^१ अस्मिन् प्रव्रजिते राजानं चिरं वर्तयिष्यति विधवा मेदिनी नूनं स्त्रियमे
व भविष्यति १३ विनयसुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः निर्घोषो विरतो न
नमद्य राजनिवेशने १४ कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम नाशं सेय
दिते सर्वे जीवेयुः शर्वशमिमां १५ जीवेदपि च मे माता शत्रुघ्नस्यान्तवेशनया
हः खिताया हि कौसल्या वीरः सूर्विन शिष्यति १६ अति क्रांतमति क्रांतम
नवाप्य मनोरथं राज्ये राममनिशिष्यपितामेविन शिष्यति १७ सिधार्थाः

अ० २

२६३

पितरं वृक्षं तस्मिन्काले द्युपस्थिते प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्कारिष्वंति भूमिपं
१८ रम्यवत्तरसंस्थानां सुविभक्तमहापथां हर्म्यप्रासादसंपन्नां सर्वरत्नविभ
वितां १९ गजाभ्वरथसंवाधां तूर्यनादविनादितां सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपु
ष्टजनाकुलां २० आरामोद्यानसंपूर्णां समाजोत्सवशालिनां सुखिताविचारि
ष्वंति राजधानीं पितुर्मम २१ अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिनावयं नि
वृत्ते समये द्यास्मिन्सुखिताः प्रविशेमहि २२ परिदेवयमानस्य तस्यैवं हि महा
त्मनः तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वशसात्यवर्त्तन २३ प्रभाते विमले सूर्ये कारयि

वा० रा०

२६३

जगाम मोहं

त्वाजराउभौ अस्मिन्भागीरथीतीरेसुरवंसंतारितोमया २४ जराधरौतौ
द्रुमचौराससोमहाबलौकुंजरयूथपोषमौ वरेषुधीचापधरोपरंतपोव्य
पेक्षमाणौसहस्रातयागतौ २५ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकां

डेवउशीतितमःसर्गः ८६ गुहस्पवचनंभ्रुस्त्राभरतोभरशामप्रियं
"ध्यानंजगामतत्रैवयत्रतश्चुतमप्रियं १" सुकुमारोमहासत्वः सिंहस्कंधो
महाभुजः पुंडरीकविशाखाक्षस्तरुणः प्रियदर्शनः २ प्रत्याभ्रस्यमुहूर्तं
तु कालं परमहर्षनाः ससादसहस्रातोत्रैर्हृदिविभ्रदवद्विषः ३ भरतंमूर्ध्नि

सविहूलितसर्वांगोविवृत्यनयने शुभे ॥ पपातसहस्राभूमौकूलाद्गृष्टद्वदुमः ॥ सुकुमारंमहासत्वं
सिंहस्कंधंमहाभुजं ॥ पुण्डरीकविशालाक्षंतरुणं प्रियवादिनम् ॥ प्रा.

अ० २

२६३

०

७

तं दृष्ट्वा विवर्णवदनो गुहः बभूव व्यथितस्तत्र भूमिकं पेयथाद्रुमः ४

नष्टचेतनः प्रा-

तदवस्थं तु भरतं शत्रुघ्नो नंतरस्थितः परिष्वज्य रुरोदोच्चैः विसंतः शोकक
शितिः ५ ततः सर्वाः समापेतुर्मातंगे भरतस्य ताः उपवासकशासनाभर्तव्यस
नकर्शिनाः ६ ताश्च तं पतितं भूमौ रुदंत्यः पर्यवारयन् कोसल्या त्वनुसृत्यैनं
दुर्मनाः परिष्वजे ७ वत्सला स्वं यथा वत्समुपगृह्य तपस्विनी परिष्वज्य
भरतं रुदंती शोककालसा ८ पुत्रव्याधिर्न ते कश्चिच्छिरारं प्रतिबाधते अ
स्य राजकुलस्याद्यत्त्वदधीनं हि जीवितं ९ त्वां दृष्ट्वा पुत्रजीवा मितामे प्रवाजि

सभाटके

वा० रा०

२६४

ते गते वृत्ते दशरथे राज्ञि नाथ एकस्त्वमचनः १० कच्चिन्नलक्ष्मणे पुत्रश्रुतं ते
किंचिदप्रियं पुत्रे बाह्ये कपुत्रायाः सह भार्ये वनंगते ११ समुहर्न समाभ्यास्य रु
दन्ते व महायशाः को सत्यां परिसांत्ये दंगुहं वचनमब्रवीत् १२ भ्राता मे कावसद्रा
त्रिंक्षीना कचलक्ष्मणः अस्वपच्छयने कस्मिन्किं भुक्वा गुरुशंससे १३ सो ब्र
वीद्गुरतं हृष्टो निषादाधिपतिर्गुहः यद्विधं प्रतिपेदे च रामे प्रियहि ते निथो १४ अ
त्र मुचा वचं भूष्याः फलमूला निचैव हि रामायाभ्यवहारार्थं बहुशोपहतं मया १५
तत्सर्वं प्रत्यनुज्ञासीदामः सत्यपराक्रमः न हितप्रत्यगृह्णात्स क्षत्रधर्ममनुस्मरन्

अ० २

२६४

३६ न ह्यस्माभिः प्रतिग्राह्यं सखे देयं तु सर्वदा इति तेन वयं सर्वे अनुनीता महात्मना
३७ लक्ष्मणेन यदानीतं पीतं वारिमहात्मना ओषवा स्यंतदा कार्षा द्राघवः सहस्री
तया ३८ ततस्तु जलशेषेण लक्ष्मणोऽप्यकरोत् नदा वाग्यतास्ते त्रयः संध्यां समु-
पासंतस्तंहिताः ३९ सोमि त्रिस्तुततः पश्चादकरोत् स्वास्तरं शुभं स्वयमानाय त्वहं
षिस्त्रिंशं राघवकारणात् ४० तस्मिन्समाविशद्रामः स्वास्तरं सहसीतया प्र-
क्षाल्य च तयोः पादौ व्यपाक्रामत्स लक्ष्मणः ४१ एतत्तदिंगुशमूढमिदमेव च त-
नृणं अस्मिन् रामश्च सीतान् च रात्रिं तां शयिता बुभौ ४२ नियम्य दृष्टे तु तलांगु-

का० रा०

२६५

लित्रवान्शरैः सुपूर्णविषुधी परंतपः महधनुः सज्जमुपोद्य लश्मणो निशा
मतिष्ठत्परितोस्य केवलं २३ ततस्त्वहं चोक्तमवाणचापभृत्स्थितो भवंतत्र स
यत्र लश्मणः अतंद्रितैर्जातिभिरान्नकामुं कैर्महेंद्रकल्पं परिपालयंतदा २४ इ
त्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयो० सप्तमीतितमः सर्गः ८७ तच्छ्रुत्वा निपुणं स
र्वभरतः सह मंत्रिभिः इंदुदीमूलमागम्य रामशय्यामवैक्षत १ अब्रवीज्जन
नीः सर्वा इह तस्य महात्मनः शर्वरायिना भूमाविदमस्य विमर्दितां २ महाराजकु
लीनेन महाभागेन धीमता जातो दशरथेनो आनगमः स्वसुमर्हति ३ अजिनोत्त

अ० २

२६५

तेन महात्मना, प्रा०

मङ्गविमर्दनम्

रसंस्तीर्णे वरास्तरणसंचये शायित्वा पुरुषव्याघ्रः कथं शेते महीतले ४ प्रासादा
प्रविमानेषु बलभीषु च सर्वदा हेमराजतभौमेषु वरास्तरणशालिषु ५ पुष्पसं
चयचित्रेषु चंदनागरगंधिषु पांडुराभ्रप्रकाशेषु शुकसंघरुतेषु च ६ प्रासाद
वरचर्चेषु शीतवत्सु सुगंधिषु उषित्वा मेरुकल्पेषु कनकांचनभित्तिषु ७ गी
तवादित्रनिर्घोषैर्वराभरणानिःस्थितैः मृदंगवरशब्दैश्च सततं प्रतिबोधितः ८
वंदिभिर्वंदितः काले बहुभिः सूतमागधैः गाथाभिरनुरूपाभिः स्तुतिभिश्च परंत
पः ९ अश्रद्धेयमिदं लोके न सत्यं प्रतिभाति मां मुह्यते खलु मे भावः स्वप्नो यमिति

वा० रा०

२६६

मेमनिः १० ननूनंदैवतं किंचित्कालेन बलवत्तरं यत्र दाशरथी रामो भूमावे
वमशेतसः ११ यास्मिन्निदेहराजस्य सुता चाप्रियदर्शना दयिताशायिता भूमा
स्नुषादशरथस्य च १२ इयं शय्या मम भ्रातुरिदमावर्तिनं शुभं स्थंडिले कठि
ने सर्वंगात्रे विमृदिनं नृणं १३ मन्ये साभरणा सुमासीनाः स्मिं छयने शुभा न
त्रतत्राहिदृश्यं ते सक्ताः कनकविंदवः १४ उत्तरीयमिहा सक्तं सुव्यक्तं रीत
या लदा तथा ह्येते प्रकाशं ते सक्ताः कौशेयतंतवः १५ मन्ये भर्तुः सुराशय्या
येन बालाकान् पालिनी सुकुमारसती दुःखं न विजानाति मैथिली १६ हाह नो

अ० २

२६६

स्मिन् शंसोऽस्मि यत्सभार्यः कृते मम ईदृशी राघवः शय्यामधि शेते ह्यनाथवत्
१७ सार्वभौमकुले जातः सर्वलोकसुखावहः सर्वप्रियकरस्त्यक्ता गज्यं प्रियम
नुत्तमं १८ कथामिंदीवरश्यामोरत्नाक्षः प्रियदर्शिनः सुखभागी नदुःखार्हः शयि
नो भुवि राघवः १९ धन्यः स्वत्तु महाभागो लक्ष्मणः शुभलक्षणाः भ्रातरं विषमे
काले यो राममनुवर्तते २० सिधार्थारवत्तु वेदे ही पतिं यानुगता वनं वयं संश
यिताः सर्वे ही नास्ते न महात्मना २१ अकर्णधारा पृथिवी भूत्येव प्रतिभाति मे
गते दशरथे स्वर्गं गमे चारण्यमाश्रिते २२ न च प्रार्थयते कश्चिन्मानसापि व

वी० रा०

२६७

सुंधरां वनेनिवसतस्तस्मै बाहुवीर्याभिरक्षितां २३ शून्यसंवरणारक्षामयं
त्रितहयद्विपां अनावृतपुरद्वारां राजधानामरक्षितां २४ अप्रहृष्टवत्सो न्यूनो
विषमस्थामनावृतां शत्रवो नाभिमन्यन्ते भक्ष्यानिषकृतानिव २५ अद्य प्रभृ
तिभूमौ तु शापिष्ये हंतृणेषु वा फलमूलाशनो नित्यं जहातीराणि धारयन् २६
तस्याहमुत्तरं कालं निवत्स्यामि सुरवे वने तस्मिन् श्रुतमार्यस्य नैव मिथ्या भवि
ष्यति २७ वसंतं भ्रातुरर्थाय शत्रुघ्नो मानुवत्स्यति लक्ष्मणेन सह यो ध्या
मार्यो मे पातयिष्यति २८ अभिवेक्ष्यंति काकुत्स्थमयो ध्यापां द्विजातयः

अं० २

२६७

अपि मे देवताः कुर्युरिमं सत्यं मनोरथं २९ प्रसाद्यमानः शिरसामया स्वयं ब
हुप्रकारं यदित्थं प्रपत्स्यते ततो नु वत्स्यामि चिराय राघवं वने चिरं नार्हति मामु
पेक्षितुं ३० इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा अयोध्याकाण्डे षष्ठांशे तिस्रस्तमः सर्ग ८८
व्युष्य रात्रिं तु तत्रैव गंगा कूले सराघवः कालमुत्थाय शत्रुघ्नमिदं वचनमब्रवीत्
१ शत्रुघ्नोत्थाय किं शेषे निषादाधिपतिं गुहं शीघ्रमानय भद्रं ते नारयिष्यति वाहि
नं २ जागर्मिनाहं स्वपिमितथैवार्यं विचिंतयन् इत्येवमब्रवीद्भ्राता शत्रुघ्नो वि
प्रचोदितः ३ इति संवदन्तो रेवमन्योन्यं नरसिंहयोः आगम्य प्रांजलिः काले गुहो

तिष्ठ

वा० रा०

२६८

वचनमब्रवीत् ४ कच्चित्सुखं नदीतीरे वात्सीः काकुत्स्थशर्वरी कच्चिच्चस
हसेत्यस्य तव नित्यमनामयं ५ गुहस्य तत्तु वचनं श्रुत्वा स्नेहादुदरितं राम
स्यानुवशो वाक्यं भरतोपीदमब्रवीत् ६ सुरगानः शर्वरीधीमन् पूजिता
श्रापिते वयं गंगां तु नौभिर्वह्नीभिर्दाशाः संतारयन्तु नः ७ ततो गुहः संत्वारि
तः श्रुत्वा भरतशासनं प्रति प्रविश्य नगरं तं ताति जनमब्रवीत् ८ उत्तिष्ठ
त प्रबुध्य ध्वं भद्रमस्तु हि वसदा नावः समुपकर्षध्वं नारयिष्यामि वाहिनी ९
ते तथोक्ताः समुत्थाय त्वरितारजशासनान् पञ्चनावांशानान्येव समानिन्युः

अ० २

२६८

समंततः १० अन्याः स्वस्तिकवित्तेयामहाघंटाधराधराः शोभमानाः पता
कित्योमुक्तवाताः सुसंहताः ११ नतः स्वस्तिकवित्तेयापांडुकंबलसंरतां सनंदि
घोषोकल्याणीं गुहोनावमुपाहरत् १२ तामारुहभरतः शत्रुघ्नश्च महाबलः
कोसल्याचसुमित्रान् च याश्चान्याराजयोषितः १३ पुरोहितश्च तत्पूर्वगुरवो ब्रा
ह्मणाश्च ये अनंतरं राजदारास्तथैव शकटापणाः १४ आवासमादीपयतांती
र्थचाप्यवगाहतां भोजनिचाददानानां घोषस्तु दिवमस्पृशत् १५ पताकित्यस्तु
तानावः स्वयंदाशोरपिष्टिताः वहंत्योजनमारुहंतदासं पेतुराश्रुगाः १६ नारी

वा० रा०

२६९

णामभिपूर्णास्तु काश्चिक्काश्चिनुवाजिनां काश्चिनत्रवहंतस्मयानसुगुप्पमहा
धनं ३७ तास्तुगत्वापरंतीरमवरोप्यचतंजनं निरुक्ताकांडाचित्राणि क्रियंते रा
शबन्धुभिः ३८ सवैजयंतास्तुगजागजारोहैः प्रचोदिताः तरंतः स्मप्रकाशंते स
पक्षादवपर्वताः ३९ नावश्चातुरुहस्त्वन्येकैस्तेरुस्तथापरे अन्येकुंभघटै
स्तेरु रन्येतेरुश्चवाहभिः ४० सापुण्याध्वजिनीगंगादाशैः संतारितास्वयं मैत्रे
मुहूर्ते प्रययौ प्रयागवनमुत्तमं ४१ आश्रासयित्वा च मुहुर्महात्मानिवेशयि
त्वा च यथोपजोषं इष्टुं भरद्वाजमृषिप्रवर्यमृत्तिकु सदस्ये भरतः प्रनस्थे ४२

अ० २

२६९

स ब्राह्मणस्याश्रममभ्युपेत्य महात्मनो देवपुरोहितस्य ददर्श रम्योदज वृक्ष
देशं महद्वनं विप्रतरुस्परम्यं २३ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अयोध्याकांडे एको
नववतितमः सर्गः ७९ भरद्वाजाश्रमंगत्वा क्रोशादेव नरर्षभः जनं सर्वम
वस्थाप्य जगाम सहस्रं त्रिभिः १ पश्यामेव स धर्मात्मान्यस्तशस्त्रपरिच्छदः वसा
नो नास्तीक्ष्णो मे पुरोधा य पुरोहितं २ ततः संदर्शनेन तस्य भरद्वाजस्य राघवः मं
त्रिणस्तान् वस्थाप्य जगामानु पुरोहितं ३ वसिष्ठमथ दृष्ट्वा तं भरद्वाजो महानृपः
संयत्नात् तासनात् पूर्णं शिष्यान् ध्यामिति ब्रुवन् ४ समागम्य वसिष्ठेन भरतेना

पुरोहितः ॥ प्रा०

वा० रा०

२७०

मिवादिनः अलुध्यत महातेजाः सुतं दशरथस्य तं ५ नाभ्यामर्घ्यं च पाद्यं च
दत्त्वा पश्चात्पत्न्या निच आनुपूर्व्या च धर्मज्ञः प्रप्रच्छ कुशलं कुले ६ अयोध्या
यां बले कोशे मित्रेषु च मंत्रिषु जानदशरथं दत्तं नराजानमुदाहरत् ७ व
सिष्ठो भरतश्चैनं प्रच्छत्तुरनामयं शशरेणिषु वृक्षेषु मृगेषु च पक्षिषु ८
तथेति तु प्रतिज्ञाय भरद्वाजो महायशः भरतं प्रत्युवाच देवराघवस्नेहबन्धनात्
९ किमिहागमने कार्यं तव राज्यं प्रशासनः एतदा चक्षुः सर्वमेव न हि मे शुभ्यते
मनः १० सुषुवेपममित्रघ्नं कौसल्या नंदवर्धनं भ्रात्रा सहस्रभार्यो यश्चिरं प्र

अ० २

२७०

ॐ जितोवनं ११ नियुक्तस्त्रानामितेन पित्रा यो सोमहायशाः वनवासीभवे
तीह समाकिलचतुर्दश १२ कच्चिन्नतस्थापापस्य पापं कर्तुमिहेच्छसि अकंठ
कंभोक्तुमना राज्यंतस्यानुजस्य च १३ एवमुक्तो भरद्वाजं भरतः प्रत्युवाच ह पर्य
श्रुनय नो दुःखाद्वाचा संसृजमानया १४ हतोस्मि यदि मामेवं भगवानभिपश्यते
मत्तो न दोषमाशंकेमैवं मामतुशाधिहि १५ न चेत्तदिष्टं मातामेयदवोचं न हंतरे ना
हमेतेन तुष्टश्च न तद्दूचनमाददे १६ अहं तु तन्न रव्याग्रमुपयातः प्रसादकः प्राणि
ने तु मयोध्यायां पादौ चास्याभिवंदितुं १७ तं मामेवं गतं मत्वा प्रसादं कर्तुमर्हसि

वा० रा०

२३१

शंसमेभगवन्नरामः कसंप्रतिमहीपतिः १८ वसिष्ठादिभिर्ऋत्तिभिर्वाचितो
भगवांस्ततः उवाच तं भरद्वाजः प्रसादाद्भरतं वचः १९ तथ्येतत्पुरुषव्याघ्रयुक्तं
राघववंशजे गुरुवृत्तिरेवमश्रेयसाधूनां चानुपायिता २० जाने चैतन्मनस्थं ते
दृढीकरणमस्त्विति अष्टछत्तांतगत्यर्थं कार्त्तिके समभिबुधयन् २१ जाने चरा
मंधर्तृजं ससातंसहस्रम् अयं वसति ते भ्राता चित्रकूटे महागिरी २२ श्व
स्तुगंतासितंदेशं वसाद्य सहस्रं त्रिभिः एतं मे कुरु सुप्रातः कामं कामार्थकोविद
२३ ततस्तथेत्येवमुदाहरदर्शनः प्रतीतरूपो भरतो ब्रवीद्वचः चकार बुद्धिंचम

अ० २

२७१

हाश्रमेतद्वानिगानिवासायनराधिपतात्मजः २४ इत्यार्षेश्वरामायणे वा ० अ
योध्या ० नवतितमः सर्गः ९० कृतबुद्धिं निवासाय तत्रैव स मुनिस्तदा भ
रतं के कथी पुत्रमातिथ्येन त्वमंत्रयत् १ अब्रवीद्भरतस्तेन न त्विदं भवता कृतं
पाद्यमर्घ्यमथातिथ्यं वने यदुपपद्यते २ अथोवाच भरद्वाजो भरतं प्रहसन्निव
जानेत्वा प्रीति संयुक्तं तुष्येत्त्वं येन केनचित् ३ सेनायास्तु तवैवास्याः कर्तुमिच्छा
मिभोजनं मम प्रीतिर्यथा रूपा त्वमर्हो मनुजर्षभ ४ किमर्थं चापि निक्षिप्य दूरे
बलमिहागतः कस्मान्नेहोपयातोसि सबलः पुरुषर्षभ ५ भरतः प्रत्युवा

वा० रा०

२७२

चेदं प्रांजलिस्तंतपोधनं नसेन्येनीपयानोस्मि भगवन्भगवद्रयात् ६ राज्ञा
हि भगवन्नित्यं राजपुत्रेण वा तथा यत्नतः परिहर्तव्या विषयेषु तपस्विनः ७
वाजिमुख्यामनुष्याश्च मत्ताश्च वरवारणाः प्रच्छाद्य भगवन्भूमिं महतीमनुयांति
मां ८ ते च क्षानुदकं भूमिमाश्रमेषूट्ठांस्तथा नहिं स्युरिति तेनाहमेक एवाग
तस्ततः ९ आनीयतामिति सेनेत्याक्षतः परमर्षिणा तथा तु चक्रे भरतः सेना
याः समुपागमं १० अग्निशालां प्रविश्याथ पीत्वा पः परिमृज्य च आतिथ्यस्य क्रि
याहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत् ११ आह्वये विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव च आ

अ० २

२७२

तिथ्यंकर्तुमिष्टामितत्रमेसंविधीयतां १२ आकृयेलोकपालं स्त्रीदेवानशक्र
पुरोगमान् आतिथ्यंकर्तुमिष्टामितत्रमेसंविधीयतां १३ प्राकूस्त्रोतसश्च
यानद्यस्तिर्यकूस्त्रोतसएवच पृथिव्यामंतरिक्षेचसमायांतद्वयसर्वशः १४
अन्याः स्रवंतुमैरेयंसुरामन्याः सुनिष्ठतां अपराश्चोदकं शातमिश्रुकं डरसो
पमं १५ आकृयेदेवगंधर्वान्निश्चायसुहृद्वाहूहून् तथैवाप्सरसोदेवगंधर्वैश्चा
पिसर्वशः १६ घृताचीमथविश्वाचोमिश्रकेशामलंबुसां नागदन्तान्चहेमान्चसो
मामद्रिकतस्यलीं १७ शक्रंयाश्चोपतिष्ठन्तिब्रह्माणंयाश्चभामिनीः सर्वस्त्वं

वा० रा०

२७३

वरुणासार्धमाह्वये सपरिच्छदाः १८ वनंकुरुषु यद्विद्यं वासी भूषणपत्रवत्
दिव्यनारीफलं शश्वत्तत्कोवेरमिहैव तु १९ इह मे भगवान्सोमो विधत्तामन्नमुत्त
मं भक्ष्यं भोज्यं च चोष्यं च लेह्यं च विविधं बहु २० विचित्राणि च माल्यानि पारप
प्रच्युतानि च सुरादीनि च पेयानि मांसानि विविधानि च २१ एवं समाधिना युक्त
स्तेजसा प्रतिमेन च शिक्षास्वरसमायुक्तं सुव्रतश्र्या ब्रवीन्मुनिः २२ मनसा ध्या
यतस्तस्य प्राञ्जुरवस्य कृतां जलैः आजग्मुस्तानि सर्वाणि देवतानि पृथक् पृथक्
२३ मलयंदर्दुरं चैव ततः स्वेदनुदो निलः उपस्पृश्य ववौ युक्त्या सुप्रियात्मा सु

अ० २

२७३

खंशिवः २४ ततोभ्यवर्षंतघनादिव्याःकुसुमवृष्टयः देवदुंदुभिघोषश्चदिक्षु
सर्वांसुश्रुश्रुवे २५ प्रववुश्चोत्तमावाताननृतुश्चाप्सगणः प्रजगुर्देवगंधर्वा
वीणाः प्रमुमुचुःस्वरान् २६ सशब्दौघांचभूमिंचप्राणिनांश्रवणानिच विवेशो
च्चावचःश्रुष्ट्याःसमोत्पद्यगुणान्वितः २७ तस्मिन्नेवंगतेशत्वेदिव्येश्रोत्रसुखे
नृणां दर्शभारतंसेन्यंविधानंविश्वकर्मणः २८ बभूवहिसमाभूमिःसमंतात्संच
योजनं शाडुलेर्बहुभिश्छन्नानीलवैडूर्यसन्निभैः २९ तस्मिन्नित्त्व्याःकपिस्था
श्चपनसाबीजपूरकाः आमलक्योवभूवुश्चक्षुताश्चफलभूषिताः ३० उन्न

वा०ली०

२७४

रेभ्यः कुरुभ्यश्च वनं दिव्योपभोगवत् आजगाम नदीसौम्यातीरजैर्बहुभिर्वृता
३३ चतुःशास्त्रानि शुभ्राणि शास्त्राश्च गजवाजिनो हर्म्यप्रासादसंयुक्तनोरणा
निशुभानि च ३२

सितमेघनिभंचापिराजवेशमसुनोरणं शुक्लमात्यका
नाकारंदिव्यगंधसमुत्थितं ३३ चतुरस्त्रमसंबाधं शयनासनयानवत् दि
व्यैः सर्वरसैर्युक्तं दिव्यभोजनवस्त्रवत् ३४ उपकल्पितसर्वान्धौलनिर्मलभा
जनं कृत्स्नसर्वासनं श्रामत्स्वास्नार्णशयनोत्तमं ३५ प्रविवेश महत्बाहुरनुत्ता

अ० २

२७४

तोमहर्षिणा वेश्मनद्रुतसंपूर्णभरतः कैकयीसुतः ३६ अनुजस्य श्रुते सर्वे
मंत्रिणः सपुरोहिताः बभूवुश्चमुदायुक्तास्तद्दृष्ट्वा वे ३७ तत्ररा
जामनंदित्यं व्यजनं छत्रमेव च भरतो मंत्रिभिः सार्धमभ्यवर्तत राजं वत् ३८ आ
सनं पूजयामास रामायाभिप्रणम्य च बालव्यजनमारायण्यपीदस्तच्चिगासने ३९
आनुपूर्व्यान्निषेदुश्च सर्वे मंत्रिपुरोहिताः ततः सेनापतिः पश्चात्प्रशस्ता च न्यपीदत
४० ततस्तत्रमुहूर्तेन नद्यः पायसकर्दमाः उपातिष्ठंत भरतं भरद्वाजस्य शासना
त् ४१ आसामुभयतः कूलं पांडुमृत्तिकलेपनाः रम्याश्चावसथादिव्यादास्त

वा० रा०

२७५

णस्य प्रसादतः ४२ तेनैव च मुहूर्तेन दिव्याभरणभूषिताः आगुर्विंशतिसा
हस्राब्रह्मणा प्रहिताः स्त्रियः ४३ सुवर्णमणिमुक्तेन प्रवालेन च शोभिताः आ
गुर्विंशतिसा हस्राः कुबेरप्रहिताः स्त्रियः ४४ याभिर्गृह्यत पुरुषः सोन्माद इव ल
क्ष्यते आगुर्विंशतिसा हस्रा नंदनादप्सरोगणाः ४५ नारदस्तुंबुरुर्गोपः
प्रभया सूर्यवर्चसः एते गंधर्वगजानो भरतस्याग्रतो जगुः ४६ अलंबुसा
मिश्रकेशी पुंडरीकाथ वामना उपानृत्वंत भरतं भरद्वाजस्य शासनात्
४७ यानि माल्यानि देवेषु यानि चैत्ररथे वने प्रयागेनान्यदृश्यं न भरद्वाजस्य

तेजसा ४८ बिल्वामार्दगिका आसंखुम्याग्राहाविभीतकाः अश्वत्थानर्त
काश्वासनभरद्वाजस्यतेजसा ४९ नतःसरत्नतालश्रनिलकाः सतमातृकाः
प्रहृष्टास्तत्रसंवेतुः कुक्कुभाभूत्वाथवामनाः ५० शिंशामलकीजंबूयाश्चान्याः का
ननेतृताः प्रमदाविप्रहंकृत्वाभरद्वाजाश्रमेवसन् ५१ सुरांसुरापाः पिबन्पाय
संचबुभुक्षिताः प्रांसानिचसुमेध्यानिभक्ष्यन्तांयोयादछति ५२ उष्ट्राद्यस्नाप
यन्तिस्मनदातारिषुवल्गुषु अप्येकमेकंपुरुषंप्रमदाः सप्तचाष्टन ५३ संग्राहन्त्यः
समापेतुर्नार्योविपुललोचनाः परिमृज्यतदान्योन्यंपाययन्तिचरांगनाः ५४

वा० रा०

२७६

हयान् गजान् खरान् पुष्टान् सथैव सुरभेः सुतान् अभोजयन्वाहनयास्नेषां भोज्यं व
थाविधि ५५ इहं श्रममधुलाजां श्रमभोजयन्ति स्म वाहनान् इक्ष्वाकुवरयोधानां चो
दयन्तो महाबलाः ५६ नाश्वबंधो श्वमाजानन्त गजं कुंजरग्रहः मत्तप्रमत्तमुदिता
राचमूस्तत्र संबभौ ५७ तर्पिताः सर्वकामैश्च रक्तचंदनरूषिताः अप्सुरोगणसं
युक्ताः सैन्या वाचमुदारयन् ५८ नैवायोध्यांगमिष्यामो न गमिष्यामदंडकान्
कुशलं भरतस्यास्तु रामस्यास्तु तथा सुरवं ५९ इति पारातयोधा श्रहस्य भारो हबं
धकाः अनाथास्तं विधिं लब्ध्वा वाचमेनामुदारयन् ६० संप्रहृष्टा विनेहस्तेन

रास्तत्रसहस्रशः भरतस्यानुयातारः स्वर्गोयामितिचाब्रुवन् ६१ नृत्यंतश्च
हसंतश्चगायंतश्चैवसेनिकाः समंतात्परिधा वंतेमात्स्योपेताः सहस्रशः ६२
नतोभुक्तवतांतेषांतदन्नममृतोपमं दिव्यानुद्दीक्ष्यभक्ष्यांस्तानभवद्भक्षणेमतिः
६३ प्रेष्याश्चैद्यश्चवध्वश्चबलस्थाश्चापिसर्वशः बभूवुस्तेभृशंप्रीताः सर्वेचाह
तवाससः ६४ कुंजराश्चखरोष्टाश्चगोश्चाश्चमृगपक्षिणः बभूवुः सुभृतास्त
त्रनातोह्यन्यमकल्पयन् ६५ नाशुकृवासास्तत्रासीन्शुषितोमालिनोपिवा स्त
साध्वस्तकेशोवानरः कश्चिद्दृश्यन् ६६ आजैश्चापिचताराहैर्नृछानवरसंच

वा.रा.

२७७

यैः फलनिर्यहसंसिधैः स्रपैर्गंधरसान्वितैः ६७ पुष्पाध्वजवतीः पूर्णाः शुक्ल
स्यान्नस्यचाभिनः ददश्रुर्विस्मितास्तत्रनरात्मौहीः सहस्रशः ६८ बभ्रुवर्चन
पाश्वर्षुकूपाः पायसकर्दमाः ताश्चकामदुधागावोदुमाश्चासन्मधुश्रुतः ६९ वा
प्योमेरेयपूर्णाश्चमृष्टमांसचयैर्वृताः प्रतप्तपैठरैश्चापिमार्गमायूरकौकुटैः ७०
पात्रीणांचसहस्राणिस्थालीनांनियुतानिच न्यर्बुदानिचपात्राणिशान्तकुंभ
मयानिच ७१ स्थात्यः कुंभ्यः करंभ्यश्चदधिपूर्णाः सुसंस्कृताः यौवनस्थस्य
गौरस्यकपिशस्यसुगंधिनः ७२ हृदाः पूर्णारसात्तस्यदध्नः श्वेतस्यचापरे

वभ्रुवुः पयसश्चान्येशार्कगणांचसंचयाः ७३ कल्कांश्चूर्णकषायांश्चस्नाना
निविधानिच ददश्रुर्भाजनस्थानितीर्थेषुसरित्तांनराः ७४ शुक्लानंशुमनश्चा
पिदंतधावनसंचयान् शुक्लंश्चंदनकल्कांश्चसमुद्देश्यतिष्ठत ७५ दर्पणान्प
रिमृष्टंश्चवाससांचापिसंचयान् गदुकोपाहनंचैवयुग्मान्यत्रसहस्रशः ७६ ओं
जनीःकंकनांकूर्वांश्चुत्राणिचधनंषिच मर्मत्राणानिचित्राणिशयनात्यासना
निच ७७ प्रतिपानहृदामूर्णान्वरोष्ट्रगजवाजिनां अवगाह्यसुतीर्थांश्चहृदांसोत्प
लपुष्करान् ७८ आकाशवर्णप्रतिमान्स्वच्छतोयान्सुखप्रदान् नीलचैड्यवर्णंश्च

वा० रा०

२७८

मृदूयवससं च यान् ७९ निर्वाणार्थं पशूनां नेददधुस्तत्र सर्षपाः यस्मयंतमनुष्या
स्ते स्वप्नकल्पं तदद्भुतं ८० दृष्ट्वा निश्चयं कृतं तावद्भरद्वाजमहर्षिणा इत्येवं रममाणानां
देवानामिव वंदने ८१ भरद्वाजाश्रमे रम्ये सारात्रिर्व्यत्यवर्तत प्रतिजग्मुश्च ताः
सर्वाः गंधर्वाश्च यथागतं ८२ भरद्वाजमनुजाप्य ताश्च सर्वा वरांगनाः ८३ तथै
व मत्तामहिरौलकदा नरास्मथैव दिव्या गरुचंदनोक्षिताः तथैव दिव्या विविधाः स्व
गुत्तमाः पृथग्विकाणां मनुजैः प्रमर्दिताः ८४ इत्यार्षे आनद्रामायणे वा० अयो०
एकनवतितमः सर्गः ९१ नतस्तारजनी व्युष्य भरतः सपरिहृदः कृतानि

वा० रा०

२७९

आश्रमंतस्य धर्मज्ञार्थार्थिकस्य महात्मनः आचक्ष्व कनमो मार्गः क्रियावित्तिच
शंसमे ८ इति एष्टुभरतं भ्रातुर्दर्शनलाकसे प्रत्युवाच महातेजा भरद्वाजो म
हानपाः ९ भरतार्थतृतीयेषु योजनेष्वजनेवने चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्दर
काननः १० उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मंदाकिनी नदी पुष्पितद्रुमसंछन्नारम्य
पुष्पितकानना ११ अनंतरं तत्सरिताश्चित्रकूटं च पर्वतं तयोः पर्णकुटीरान्त
तत्र तौ वसन्तो ध्रुवम् १२ दक्षिणेन च मार्गेण सव्यदक्षिणमेव च गजवाजि
समाकीर्णां वाहिनीं वाहिनीपते १३ बाह्यस्त्वमहाभाग ततो द्रक्ष्यसि राघवं

प्रयाणमिति च श्रुत्वा राजराजस्य योषितः १४ हित्वा यानानि यानानाहं ब्राह्म
णं पर्ववारयन् वेपमानाकुशाक्षनासहदेव्या सुमित्रया १५ कौसल्यातत्रज
ग्राहकराभ्यां चरणौ मुनेः असमभेन कामेन सर्वलोकस्य गार्हिता १६ कैकेयी
तत्रजग्राह चरणौ तत्पुत्रा तत्र दक्षिणमागम्य भगवन्तं महामुनिं १७ अ
दूराद् दूरतस्यैव तस्थो दीनमना स्तदा तत्र प्रपद्य भरतं भरद्वाजो महामुनिः १८
विशेषं ज्ञातुमिच्छामि मानृणां तव गणव एव मुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धार्मि
कः १९ उवाच प्रांजलिर्भूत्वा वाक्यं वचनकोविदः यामिमां भगवद्दीनां शोका

गी० रा०

१८०

नशनकशिनां २० पितुर्हिमहिषोदेवोदेवतामिवपरयति त्वातंपुरुषव्या
घंसिंहविक्रान्तगामिनं २१ कौसल्यासुषुवेरामंधानारमदितिर्यथा अ
स्यानामभुजंश्रुष्टायासातिष्ठतिदुर्मताः २२ इयंसुमित्रादुःखार्त्तादेवीराज्ञ
श्रमध्यमा कर्णिकारस्यशारवेवशार्णपुष्पावनांतरे २३ एतस्यास्तोसुतो
देव्याःकुमारोदेववर्णिनो उभौलक्ष्मणशत्रुघ्नोबारौसत्यपराक्रमौ २४
यस्याकतेनरव्याघ्रौजीवनाशमितोगतो राजापुत्रविहीनश्चस्वर्गदशर
थोगतः २५ क्रोधनामकृतप्रसांहतांसुभगमानिना ऐश्वर्यकामांकैके

अ० १

१८०

पीमनार्यागार्यरूपिणी २६ ममेतांमातरंविहिन्नशंसोपापनिश्चया यतोम
लं हि पश्यामि असन्तं महात्मनः २७ इत्युक्त्वा नरशार्दूलो बाष्पगद्गदया गिरा
विनिश्चस्य सताम्राक्षः कुक्षो नागरवश्रसन् २८ भरहाजो महर्षिस्तं ब्रुवं
तं भरतं तदा मृत्युवाच महाबुधिरिदं वचनमर्थवित् २९ न दोषेणावगंत
व्याकैकेयी भरत त्वया गमय ब्राजनं ह्येतत्सुरवोदकं भविष्यति ३० देवानां
राजानां च ऋषीणां भावितात्मनां हितमेव भविष्यद्विरामप्रवाजनादिह ३१
अभिवाचतु संसिद्धः कृत्वा चैव प्रदक्षिणं आमं च भरतः सैन्यं युज्यतामिति

वी. ग.

२८१

चा ब्रवीत् ३२ ततो गजिरथान्युक्ता दिव्या हेमविभूषिताम् अथ्यारोहन्
याणार्थं बह्वहविभोजनः ३३ गजकन्या गजाश्चैव हेमकक्ष्याः पताकिनः
नीमृता इव घर्माने स घोषाः संप्रतस्थिरे ३४ विविधान्यपियानानि महानि च
लघूनि च प्रययुः सुमहार्हाणि पादैरपि पदानयः ३५ अथ यानप्रवेकेस्तु कौ
सल्या प्रमुखास्त्रियः रामदर्शनकांक्षिण्यः प्रययुर्मुदितास्तदा ३६ चंद्रार्क
तरुणाभासां नियुक्तां शिबिकां शुभां आस्थाय प्रययौ श्रीमान् भरतः सपरि
श्रुतः ३७ सा प्रयानामहासेना गजराजिसमाकुला दक्षिणां दिशमावृत्य म

अ. २

२८१

हामेघद्वोयितः ३८ वनानिचयानिक्रम्यनुष्ठानिमृगपक्षिभिः गङ्गायाः
रवेत्तायांगिरिष्वथुनदीष्वपि ३९ सासंप्रहृष्टहृजवाजियथान्वित्रासयंतीमृग
पक्षिसंचान् महद्वनंतत्प्रविगाहमानारराजसेनाभरतस्यतत्र ४० इत्यापेक्ष
मद्रामायणे वा० अयो० द्विनवतितमः सर्गः ९२ तयामहत्यायापिन्या
ध्वजिन्यावनवासिनः आर्दितायथपामनाः सयथाः संप्रदुःखुः १ क्रक्षाः एष
तमुख्याश्चरुरवश्चसमंततः दृश्यंतेवनवाटेषुगिरिष्वपिनदीषुच २ ससं
प्रतस्थेधर्मात्माप्रीतोदशरथाभजः वृनोमहत्यानादित्यासेनयाचतुरंगया

वा० रा०

२८२

२ सागरौघनिभासेनाभरतस्यमहात्मनः महीमंछादयामासप्रावृषि
धामिमांबुदः ४ तुरंगौघैरवततावारणैश्चमहाबलैः अनालक्ष्याच्चिरंकालं
तस्मिन्कालेबभूवसा ५ सगत्वादूरमध्वानंतसंपरिश्रान्तगहनः उवाचवचनं
श्रोमान्वसिष्ठंमंत्रिणांवरं ६ यादृशंलक्ष्यतेरूपंमथान्वैवमयाश्रुतं व्यक्तंप्राप्ता
स्मृतंदेशंभरद्वाजोयमब्रवीत् ७ अयंगिरिशिखरूटस्तथामंहाकिनीनदी ए
तत्प्रकाशतेदूरान्नीलमेघनिभंवनं ८ गिरेःसानूनिरम्याणिचित्रकूटस्यसं
प्रति वारणैरवमृद्यंतमामकैःपर्वतोपमैः ९ मुंचंतिकुसुमान्येतेनगाःपर्वत

अ० २

२८२

मानुषु नीलाद्वातपापायेतोयंनोयधराघनाः १० किन्नुराचरितंदेशंप
त्रुघ्नपर्वते ह्यैः समंतादाकीर्णमकरैरिवसागरं ११ एतेमृगगणाभांतिशीघ्रवे
गाः प्रचोरिताः वायुप्रविधाः शरदिमेघजालाद्वांवरे १२ कुर्वंतिकुसुमापीडा
नशिरस्यसुरभीनिमी मेघप्रकाशैः फलकैर्दाक्षिणात्यानरायथा १३ निक्कूज
मिवभूत्तेदंबनंघोरप्रदर्शनं अयोध्येवजनाकांर्णसंप्रतिप्रतिभातिमे १४ सु
रैरुदीरितोरिणुर्दिवंप्रच्छाद्यतिष्ठति तंवहत्यानिलः शीघ्रं कुर्वन्निवममप्रियं १५
स्यंदनांस्तुरगोपेतान् सूतमुख्यैरधिष्ठितान् एतान्संपततः शीघ्रं पश्यशत्रु

वा० रा०

२८३

अकानने १६ एताच्चित्रासिनामपश्यबर्हिणः प्रियदर्शनान् एतमापततः
शैलमधिवासंपतत्रिणां १७ अतिमात्रमयंदेशो मनोत्तः प्रतिभानिमे ता
पसानां निवासोयं व्यक्तं स्वर्गपथोनघ १८ मृगामृगीभिः सहिता बहवः पृष
तावने मनोत्तरूपा लक्ष्यं ते कुसुमेरिवचित्रिताः १९ साधुसैन्याः प्रतिष्ठंता वि
चित्तंतु चकानने पथानोपुरुषव्याघ्रौ दृश्येते रामलक्ष्मणौ २० भारतस्य
वचः श्रुत्वा पुरुषाः शस्त्रपाणयः विविशुस्तद्वनं भूराधमाग्रंददशुस्ततः २१
ते समालोक्य धूमाग्रमचुर्भरतमागताः नामनुष्ये भवत्यग्निर्यत्कम् २२

घवो २२ अथनात्रनरव्याघ्रोराजपुत्रोपरंतपो अन्येराशमाः संतिव्य
मत्रतपस्विनः २३ तद्धुत्वाभरतस्तेषां वचनं साधुसंमतं सैन्यानुवाच
वंस्तानमित्रबलमर्हन्ः २४ यन्नाभवंतस्तिष्ठन्तुनेतो गंतव्यमग्रतः अहमे
वगमिष्यामि सुमंत्रो धृतिरेव च २५ एवमुक्तास्ततः सैन्यास्तत्र तस्थुः समंत
तः भरतो यत्र धूमाग्रंतत्र दृष्टिं समादधत् २६ व्यवस्थिताया भरतेन सा च
मूर्तिरीक्षमाणापि च भूमि मग्रतः बभूव हृष्टानन्तिरेण जानता प्रियस्य रामस्य
समागमं तदा २७ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अ० अध्याकां० उ० त्रिनवतितमः

वा० श०

२८४

सर्गः ९३ दूर्ध्वकालोपितस्नास्मिन्नगिरौगिरिवरप्रियः वैदेह्याः
प्रियमाकांक्षत्संचाचिन्नं विलोभयन् १ अथदाशरथिश्चित्रं चित्रकूटमदर्श
यन् भार्याममरत्नं काशः शचासिवपुरंदरः २ नराज्यभ्रंशनं भद्रेन सुहृद्भिर्वि
नाभवः मनोमेवाधत्ते हृत्स्वारमणीयमिमं गिरिं ३ पश्येममचलं भद्रे नानादि
जगणा युतं शिरवरेः स्वमिवोद्दिष्टैर्धातुमद्भिर्विभूषितं ४ केचिद्रजनसंका
शाः केचिश्चनजसन्निभाः पीनमांजिष्टवर्णाश्च केचिन्माणिवरप्रभाः ५ पुष्पा
र्कैः केनकाभाश्च केचिज्ज्योतीरसप्रभाः विराजंते चलेन्द्रस्य देशा धातुविभू

अ. १

२८४

पुलिनां रम्यां हंससारससेवितां कुसुमैरुपसंपन्नां पश्य मंदाकिनां नदी ३ ना
नाविधेस्तोररुहैर्वृतां पुष्पफलद्रुमेः राजंती राजराजस्य नालिनीमिव सर्वतः
४ मृगयूथनिषिन्नानि कलुषां भांसि सांप्रतं तीर्थानिरमणीयानिरति संजनयन्ति
मे ५ जटाजिन्धराः कालेवल्कलोत्तरवाससः कृषयस्त्ववगाहंते नदीमंदा
किनां प्रिये ६ आदित्यमुपातेष्ठेते नियमादूर्ध्वबाहवः एते परे विशालाक्षिमु
नयः संशितव्रताः ७ पारुतो धूतशिखरैः प्रनृत्त इव पर्वतः पादपैः पुष्पपत्राणि
सृजद्भिरभिनीनतां ८ कचिन्प्राणिनिकाशोदां कचित्पुलिनशालिनां कचिन्

श्री. रा.

२८७

सि^जह्यना^{सु}कीर्णा^{सु}पि^{सु}मंदाकिनीनंदं ९ निर्धूतान्वायुनापश्यविततांष्यसंच
यान् पोपूयमानानपरा^{सु}न्यश्यत्वंतनुमध्यमे १० पश्यैतद्वत्पुनश्चसौरथांगा
कृपनाहिजाः अधिरोहंतिकल्याणिनिष्कृजंतः शुभागिरः ११ दर्शनंचित्र
कूटस्यमंदाकिन्याश्चशोभने अधिकंपुरवासाचमत्येतवचदर्शनात् १२
विधूतकल्मषैः सिद्धैस्तपोदमशमान्चितैः नित्यविशोभितजलांविगाहस्वम
यासह १३ सरसीवच्चविगाहस्वसीतेमंदाकिनीनंदं कमलान्यवमज्जंतीषुक्
राणिचभामिनि १४ त्वंपोरज्जलवद्वातानयोध्यामिवपर्वतं मन्यस्त्वचनिते

अ. २

२८७

नित्यं स्मरयूवदिमानदा १५ लक्ष्मणश्चैव धर्मात्मा मन्त्रिदेशे व्यवस्थितः त्वं
चातुकूला वैदेहि प्रीतिं जनयथो मम १६ उपस्पृशंस्त्रिषवणं मधुमूला फलाश
नः नायोध्यायै नराज्याय स्पृहयेच्च त्वया सह १७ इमां हिरस्यांगजयूथलोडि
तां निपाततो यांगजसिंहवानरैः सुपुष्पिनां पुष्पभरैरलंकृतानसो स्त्रियः स्या
न्नगन क्लृप्तः सुरवी १८ इतीवरामो बहुसंगतैश्चः प्रिया सहायः सरितैर्ब्रुव
न् चचाररम्यं नयनां जनप्रभंसचित्रकूटं रघुवंशवर्धनः १९ इत्यार्षे श्राम
द्रामायणे वा ० अयोकांडे पंचनवतिः सर्गः १५ तां नदादर्शयित्वा तु मैथि

प्रति

वा० रा०

२८८

लांगिरिनिम्नगां निष्पसादगिरिप्रस्थेसीतांमांसेनछंदयन् १ इदंमध्यमि
देस्वादुनिष्टमिदमग्निना एवमास्तेसधर्मात्मासीतयासहराघवः २ तथा
तत्रासतस्तस्य भरतस्यानुयायिनः सैन्यरेणुश्चशब्दश्चप्रादुरास्मानभस्पृशो
३ एतस्मिन्नंतरेत्रस्ताः शब्देनमहताततः अर्दितायूथपामनाः स्वयूथा दुद्रुवर्दि
शः ४ सतंसैन्यसमुद्गतेशब्देषुश्रावराघवः तांश्चविप्रद्रुतांस्वान्मूथपानत
वैश्नव ५ तांश्चविप्रद्रुतान्दृष्ट्वातंचश्रुत्वा महास्वनं उवाचरामः सौमित्रिंलक्ष्म
णंदीप्ततेजसं ६ हंतलक्ष्मणपश्येहसुमित्रासुप्रजास्त्वया भीमस्तनितगं

अ० २

२८८

भीरंतुमुक्तः श्रूयतेस्वनः ७ गजयूथानिवारण्येमहिषावामहावने वित्रासि
नामृगाः सिंहैः सहसाप्रद्रुतादिशः ८ राजावाराजपुत्रोवामृगयामहतेवने अ
न्यद्वाश्वापदं किंचित्सौमित्रेणातुमर्हसि ९ सुदुश्चरोगिरिश्रायं पक्षिणामपि
लक्ष्मण सर्वमेतद्यथातत्त्वमभिज्ञातुमिहर्हसि १० सलक्ष्मणः संत्वरितः
सालुमारुह्यपुष्पिते प्रेक्ष्यमाणोदिशः सर्वाः पूर्वोदिशमवैक्षत ११ उदञ्जुरवः
प्रेक्ष्यमाणोददर्शमहतीचमूं गजाभ्वरथसंवाधां यत्तेर्युक्तां पदानिभिः १२ ता
मभ्वरथसंपूर्णारथध्वजविभूषितां शशंससेनांगमायवचनंचेदमब्रवीत् १३

वा० रा०

२८२

अग्निं संशमयत्वार्यः सीता च भजतां गुहां सज्जं कुरुष्व चापं च शरांश्च कद
चंतथा १४ तं रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं पुत्र्युवाच ह अंगावेशस्वसौ मित्रेक
स्येनां मन्यते च मं १५ एवमुक्तस्तुरामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् दिधक्षन्निव
तां सेनां रुषितः पावको यथा १६ संपन्नं राज्यमिच्छंस्तु व्यक्तं प्राप्या भिवेचने आ
वाहंतुं समभ्येतिकैके व्याभरतः सुतः १७ एष वे सुमहां शीमान् चित्पासं प्रका
शते विराजत्युज्ज्वलस्कंधः कोविदारध्वजोरथे १८ भजंत्येते यथा काममश्ना
नारुह्य शीघ्रगान् एते भ्राजंति संहृष्टा गजानां रुह्यसादिनः १९ गृहीतधनुषा

अ० २

२८२

वावांगिरिं वीरश्रयावहे अथवेहैवतिष्ठावः सन्नधावुद्यतासुधौ २० अपिने
वशाभागछेत्कोविदार ध्वजोरणे अपिद्रश्यामभरतंयत्कतेव्यसनंमहत् २१
त्वयाराघवसंप्राप्तंसीतयाचमयातथा यन्निमित्तंभवान्नराज्यान्च्युतौराघ
वशाश्वतान् २२ संप्राप्तोयमरिर्वीरभरतोवध्यएवहि भरतस्यवधेदोषंन
हंपश्यामिराघव २३ पूर्वापकारिणंहत्वानद्यधर्मेणमुज्यते पूर्वापकाराभर
तस्त्यागेधर्मश्चराघव २४ एतस्मिन्निहतेकस्त्नामनुशाधिवसुंधरां अद्य
पुत्रंहतंसंख्येकैकेयीराज्यकामुका २५ मयापश्येत्सुदुःखार्ताहस्तिभिन्नमिव

वी० रा०

२९०

द्रुमं कैकेयां च वधिष्यामि सानुबंधां स बांधवां २६ कलुषेणाद्यमहतामेदिनी
परिमुच्यतां अद्येमं संयतं क्रोधमसत्कारं च मानद २७ मोक्ष्यामि शत्रुसैन्येषु
कश्चोषिवहुताशनं अद्यैव चित्रकूटस्य काननं निशितैः शरैः २८ छिंदं छत्र
शरीराणि करिष्ये शोणितोक्षितं शरैर्निर्भिन्नहृदयान् कुंजरांस्तुरगांस्त
था २९ भ्रातृपारिकर्षंतु न संश्रानिहतात्मया शराणां धनुषश्चाहमन
जोस्मिन्महावने ३० ससैन्यं भरतं हत्वा भविष्यामि न संशयः ३१ इत्याषे
श्रीमद्रामायणे वा० अयो० षण्णवतितमः सर्गः ९६ सुसंरब्धं तु भरतं

अ० २

२९०

लक्ष्मणं क्रोधमूर्छितं॥ रामस्तु परिमंत्वाथ वचनं चेदमब्रवीत् १ किम
वधनुषाकार्यमसि नावासचर्मणा महाबलेमहोत्साहेभरते स्वयमागते
२ पितुः सत्यं परिश्रुत्सहत्वा भरतमाहवे किं करिष्यामि राज्ञ्येन मापवादेन
लक्ष्मण ३ यद्द्रव्यं बांधवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत् नाहं न त्प्रतिगृह्णह्य
यां भक्ष्यान्निषकृतानिव धर्ममर्थं च कामं च दृष्टिं च चापि लक्ष्मण दृष्ट्वा मि
भवतामर्थे एतत्प्रतिश्रुणोमि ते ५ भ्रातृणां संग्रहार्थं च सुरगार्थं चापि लक्ष्म
ण राज्यमप्यहमिच्छामि सत्येनायुधमात्मने ६ नेयं मम महोत्सोम्यहर्तुर्भा

वा० ग०

२९३०

सागरांबरा नहीछेयमधुमेणशक्रत्वमपिलक्ष्मण ७ पाहिनाभरतंत्वांच
शत्रुघ्नंचापिमानद भवेन्ममसुखंकिंचिद्भस्मनत्कुरुतांशिरा ८ मत्प्रेहमा
गतोयोध्यांभरतोभ्रातृवत्सलः ममप्राणैःप्रियतरः कुरुधर्ममनुस्मरन् ९
श्रुत्वाप्रव्राजितंमोहिजटावल्कलधारिणं जानक्यासहितंवीरत्वयाचपुरुषो
त्तम १० स्नेहेनाक्रान्तहृदयः शोकेनाकुलितेन्द्रियः द्रष्टुमभ्यागतोद्येषभर
तोनात्यथागतः ११ अंवांचकेकयोरुष्यभरतश्चाप्रियंवदन प्रसाद्यपित
रंश्रीमान् राज्यंमेदातुमागतः १२ प्राप्तकालेययैषोस्मान्भरतोद्रष्टुमर्हति

अ० ३

२९३

अस्मासुमनसाप्येपनाहितं किंचित्ताचरेत् १३ विप्रियं कृतपूर्वते भरतेन कृतं
नु किं ईदृशां ताभयं नेद्य भरतं यद्विशंकसे १४ नहिते निष्ठुरं गन्धो भरतो नाप्रियं
वचः अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते १५ कथं नु पुत्राः पितरं हन्युः कस्यां
चिदापदि भ्राता वा भ्रातरं हन्यात्सौ मित्रे प्राणमात्मनः १६ यदि राज्यस्य हेतौ स्त्वपि
मागन् प्रभाषसे वक्ष्यामि भरतं दक्षारज्यमस्मे प्रदीयतां १७ उच्यमानो हि भर
तो मया लक्ष्मणतद्वचः राज्यमस्मे प्रयच्छेति बाढमित्येवमस्यते १८ तथोक्तो
धर्मशालेन भ्रात्रा तस्य हितैरतः लक्ष्मणः प्रविवेशो वृत्त्या निगात्राणि लज्ज

या० रा०

२९२

या १९ तुह्यक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा त्रीदितः प्रत्युवाच ह त्वामन्येद्रष्टुमायातः पि
तादशार्थः स्वयं २० त्रीदितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह एष मन्ये म
हाबाहुरिहास्मान्द्रष्टुमागतः २१ अथ वानो ध्रुवं मन्ये मत्यमानः सुरोचि
तो वनवासमनुध्याय गृहाय प्रतिनेष्यति २२ इमां चाप्येष वै देही मत्यंत सु
खसेविना पिता मे राघवः श्रीमान् वनादादाय यास्यति २३ एतौ नौ संप्रकाशे
ते गोत्रवन्तौ मनोरमौ वायुवेगसमो वीरौ जवनौ नुरगोनमौ २४ स एष सु
महाकायः कंपते बाहिनीमुखे नागः शत्रुं जयो नाम वृक्षलातस्य धीमनः

अ० २

२९२

२५ ननु पश्यामि तत्तु त्रेपांडुरं लोकविश्रुतं पितुर्दिव्यं महाभाग संश
यो भवता ह मे २६ वृक्षाग्रादवरोहत्वं कुरु लक्ष्मण मद्वचः इतीदं रामो ध
र्मात्मा सोमि त्रिंशत्तु मुवाच ह २७ अवतीर्य तु सा लाग्रान् स्नात्वा सप्तमिति जयः
लक्ष्मणः प्रांजलिभूत्वा तस्थो रामस्य पार्श्वतः २८ भरतेनाथसंदिष्टाः सं
मर्दो न भवेदिति समंतात् तस्य शूलस्य सेना वा समकल्पयन् २९ अध्यर्धं
मिश्राकुचमूयौ जनं पर्वतस्य ह पार्श्वे न्यविशदा वत्स गजवाजिनराकुला
३० साचित्रकूटे भरतेन सेनाधर्मं पुरस्कृत्या विधूय दर्पं प्रसादनार्थं रघु

ग. रा.

२९३

नंदनस्य विरोचते नीतिमता प्रणीता ३३ इत्यार्षे श्रीगामायणे वा० अ० यो०
सप्तमवतिः सर्गः ९७ निवेश्य सेनां तु विभुः पद्मांशद वनांवरः अभि
गंतुं सकाकुत्स्थमित्येष गुरुवर्त्तकं १ निविष्टमात्रे सेत्येतु यथोद्देशं विनात
वत् भरतो भ्रातरं वाक्यं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् २ क्षिप्रं वनमिदं सौम्य नर
संघैः समन्ततः कुब्जेऽथ सहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ३ गुह्यं ज्ञातिस
हस्रेण शरचापासि पाणिना समन्वेषतु सकाकुत्स्था वस्मिन्परिवृतः स्वयं ४ अमा
त्यैः सह पौरैश्च गुरुभिश्च हि जानिभिः सह सर्वं चरिष्यामि पद्मांशपरिवृतः स्वयं ५

अ० २

२९३

यावन्नरामंद्रश्यामितलश्मणं वामहावृतं वैदेहीवामहाभागं नमेशांतिर्भविष्य
ति ६ यावन्नचंद्रसंकाशं तद्रश्यामिश्रुभाननं भ्रातुः पद्मविशाखाक्षं नमेशांति
र्भविष्यति ७ सिधार्थः खलुसोमित्रिर्यश्चंद्रविमलोऽयं मुखं पश्यति रामस्य
राजीवाक्षं महाद्युतिः ८ यावन्नचरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यंजनान्वितौ शिरसाप्रग्र
हीष्यामि नमेशांतिर्भविष्यति ९ यावन्नराज्ये राज्याहः पितृपैतामहे स्थितः अ
भिषिक्तो जलकुन्धो नमेशांतिर्भविष्यति १० कृतकृत्या महाभाग वैदेहीजन
कात्मजा भर्तारं सागरांतायाष्टथिव्याया नुगच्छति ११ सुशुभाश्चित्रकूटोऽसौ

वा० रा०

२९४

गिरिराजसमोगिरिः यस्मिन्वसतिकाकुत्स्थः कुबेरद्वन्द्वनन्दने १२ कृतकार्य
मिदं दुर्गं वनं व्याचक्षिण्येवितं यदध्यास्ते महाराजो गमः शस्त्रभृतां वरः १३ एव
मुक्तामहातेजा भरतः पुरुषर्षभः पद्मा मेव महातेजाः प्रविशे शमहृदने १४ सत्ता
निद्रुमजात्यानिजातानि गिरिसानुषु पुष्पितायाणि मध्येन जगम वदतां वरः १५
सगिरेऽश्चित्रकूटस्य सालमारुह्य सत्वरं रामाश्रमगतस्याग्रे दर्शय्य जमुखिनं
१६ नन्दस्वाभरतः श्रीमान्मुमोद सह बांधवः अत्र राम इति ज्ञात्वा गतः पारमिता
भसः १७ सचित्रकूटे तु गिरौ निशम्य रामाश्रमं पुण्यजनोपपन्नं गुहेन सार्धं

अ० २

२९४

त्वरितोजगाम पुनर्निवेश्यैव च मम हात्मा १८ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अ
यो० अ० अ० नवमः सर्गः १८ निवि [redacted] षायां तु सेनायामुत्सुको भर
तस्ततः जगाम भ्रातरं द्रुपदं शत्रुघ्नमनुदर्शयन् १ ऋषिं वासिष्ठं संदिश्यमात्
मैश्वर्यमानय इति त्वरितमग्रे स जगाम गुरुवत्सलः २ सुमंत्रस्त्वपिशत्रुघ्न
मदूरादन्ववर्तत रामदर्शनं जस्रवो भरतस्येव तस्य च ३ गच्छन्नेवाथ भरतस्त
पसारुपसंस्थिताम् भ्रातुः पूर्णकुटीं श्रीमानुदजं च ददर्श ह ४ शालायास्त
प्रतस्तस्याददर्श भरतस्तदा काष्ठानि चावभग्नानि पुष्पाण्यपचितानि च ५

वी० रा०

२९५

तलस्मिणस्यरामस्यददर्शाश्रममेयुषः कलंवृक्षेघभिज्ञानंकुशचारेः क
चित्कचित् ६ ददर्शभवनेनस्मिन्महतः संचयान्कृतान् मृगाणामहि
षाणांच कनीषेः शीतकारणात् ७ गच्छन्नेवमहाबाहुर्युतिमान्भरतस्त
दा शत्रुघ्नंचाब्रवीष्टृष्टतानमात्यांश्चसर्वशः ८ मन्येप्राप्तास्मतेदेशंभर
द्वाजोयमब्रवीत् नानिदूरेहिमन्येहंनदीमंदकिनीमितः ९ उच्चैर्वधानिची
रणितलस्मणेनभवेदयं अभिज्ञानकृतः पंथापिकालेगंतुमिच्छता १०
इहंचोदानंदतानांकुंजरगणान्तरास्विनां शैलपार्श्वपरिक्रान्तमन्योन्यमभिग

अ० २

२९५

जैनां ११ यमेवाधातुमिच्छन्तिनापसाः सततं वने नस्यासौ दृश्यते धूमः संकु
लः कृष्णवर्त्मनः १२ अत्राहंपुरुषव्याघ्रं गुरुसत्कारकारिणं आर्यं दृश्यामि
संहृष्टं महर्षिं मिश्रराघवं १३ अथ गत्वा मुहूर्तं तु चित्रकूटं सराघवः मंरा कि
नीमनुप्राप्तस्मिन्नं चेदमब्रवीत् १४ जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्मे वीरासनं रतः
जनं द्रोनिर्जनं प्राप्य धिक्प्रेजन्मसजीवितं १५ मत्कृते व्यसनं प्राप्नो लोकना
थो महाद्युतिः सर्वान् कामान्परित्यज्य वने वसति राघवः १६ इति लोकसमा
कृष्टः पारिषद्यप्रसारयन् रामं तस्य पतिष्यामि सीताया लक्ष्मणस्य च १७

बी० रा०

२९६

एवं सवितृपंस्तस्मिन्वनेदसारथात्मजः ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनो
रमाम् १८ शालतालाश्रुकर्णानां पर्णे बहुभिर्गृह्यतां विशालां मृदुविल्ली
र्णाकुशैर्वह्निमिवाध्वरे १९ शक्रायुधनिकाशैश्चक्रार्मुकैर्भोरसाधनेः रु
क्मपृष्ठैर्महासारैः शोभितां शत्रुबाधकैः २० अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्त
णगतैः शरैः शोभितां दीप्तवदनेः सर्पैर्भोगवतीमिव २१ महारजतवासोभ्या
मसिभ्यांच विराजितां रुक्माबिंदुविचित्राभ्यांचर्मभ्यांचापिशोभितां २२ गो
ध्यांगुलित्रैरासक्तैश्चित्रकांचनभूषितैः अरिसंचैरनाधृष्यामृगैः सिंहगुह्य

अ. २

२९६

मिव २३ प्रागुदकप्रवणांवेदिंविशालांसीतपावकां ददर्शभरतस्तत्रपुण्यांरा
मनिवेशने २४ निरीक्ष्यसमुहर्तंतुददर्शभरतोगुहं उदजेराममासीनंजटामं
उलधारिणं २५ कृष्णाजिनधरंतंतुचीरवल्कलवाससं ददर्शराममासीन
मभितःपावकोपमं २६ सिंहस्कंधंमहाबाहुंपुंडरीकनिभेक्षणं पृथिव्याःसा
गरांतायाभर्तारंधर्मचारिणं २७ उपविष्टमहाबाहुंब्रह्माणामिवशाभवतं स्थि
डिलेदर्भसंस्मरणेसीतयालक्ष्मणेनच २८ तंदृष्ट्वाभरतःश्रीमान्दुःखमोह
परिप्लुतः अभ्यधावतधर्मात्माभरतःकैकयासुतः २९ दृष्ट्वैवविललापार्तो

वा० रा०

२९

वाष्पसंदिग्धयागिरा अशक्रुवन्वारयितुं धैर्याहचनमब्रुवन् ३३ यः संस
दिप्रकृतिभिर्भवेद्युक्तउपासितुं वन्ये मृगेरुपासीनः सोऽयमारुते ममाग्रजः ३३
वासोभिर्बहुसाहस्रैर्यो महात्मा पुरोचितः नृणां जिने सोऽयं मिह प्रवस्ते धर्ममा
चरन् ३२ आधारयद्यो विविक्ताश्चिन्ताः सुमनसः सदा सोऽयं जटाभारमिमं
सहते राघवः कथं ३३ यस्य यत्ने यथादिष्टे युक्तो धर्मस्य संवयः शरीरक्रे
शसंभूतं सधर्मं परिमार्गते ३४ चंदनेन महाहर्षेण यस्यांगमुपसेवितं म
त्तेन तस्यांगमिदं कथमार्चय्य सेवते ३५ मन्त्रिमित्तमिदं दुःखं प्राप्सोरामः सु

अ. २

२९

खोचितः धिग्जीवितं नृशंसस्य मम लोकविगर्हितं ३६ इत्येवं विलुपन्तः
प्रसिन्नमुखपंकजः पादावप्राप्य रामस्य पपात भरनोरुदन् ३७ दुःखाभि
तप्तो भरनो राजपुत्रो महाबलः उत्कार्येति स लहानं पुनर्नो वाचकिंचन ३८
बाष्पैः पिहितकंठश्च प्रेश्य रामं यशस्विनं आर्येत्येवाभिसंक्रुश्य व्याहर्तुं नाश
कततः ३९ शत्रुघ्नश्चापिरामस्य ववंदे चरणोरुदन् तावुभौ च समा लिङ्ग्य रा
मोऽप्यश्रूण्य वर्त्तयन् ४० ततः सुमंत्रेण गुहेन चैव समीयत् त्तराजसुता वरण्ये
दिवाकरश्चैव निशाकरश्च यथा वरेऽशुक्रवृहस्पतिभ्यां ४१ तान् पार्थिवान्

वारणयूथपाहन्समागतांस्तत्रमहत्यरण्ये वनोक्तसस्तेभिसमाश्यसर्वैव
श्रूयमुंचत्प्रविहायहर्ष ४२ इत्यार्वेश्रीनद्रामायणे रा. अयो. नवनवति
तमःसर्गः ९९ जटिलंचोरवसनंप्रांजलिंपतितंभुवि ददर्शरामोदुर्दर्शं
युगोतेभास्करंयथा १ कथंचिदभिविज्ञायविवर्णवदनंकुशं भ्रातरंभर
तंरामःपरिजयाहपाणिना २ आग्रायरामस्तंमूर्ध्निपरिष्वज्यचराघवं अं
केभरतमारोप्यपर्यष्टुतसादरं ३ कनुतेभूतिनातानयदरण्यंत्वमाग
तः नहि नंजीवतस्तस्यवनमागंनुमहंसि ४ चिरस्यवतपश्यामिदूराङ्गर

अ. २

२९८

तमागतं दुःप्रतीकमरण्येस्मिन् किं तात वनमागतः ५ कच्चिन्नुधरनेतात
राज्यायत्तमिहागतः कच्चिन्नदीनः सहसाराजालोकांतरंगतः ६ कच्चि
त्सोम्यनतेराज्यं भ्रष्टं बालस्यशाश्वतं कच्चिदुश्रूषसेनातपितुः सत्यपरा
क्रम ७ कच्चिदशरथो राजा कुशला सत्यसंगरः राजसूयाश्वमेधानामाह
तांधर्मनिश्चितः ८ सकच्चिद्वात्सलो विद्वान्धर्मनित्यो महाद्युतिः इश्वाकूणा
मुपाध्यायो यथावनात पूज्यते ९ नात कच्चिन्नको सत्या सुमित्रा च प्रजावती
मुखिनी कच्चिदार्था च देवी नंदनिके कयी १० कच्चिद्विनयसंपन्नः कुलपुत्रो बहुश्रु

नः अनुसूयरनुद्रशसक्तस्तेपुरोहितः ३१ कच्चिदग्निषुतेयुक्तोविधिशो
मतिमन्निनुः हुतंचहोष्यमाणंदकालेवेदयतेसदा ३२ कच्चिदेवान्मितृभृत्यान्
गुरून्पितृसमानपि वृक्षाश्चतानवैद्याश्चब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे ३३ दधस्त्रवर
संपन्नमर्थशास्त्राविशारदं सुधन्वानमुपाध्यायंकच्चित्वेतामन्यसे ३४ कच्चि
दात्मसमाःभूराःश्रुतवंतोजितेन्द्रियाः कुलीनाश्चेंगितज्ञाश्चकृतास्तेतानमं
त्रिणः ३५ मंत्रोविजयमूलंहिराज्ञांभवतिराघव सुसंवृतोमंत्रिधुरैरमात्यैः
शास्त्रकोविदैः ३६ कच्चिन्निद्रावशानैषिकच्चित्कालेवबुध्यसे कच्चिच्चापर

अ० २

६

२९९

रात्रेषु चिंतयत्यर्थं नैषुणं १७ कच्चिन्मंत्रयसे नैकः कच्चिन्नबहुभिः सह क
च्चित्ते मंत्रितो मंत्रो राष्ट्रं न परिधावति १८ कच्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महो
दयं शिघ्रमारभसे कर्म न दीर्घया सिराघव १९ कच्चिन्नुसुकृतान्येव कृत रूपा
णि वा पुनः विदुस्ते सर्वकार्याणि न कर्तव्याणि पार्थिवः २० कच्चिन्नतर्कैर्भुक्त्या
वा मेचाप्यपरिकीर्तिताः त्वया वा न वक्तव्या मात्यैर्बुध्यते तान मंत्रितं २१ कच्चित्स
हस्ते मूर्खाणामेकमिच्छासि पंडितं पंडितो ह्यर्थं कल्लेषु कुर्यान्ने श्रेयसं महत्
२२ सहस्राण्यपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महापतिः अथ वाप्युत्तान्येव नास्ति ते

पुसहायता २३ एकोप्यमात्योमेधावीश्वरोदक्षोविचक्षणः राजानंराजपु
त्रंवाप्रापयेन्महतांश्रियं २४ कश्चिन्मुख्यामहत्स्वेवमध्यमेषुचमध्यमाः ज
घन्याश्चजघन्येषुभृत्यास्तेतातयोजिताः २५ अमात्यानुसंधातीतानूपितपैता
महांषुचीन् श्रेष्ठान्श्रेष्ठेषुकश्चित्वनियोजयसिकर्मसु २६ कश्चिन्नोप्रेण
दंडेनभृशमुद्वेजिताः प्रजाः राष्ट्रेनवानुजानंतिमंत्रिणः कैकयासुत २७
कश्चित्त्वानावजानंतियाजकाःपतितंयथा उग्र प्रतिग्रहीतारंकामयानमि
वस्त्रियः २८ उपायकुशलंवैद्यंभृत्यंसंदूषणेरतं श्वरमेभ्यर्थकामेचयोन

अ. २

३००

नतोमंदाकिनानारंप्रत्युत्तीर्यसराधवः पितुश्चकारतेजस्वानिर्वापिंभ्रातृ
भिः सह २८ ऐंगुदंदंबरेर्मिश्रं पिण्याकंदर्भसंस्तरे न्यस्य रामः सुदुःखार्तो
रुदन्वचनमब्रवीत् २९ इदंभुंश्च महाराजप्रातोयशानावयं यदन्तःपुरुषोभ
वतितदन्तास्तस्य देवताः ३० नतस्तेनेवमार्गेण प्रत्युत्तीर्यसरित्तात आरुरो
हनरव्याघ्रोरम्यसानुंमहाधरं ३१ नतः पूर्णकुटीद्वारमासाद्य जतीपतिः परि
जग्राह पाणिभ्यामुभोभरत् रुक्मणो ३२ तेषां तुरुदनां शब्दात्प्रतिशब्दोभ
वद्भिरो भ्रातृणां सह वै देहासिंहानां नर्दनामिव ३३ महाबलानां रुदनां कुर्व

ग

तासुदकंपितुः विज्ञायतुमुलंशालं चरन्नाभरतसैनिकाः ३४ अब्रुवंश्चापि
रामेणभरतः संगतो ध्रुवं तेषामेवमहांसु हृः शोचतां पितरं मृतं ३५ अथ
वाहान्परित्यज्यत सर्वप्रमुखाः स्वनं अप्येकमनसोजग्मु र्यथास्थानं प्रधावि
ताः ३६ हयैरन्ये गजेरन्ये रथैरन्ये स्वत्वं कृतैः सुकुमारास्तथैवान्ये पद्मिरेव
न गमयुः ३७ अचिरप्रोषितं रामं चिरविप्रोषितं यथा द्रष्टुकामो जनः सर्वो
न गामसहसाश्रमं ३८ भ्रातृणां त्वरितास्ते तु द्रष्टुकामाः समागमं ययुर्बहु
विधैर्यानेः खुरनेमि समाकुलैः ३९ साभूमिर्बहुभिर्यानेः रथनेमि समाहता

अ. २

३३०

स्तस्यदेवताः १५ एवमानोसपत्न्यस्तांजगमुराभ्यास्यतांनदा ददृशुश्चाश्रमेरा
मंस्वर्गच्युतमिवामरं १६ तंभोगेःपरिसंत्यक्तंरामं संप्रेक्ष्यमानरः आर्तामुमूच
एश्रणिंस्वरंशोककर्हिताः १७ तासंरामःसमुत्थायजग्राहचरणौबुजान् मातृणां
मनुजव्याघ्रःसर्वासांसत्यसंगरः १८ ताःपाणिभिःसुखस्पर्शैर्मृद्वंगुलितलेःशु
भैः प्रममार्जूरजःपृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः १९ सौमित्रिरपिताःसर्वामातृःसं
प्रेक्ष्यदुःखितः अभ्यवादयदासक्तंशनैरामादनंतरं २० यथारामेतथातस्मि
सर्वावहनिरेस्त्रियः वनिंदशरथाज्जानेलक्ष्मणेभुभलक्षणे २१ सीतापिच

रणां स्नातासामपसंगस्य दुःखिता श्रुश्रुणामश्रुश्रुणां शीलं बभूवा प्रतस्थिता
२१ नां परिधिज्यदुःखानां मानादुहितरं यथा वनवासकृशादीनां कोसल्या वाक्य
मद्रपीत २२ वैदे हराजन्यसुतास्नुवादशरथस्य च रामपत्नी कथं दुःखं संप्राप्ता
विजने वने २४ पद्ममातपसंतप्तं परिक्लिष्टमिवोत्पलं कौचतं रजसाध्वस्तं
क्लिष्टं चंद्रमिवो बुद्धेः २५ मुखेने प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निरिवो अत्रयं भृशं म
नसि वैदेहव्यसनारणिसंभवः २६ ब्रुवंत्यामेव मातृयां जनन्यां भरताग्रजः
पादावासाद्यजग्राहवसिष्ठस्य सराधवः २७ पुरोहितस्याग्निसमस्य तस्य वैदेह

३१२

३३३

हस्पतेरिंद्रश्चामराधिपः प्रगृह्यपादौ सुसमृद्धतेजसः सहैव तेनोपविशे शारा
घवः २८ ततो जघन्यं सहितैः स्वमंत्रिभिः पुरप्रधानैश्च तथैव सो निकैः जनेन धर्म
ज्ञानमेव धर्मवानुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजं २९ उपोपविष्टस्तदा निवीर्यवांस्तपस्वि
वेषेण समीक्ष्य राघवं श्रिया ज्वलंतं भरतः कृतांजलिर्यथा महेंद्रः प्रयतः प्रजाप
तिं ३० किमेष वाक्यं भरतोद्य राघवं प्रणम्य सक्त्य च साधु वक्ष्यति इतीव तस्या
र्यजनस्य तत्त्वतो बभूव कौत्स हस्तमुत्तमं तदा ३१ सराघवः सत्यधृतिश्च तृष्मणो
महानुभावो भरतश्च धार्मिकः वृताः सुहृद्भिश्च विरेजिरे ज्यरे यथा सदस्यैः स

हतास्त्रयोग्नयः ३२ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अ० चतुरशतशत० १०४

अ० २

नतः पुरुषसिंहानां वृत्तानां तैः सुहृद्गणैः शोचतामेव रजनीदुःखेन व्यत्यवर्तत ३ रज
त्यां सुप्रभां तायां भ्रातरस्ते सुहृद्गताः मंदाकित्यां हुतं जप्तं कृत्याराममुपागमन् २ त
ष्ठांति स सुपासीनानकश्चिकिंचिदब्रवीत् भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्र
वीत् ३ सांतितामामिकामानादत्तं राज्यमिदं मम न ह दामि तवैवाहं भुंक्ष्वराज्यम
कं रकं ४ महते वां बुवेगेन भिन्नः सेतुर्जलागमे दुरावरं त्वदन्येन राज्यखंड
मिदं महत् ५ गतिं खर इवाश्वस्य तास्य स्येव पतत्रिणः अनुगंतुं न शक्तिर्मम

३१४

तिंतवमहापते ६ सुजीवंनित्यशस्तस्ययः परैरुपजीव्यते रामनेनतुदुर्जीवंपः
परातुपजीवति ७ यथानुरोपितोवृक्षः पुरुषेणविबुधितः ह्रस्वकेनदुराराहो
रुदस्कंधोमहाद्रुमः ८ सयसपुष्पिनोभूत्वाफलातिनविदर्शयेत् सतांनानुभवे
स्त्रीतिंयस्यहेतोःप्ररोपितः ९ एषोपमामहाबाहोतदर्थंवेनुमर्हसि पञ्चत्वमस्मा
नृषभोभर्ताभृत्यान्तशाधिहि १० श्रेणयत्त्वांमहाराजपश्यंत्यग्याश्वसर्वशः
प्रतपंतमिवादित्यंराज्यस्थितमारिंदमं ११ तथानुयानेकाकुत्स्थमत्तानंदंतुकुंज
राः अंतःपुरगतानार्योनंदंतुसुसमाहिताः १२ तस्यसाध्वनुमन्यंतनागराविवि

राजनाः भरतस्य वचः श्रुत्वा रामं प्रत्यनुयाचतः ३३ न मे वंदुः खितं प्रेक्ष्य विल
पंतं यशस्विनं रामः कृतात्मा भरतं समाश्वा सयदात्मवान् ३४ नात्मनः कामका
रो हि पुरुषो यमनाश्चरः इतश्चेतरतश्चेनं कृतांतः परिकर्षति ३५ सर्वेक्षयां
तानि च याः पतनांताः समुद्रयाः संयोगाविप्रयोगांतामरणांतं च जीवितं ३६
यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयं एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणा
द्भयं ३७ यथा गारुडं दृढस्थूं जीर्णं भूतोपसीदति तथा वसीदंति नरा जरा मृ
त्युवशांगताः ३८ अत्येति रजनीया तुलानप्रतिनिवर्तते यात्येव यमुनाम्

अ. २

३३५

ॐ स सुद्रुदकार्णवं १९ अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषां प्राणिनामिह आयंषि
क्षपयंत्याशुग्रीष्मे जलमिवांशवः २० आत्मानमनुशोचत्यं किमत्यमनुशोचसि
आयुस्तु हीयते यस्य स्थितस्तथा गतस्य च २१ सहैव मृत्युर्ब्रजति सह मृत्युर्निषी
दति गत्वा सुदीर्घमध्वानं सह मृत्युर्निवर्तते २२ गात्रेषु वलयः प्राप्ताः श्वेताश्चै
व शिरोरुहाः जरया पुरुषो जीर्णः किं हि कृत्वा प्रभावयेत् २३ नंदं त्युदित आदित्ये
नंदं त्यस्मिन्नेह नि आत्मनो नावबुध्यन्ते मनुष्या जीवितक्षयं २४ दृष्ट्यं तृप्तमु
खं दृष्ट्वा न वनवमिवागतं क्रतूनां परिवर्तनं प्राणिनां प्राणसंक्षयः २५ यथा

जाष्ठं च काष्ठं च समेयातां महार्णवे समेत्य तु व्यपेयातां कालमासाद्य कंचन २६ ए
वं भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च वसूनि च समेत्य व्यवधावंति ध्रुवो ह्येषां विना भवः
२७ नात्र कश्चिद्यथा वंप्राणी समस्ति वर्तते तेन तस्मिन् सामर्थ्यं तस्यास्त्यनुशो
चतः २८ यथा हि सार्थं गच्छंतं ब्रूयात् कश्चित्पथि स्थितः अहमप्यागमिष्यामि ए
षुतो भवतामिति २९ एवं पूर्वैर्गतो मार्गः पितृपेतामहैर्ध्रुवः तमापन्नः कथं शोचे
द्यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ३० वयसः पतमानस्य स्रोतसो वा निवर्तिनः आत्मा सु
खेनियोक्तव्यः सुखभाजः प्रजाः स्मृताः ३१ धर्मात्मा सुशुभैः कृत्स्नैः कृतुभिः

अ० २

३३६

स्वर्गः शरयः प्राप्तः पितानः पृथिवीपतिः ॥ भृत्यानां भरणसम्यक्प्रजानां परिपालनात् ॥ ३१ ॥ अर्थदानाच्च धर्मेण
पितानः पृथिवीपतिः ॥ कर्मभिश्च शुभैरिष्टैः कृतुमिच्छात्पददितुं ॥ ३२ ॥ इष्टावहुविधैर्धर्मैर्भोगांश्चावाप्यपुष्कलान् ॥
उत्तमं चायुः साद्य स्वर्गतः पृथिवीपतिः ॥ आयुस्तममासाद्य भोगानपि चराचरैः ॥ ३३ ॥ १. प्रा.

श्रावदक्षिणेः न स शोच्यः पितानात् स्वर्गतः सत्कृतः सत्तां ३२ सजीर्णमानु
षे देहं परित्यज्य पिताहिनः दैवांसिद्धिमनुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणीम् ३३ तं
तु नेवं विधः कश्चित्मातुः शोचिषु महति त्वद्विधो मद्विधश्चापि श्रुतवान्बुद्धि
मनुरः ३४ एते बहुविधाः शोकाविरूपाः परुहितेनदा वर्जनीया हि धीरेण सर्वा व
स्था सुधीमता ३५ सत्त्वस्थो भवमाशोको यात्ता चावसनां पुरी तथापि नानि सु
कौसिं वशिनावदन्तां वर ३६ यत्राहमपि तेनैव निपुक्तः पुण्यकर्मणा तत्रैवाहं
करिष्यामि पितुरार्यस्य शासनं ३७ नमया शासनं तस्य त्यक्तुं न्याय्यमरिरेम

सन्तयापिसदामान्यः सवैवं पुंसनः पिता ३८ नद्वचः पितुरेवाहं संसृतं धर्मचा
रिणा कर्मणा पालयिष्यामि वनवासेन राघव ३९ धार्मिकेणा नृशंसेन न
रेण गुरुवर्तिना भवितव्यं नरव्याघ्र परलोकं जिगीषता ४० आत्मानमनु
तिष्ठत्वं स्वभावेन न रर्षभ निशाम्य तु श्रुभं वृत्तं पितुर्दशरथस्य नः ४१ इत्येव
मुक्त्वा वचनं महात्मा पितुर्निदेशं प्रतिपालनार्थं यवीयसं भ्रान्तरमर्थवच्च प्र
भुर्मुहूर्ताद्विरामयामः ४२ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अ० पंचोत्तरशततमः
सर्गः ३०५ एवमुक्त्वा तु विरते रामे वचनमर्थवत् नतो मंदाकिनी तरे रामं ज

अ. २

३१७

नृङ्गवान् १४ पितुर्हि समतिक्रान्तं पुत्रो यः साधु मन्यते तदपत्यं मत्तं लोकेति परीत
नतो न्यथा १५ तदपत्यं भवानस्तु मा भवान्दुःकृतं पितुः अतियत्नकृतं कर्म लोकेषी
विगर्हितं १६ कैकेयीमां च ताते च सुहृदो बांधवांश्च नः पौरजानपदान्सर्वान् व्रतुं
परोमिदं भवान् १७ कचारण्यं कचशात्रं कजदाः कचपालनं ईदृशं व्याहृतं कर्म न
वाकर्तुमर्हति १८ एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिषेचनं येन शक्यं म
राज्ञः प्रजानां परिपालनं १९ कश्च प्रत्यक्षमुत्सृज्य संशयस्थ मलक्षणं आ
रोधमंश्च त्रबंधुरनिश्चितं २० अथ क्लेशजमेव तत्तंधर्मं चरितुमि

ॐ णचतुरोवर्णान्मालयन्केशमात्रुहि २३ चतुर्णामाश्रमाणांहिगार्ह
श्रेष्ठमुनमं आहुर्धर्मज्ञाधर्मज्ञास्नेकथंत्यक्तुमिच्छसि २२ श्रुतेनवालस्था
जन्मनाभवतोह्यहं सकथंपालयिष्यामिभूमिंभवतितितिष्ठति २३ हीनबुद्धि
णोवालोहीनस्थानेनचाप्यहं भवताचविनाभूतो न वर्तायितुमुत्सहे २४ इ
हानाविलमप्यग्रंराज्यापिअमकंढकं अनुशाधिस्वधर्मेणधर्मज्ञः सहबंध
वेः २५ इहैवत्वाभिषिचंतुसर्वाः प्रकृतयः सह ऋत्विजः सवसिष्ठाश्रमंत्र
वन्मंत्रकोविदाः २६ अभिषिक्तस्त्वसस्माभिरयोध्यांपालनेव्रज विजित्यत

अ०

३३९

एसा लोका न्मरुद्भिरिव वासवः २७ ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन् दुर्हृदः साधुनिर्दह
ते सुहृदस्तर्पयन् कामैस्त्वमेवात्रानुशाधिमान् २८ अचार्यमुदिताः संतु सुहृद
स्तेभिस्ते चने अद्यभीताः पलायन्तु दुष्प्रदास्ते हि शोदश २९ आक्रोशं मम मातु
श्च प्रमज्ज्य पुरुषर्षभ अद्य नत्र भवंतं वपितरं रक्ष किल्बिषात् ३० शिरसात्वा
या चेहं कुरुष्व कुरुणां मयि बांधवेषु च सर्वेषु भूतेषु चिव महेश्वरः ३१ अ
ष्टतः कृत्वा वनमेव भवानितः गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्धं मय्यहं ३२
भिगमो भरते नताम्यता प्रसाद्यमानः शिरसामुहीपतिः न चैव चक्रे गमनाय

गान्मतिपितुस्तद्वचनेप्रतिष्ठितः ३३ नदद्भुतंस्थेर्यमवेश्यराघवेसमंजनो
वापदुःखिनः नयात्ययोध्यामितिदुःखिनोभवत्स्थिरप्रतिज्ञात्वमवेश्यहर्षि
३४ नमृत्विजोनेगमयथवल्लभास्मथाविसंज्ञाश्रुकलाश्रमातरः तथाब्रुवा
भरतंप्रनुष्टुबुःप्रणम्यरामंचययाचिरेमह ३५ इत्यार्षिरामायणेअयो०षडुत्तर
शततमःसर्गः १०६ पुनरेवंब्रुवाणंतैलक्ष्मणाग्रजः प्रत्युवाचततःश्रीमान्
गतिमध्येषुसत्कृतः १ उपपन्नमिदंवाक्यंयस्त्वमेवमभावथाः जातःपुत्रोदशर
थात्कैकेय्याराजसन्नमात् २ पुराभ्रातःपितानःसमातरंतेसमुद्बहन् मातामहे

अ. ३

३२०

समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमं ३ देवासुरेभ्यः संग्रामे जनयेत्तव पार्थिवः संप्रहृष्टो द
राजावरमागधितः प्रभुः ४ ततः सासंप्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी अयाच
त नरश्रेष्ठं दौवरो वरवर्णिनी ५ तव राज्यं नरव्याघ्रममप्रव्राज नं तथा तच्च राजान
गतस्ये नियुक्तः प्रददौ वरं ६ तेन पित्राहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ चतुर्दशवने
संवर्षाणि वरदानिकं ७ सोहं वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः सीतया चाप्र
हः सत्यवादे स्थितः पितुः ८ भवानपि तथेत्येव पितरं सत्यवादिनं कर्तुमर्हसि त
स्मिन्मेवाभिषेचनात् ९ कृणान्मोचय राजानं मत्कृते भरत प्रभु पितरं चाहि

तमातरं चाभिनन्दय श्रूयते धीमता तान श्रुतिर्गता यशस्विना गयेन यज
नगमेष्वेव पितृभ्यः ११ पुत्रास्तो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः तस्मा
प्रदति प्रोक्तः पितृभ्यः पानि सर्वतः १२ एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवंतो बहुश्रुताः
षोडशसमवेतानां पितृकश्चिद्गयां व्रजेत् १३ एवं राजर्षयः सर्वे प्रतातारघुनन्दन
तस्माच्चाहिनरश्रेष्ठ पितरं नरकात्प्रभो १४ अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृतीरनुरंज
य शत्रुघ्नसहितो वीरसहस्रैर्वैर्हिजातिभिः १५ प्रवेश्येदं उकारण्य महामप्यवि
लंबयन् आभ्यां तु सहितो वीरसातया लक्ष्मणेन च १६ त्वं राजा भरत भवस्वयं

अ. २

३२

नराणां वन्यानामहमपिराजराण्मृगाणां गच्छत्वंपुरवरमद्यसंप्रहृष्टः संहृष्टस्त्व
मपि हंडकात्प्रवेक्ष्ये १७ छायांतेदिनकरभाः प्रबाधमानं वर्षत्रं भरतकरोतुमूर्ध्नि
ता एतेषामहमपिकाननद्रुमाणां छायांतामतिशयनीशानैः श्रायिष्ये १८ शत्रु
चतुलमतिस्तुते सहायः सौमित्रिर्ममविदितः प्रधानमित्रं चत्वारस्तनयवरा
नरेन्द्रं सत्यस्थं भरतचराममाविषाद १९ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अ० मत्तो
ततमः सर्गः १०७ आश्वासयंतं भरतं जाबालिर्ब्राह्मणो नमः उवाच रामं
तंधर्मोपेतमिदं वचः साधुराघवमाभूते बुद्धिरेवं निरर्थिका प्राकृतस्य नर

नभोगाननुभवन्महार्हाथार्थिगात्मज विहरत्वमयोध्यायां यथाशक्त्रिष्टिषे
ननेकश्चिद्दृशरथस्त्वं चतस्य न कश्चन अन्यो राजा त्वमन्यस्तु तस्मात्कुरु यदु
ते १० बीजमात्रं पिता जंतोः शुक्रं शोणितमेव च संयुक्तमृतुमन्मात्रापुरा
हजन्मनत् ११ गतः सन्तपनिस्तत्र गंतव्यं यत्र तेन वै प्रवृत्तिरेषा भूतानां
मिथ्याविहत्यसे १२ अर्थधर्मपराये ये नास्तौ शोचामि नेन रान् ते हि दुःख न
प्राप्य विनाशो प्रेत्य लोभिरे १३ अष्टकापितृदेवस्यमित्ययं प्रसूनो जनः अ
पद्रवं पश्यन्तो हि किमशिष्यनि १४ यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य ग

रद्यास्त्रवसतां श्राद्धेन तत्तथ्यशानं भवेत् १५ दानसंवन्नाद्येने ग्रंथामे
नेः कृताः यजस्वदेहिदीक्षस्वतपस्तप्यस्वसंत्पुन १६ सनात्तिपरमित्येत
बुद्धिं महामते प्रत्यक्षं यजदातिष्ठपरोक्षं दृष्टतः कुरु १७ सतांबुद्धिं पुरस्क
र्तलोकानि दर्शितां राज्यं सत्वं निगृह्य च भरतेन प्रसादितः १८ इत्यार्षे श्रीमश
मेवा० अ० अष्टोत्तरशततमः सर्गः १०८ जाबालेस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्य
क्रमः उवाच परयासूक्त्या बुद्ध्या विप्रतिपन्नया १ भवान्मोघियरूपार्थवचनं
यदि होक्तवान् अकार्यं कार्यं संकाशमपथ्यं पथ्यमन्निभम् निर्मयादस्तु पुरुषः

पापाचारसमन्विनः माननलभते सत्सुभिन्नचारित्रदर्शनः ३ कुलीनमकुली
वावीरं पुरुषमानिनं चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यद्विवाशुचिम् अनार्यस्त्वा
स्थानः शौचाधीनस्तथा शुचिः लक्षण्यवदलक्षण्योदुःशीलः शीलवानिव ५
मंधर्मवेषेण पद्मं लोकसंकरं अभिपत्ये शुभं हित्वा क्रियां विधिविवर्जितां
श्रेतयानः पुरुषः कार्याकार्यविचक्षणः बहुमन्येत मां लोके दुर्वृत्तं लोकदूषणं
स्य यास्याम्यहं वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयां अनया वर्तमानो हं वृत्त्या हीनप्रतिज्ञ
कामवृत्तो न्वयं लोकः कृत्स्नः समुपवर्तते यद्वृत्तासंति राजानस्तद्वृत्ताः सं

प्रजाः ९ सत्यमेवानुशंसंच राजदत्तं सनातनं तस्मात्सत्यात्मकं राज्यं सत्ये
निष्ठितः १० ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मे निरे सत्यवादी हि लोके स्मि
च्छ्रुतिचाक्षयं ११ उद्भिजंते यथा सर्पा न्मृगा दन्तवादिनः धर्मः सत्यपरो लो
कं सर्वस्य चोच्यते १२ सत्यमेवैश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदा श्रितः सत्यम्
न सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदं १३ दत्तमिष्टं हुतं चैव तप्तानि च तपांसि च वे
दस्य प्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरो भवेत् १४ एकः पालयते लोकमेकः पालयते
कुलं मज्जत्येको हि निरये एकः स्वर्गं महीयते १५ सोहं पितुर्निदेशं तु किमर्थना

यी

नुपाकये सत्यप्रतिश्रवः सत्यंसत्येनसमं कृतं १६ नैवलोभान्नमोहाद्वान
वाज्ञानान्नमोचितः सेतुंसत्यस्यभेत्स्यामिगुरोः सत्यप्रतिश्रवः १७ असत्य
प्रत्यसतस्मत् स्यास्थिरचेतसः नैवदेवानापितरः प्रतीच्छेतातिनःश्रुतं १८
पगात्ममिमंधर्मसत्यं पश्याम्यहंध्रुवं भारः सत्पुरुषेऽर्णस्तदर्थमभिनंद्य
१९ क्षात्रेधर्ममहंत्यस्येहधर्मधर्मसंहितं शुद्धेर्दृशंसेर्लुब्धेऽत्रसेवितं पापक
२० कायेन कुरुते पापं मनसा संप्रधार्यतन् अनृतं जिहया चाहृत्रिविधं कर्मण
२१ भूमिः कीर्तिर्यशोरुश्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि सत्यंसमनुवर्तते सत्यमेव भ

वतः श्रेष्ठं ह्यनार्यमेव स्याद्यद्भवानवधार्यमा आहयुक्तिकरैर्वाक्यैरिदं भ
षह २३ कथं ह्यहं प्रतिज्ञाय वनवासमिमंगुरीः भरतस्य करिष्यामि
हित्वा गुरोर्वचः २४ स्थिरामया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरुसन्निधौ प्रहृष्ट
तसा देवी कैकेयी चाभवत्तदा २५ वनवासं वसन्नेव शुचिर्नियतमोज्जनः म
नुष्यफलेः पुण्येऽपि नृदेवांश्च तर्पयन् २६ संतुष्टपञ्चवर्गो हं लोकयात्रां प्र
वाहये अकुहः श्रद्धातः सन्तार्या कार्यविचक्षणः २७ कर्मभूमिनिमां प्रा
प्य कर्तव्यं कर्म यद्भुजं अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः २८ श

३२५

ते क्रतूनामाहृत्य देवराट्त्रिदिवंगतः तेषां स्युर्ग्राणि चास्थाय दिवं प्राप्तामह
र्षयः २९ अमृष्यमाणः पुनरुग्रतेजा निशम्य नन्नास्तिकवाक्यहेतुं अथाब्र
तं नृपते स्तनूजो विगर्हमाणो वचनानितस्य ३० सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च
तानुकं पां प्रियवादितां च द्विजातिदेवातिथिपूजनं च पंथानमाहुस्त्रिदिवस्य
तः ३१ तेनैव माज्ञाय यथा वदर्थमेकोदयं संप्रतिपद्य विप्राः धर्मं चरंतः स
पथा वत्कांक्षन्ति लोकागममप्रमत्ताः ३२ निंदाम्यहं कर्म कृतं पितुस्तद्यस्त्वा
गहाद्विषमस्य बुद्धिं बुद्धानयेवं विधया चरंतं सुनास्तिकं धर्मपथादपेनं

यथाहिचोरः स तथा हि बुधस्तथागतं नास्तिकमत्रावधि तस्मादधियः
तिमः प्रजानां स नास्तिकेनाभिमुखो बुधस्यात् ३४ ततो जनाः पूर्वतरे हि
अशुभानि कर्माणि बहूनि चक्रुः त्वासादेमं च परं च लोकं तस्माद्दिजाः ३
स्तिकृतं हुतं च धर्मरताः सत्पुरुषैः समेतास्ते जस्विनो रानगुणप्रधानाः
हिंसका वीरमत्ताश्च लोके भवंति पूज्या मुनयः प्रधानाः ३५ इति ब्रुवंतं व
चनं स दोषं रामं महात्मानमदीनसत्त्वं उवाच पथ्यं पुनरास्तिकं च सत्यं वचः
सातु नयं च विप्रः ३७ न नास्तिकानां वचनं ब्रवीम्यहं न नास्तिको हं न च नास्ति

१२६

किंचन समीक्ष्य कालं पुनरास्तिको भवं भवेय काले पुनरेव नास्तिकः ३६ सचा
पिका लोपमुपागतः शनैर्यथामयानास्तिकवागुदीरिता निवर्तनार्थं न वरामका
रणात्प्रसादनार्थं च मयैतदहारितं ३९ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अ० नवोत्तरशततु
सर्गः १०९ कुक्षमाता यरामं तु वसिष्ठः प्रत्युवाच ह जाया किर विजानी
कस्यास्य गता गतिं १ निवर्तयितुं कामस्तु त्वामेव तद्वाक्यमब्रवीत् इमां लोक
सन्ति लोकनाथानि बोधमे २ सर्वसलिलमेवासीत् पृथिवी तत्र निर्मिता त
मभवद्भूसा स्वयं भूदेवतेः सह ३ सवराहस्तनो भूत्वा प्रोज्जहार वसुंधरां

मृजत्रजगत्सर्वसहसुत्रेः कृतात्मभिः ४ आकाशाप्रभवो ब्रह्माशाश्वतो नित्य
यः तस्मान्मरीचिः संजले मरीचेः कश्यपः सुतः ५ विवस्वान्कश्यपाज्जहो
र्वेवस्वतः स्वयं स तु प्रजापतिः पूर्वमिक्षाकुस्तुमनोः सुतः ६ यस्येयं प्रथमं
गसमृभामनुनामही तमिक्षाकुमयो ध्यायां राजानं विधिपूर्वकं ७ इक्ष्वाको
पुसुतः श्रीमान्कुक्षिरित्येव नः श्रुतं कुक्षेरथात्मजीवीराविकुक्षिरूपपद्य ८ विकु
क्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् बाणस्य च महाबाहु रनरण्यो महातपाः ९
नानारष्टिर्बभूवास्मिन्नुदभिर्क्षः सतां वरे अनरण्ये महाराजेन स्फुरौ वापिकश्च

३२७

न १० अनरण्यान्महाराजपृथराजाबभूवह तस्मान्मृथोर्महातेजास्त्रिशंकु
रुपपद्यत ११ ससत्यवचनाहरोसशरीरोदिवंगतः त्रिशंकोरभवत्सुतुधु
वारोमहायशाः १२ धुंधुमारान्महातेजायुवनाश्रोव्यजायत युवनाश्वसुतः श्री
मांधातासमपद्यत १३ मांधातुस्तुमहातेजाः सुसंधिरुपदेद्यत सुसंधेरपिपुत्रो
वसंधिः प्रसेनजित् १४ यशस्वाश्रुवसंधेस्तुभरतोरिपुस्तदनः भरतातुम
होरसितोनामजायत १५ यस्येतेप्रतिराजानउदपद्यंतशात्रवः हेहया
लजंयाश्रश्रराश्रशाशबिरवः १६ तांस्तुसर्वाभतिव्यस्यपुड्रेराजाप्रवा

सचशैलवरेरम्येवभूवाभिरतोमुनिः ३७ देवास्पभार्येगर्भिण्योवभूव
तेश्रुतिः तत्रचैकामहाभागाभार्गवंदेववर्वसं १८ ववंदेवद्रापत्राक्षीकांक्षि
त्रमुत्तमं एकागर्भविनाशायसपत्न्यैगरलंददो १९ भार्गवश्चवनोनामहि
तमुपाश्रितः तमृषिंसाभ्युपागम्यकालिंदीत्वभ्यवादयत् २० सतामभ्यवदत्प्री
वरेषुं पुत्रजन्मनि पुत्रस्तेभवितादेविमहात्मा लोकविश्रुतः २१ धार्मिकश्च
सुभीमश्चवंशकर्तारिरुदनः श्रुत्वाप्रदक्षिणं कृत्वा मुनिं तमनुमान्य च २२ पद्म
पत्रसमानाक्षं पद्मगर्भसमप्रभं ततः सागृहमागम्य पत्नी पुत्रमजायत २३ स

३२८

पल्यानुगरस्नस्मैदन्नोगर्भजिघांसया गरेणसहतेनैवतस्मात्ससगरोभ
वत् २३ सराजासगरोनामयःसमुद्रसरवानयत् इत्थापर्वणिवेगेनत्रास
यानइमाःप्रजाः २४ असमंजस्तुपुत्रोभूत्सगरस्येतिनःश्रुतं जावन्नेवसपि
त्रानुनिरस्तःपापकर्मकृत् २५ अंशुमानपिपुत्रोभूदसमंजस्यवार्यवान् दि
क्षिपोंशुमतःपुत्रोदित्क्षिपस्यभगीरथः २६ भगीरथात्ककुत्स्थश्चकाकुत्स्थायै
तनुस्मृताः ककुत्स्थस्यतुपुत्रोभूद्रपुर्येनतुगघताः २७ रघोस्तुपुत्रस्तेजस्वी
प्रवृधःपुरुषादकः कल्माषपादःसोदासइत्येवंप्रथितोभुवि २८ कल्माषपा

दुपुत्रोभूच्छंखणस्त्विनिनःश्रुतं यस्तुतदीर्यमासाद्यसहसेन्यो व्यनान
। नू २९ शंखणस्यतुपुत्रोभूच्छूरःश्रामानसुदर्शनः सुदर्शनस्याग्निवर्ण
नग्निवर्णस्यशीघ्रगः ३० शीघ्रगस्यमरुःपुत्रोमरीःपुत्रःप्रशुश्रवः प्रशुश्रव
स्यपुत्रोभूदंबरीषोमहामतिः ३१ अंबरीषस्यपुत्रोभून्नहुषःसत्यविक्रमः
नहुषस्यचनाभागःपुत्रःपरमधार्मिकः ३२ अजश्रसुव्रतश्चैवनाभागस्यसु
ताबुभो अजस्यचैवधर्मात्मारजादशरथःसुतः ३३ तस्यज्येष्ठोसिहाया
होरामइत्यभिविश्रुतः तद्गहाणस्वकंराज्यमवेक्षस्वजगन्तुप ३४ इक्ष्वा

३२९

कूणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः पूर्वजेना वरः पुत्रो ज्येष्ठो राजा भिषिच्यते
३५ सराघवाणां कुलधर्ममात्मनः सनातनं नाद्यविहंनुमर्हसि प्रभूतरत्नाम
नुशाधिमेदिनीं प्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महायशः ३६ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अ०
शोत्तरशततमः सर्गः ११० वसिष्ठः सतदारामः मुक्ता राजपुरोहितः अ
वीधर्मसंयुक्तं पुनरेवाद्यं धिचः १ पुरुषस्य हि जातस्य भवंति गुरवः सदा
त्चार्यश्चैव काकुत्स्थपितामाता च राघव २ पिता ह्येनं जनयति पुरुषं पुरुष
वभ प्रसाददाति चाचार्यस्तस्मात्स गुरुरुच्यते ३ सनेहं पितुराचार्यस्तव चैव

परं न प ममत्वं वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतांगतिं ४ इमाहिनेपरिषदोत्तातयश्च
स्तथा एषु ज्ञानचरन्धर्मन्नातिवर्तेः सतांगतिं ५ वृद्धाया धर्मशालाया मानु
हस्यवर्तितुं अस्याहि वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतांगतिं ६ भरतस्य वचः कुर्व
चमानस्य राघव आत्मानं नातिवर्तेस्त्वं सत्त्वधर्मपराक्रमं ७ एवं मधुरमुक्तः
स गुरुणा राघवः स्वयं प्रत्युवाच समासीनं वसिष्ठं पुरुषर्षभः ८ यन्मातापितरौ
वृत्तं न नये कुरुतः सदा न सुप्रतिकरंतनुमात्रापि त्राचयत्कृतं ९ यथाशक्ति प्रसा
नेन स्वापनोष्ठादनेन च नित्यं च प्रियवादेन तथा संवर्धनेन च १० साहज्यादृश

रथः पिता जनयिता मम आज्ञापयन्मां यत्तस्य न तन्मिथ्या भाविष्यति ११ एवमु
कैतुरामेण भरतः प्रत्यनंतरं उवाच विपुलोरत्नैः स्रुतं परमदुर्मनाः १२ इह तु स्थिति
श्रीगणेशाय नमः आर्यं प्रत्युपवेश्यामि यावन्मे संप्रसीदति १३ निराहा
रा लोको धनहीनो यथा हि जः शयो पुरस्ताच्छालायां यावन्मां प्रति यास्यति १४
मम वेक्षंतं सुमंत्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः कुशोत्तरमुपस्थाप्य भूमावेवास्थितः स्वयं १५
वाच महातेजो राजर्षि स नमः किं मां भरत कुर्वाणं तान् प्रत्युपवेश्यसे १६
हृष्टो ह्येकपाश्र्वेन नगरं रोधुमिहार्हसि ननु मूर्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युप

मनुव्रतासनीपतिप्रधानासमयानुवर्तिनी भवस्वभर्तुःसहधर्मचा-
र्मेचनतःसमास्यसि २९ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० अ० सप्तदशोत्तरशत-
र्गः ११७ सात्वेवमुक्तावेदेही त्वनसूयानसूयया प्रतिपूज्यवचोमंदप्रवक्तुमुपच-
क्रमे १ नैतदाश्चर्यभार्यायांयन्मांत्वमनुभाषसे विदितं तु ममाप्येतद्यथानार्याः प-
तिर्गुरुः २ यद्यप्येषभवेद्भर्ता अनार्योऽतिवर्जितः अहैधमत्रवर्तयंतथा
प्येषमयाभवेत् ३ किंपुनर्योगुण श्रुत्याध्यः सानुक्रोशोजितेन्द्रियः स्थिरानु-
रागोधर्मात्मागतवत्तितृताप्रियः ४ पांरुतिंवर्ततेरामः कौसल्यायां महावत्सः

वा० रा०

३४६

श्री

तामेव नृप नारीणामन्यासामपिवर्तते ५ सरुह दृष्टात्पि स्त्रीषु नृपेण नृपवत्स
लः मानववद्वर्तते गीरोमानमुत्सृज्य धर्मवित् ६ आगच्छंत्याश्च विजनं वनमेवं
भयावहं समाहितं हि मे भ्रूः श्राद्दयेयत्स्थिरं मम ७ प्राणिप्रदानकाले च यत्पु
रात्त्वग्निमन्त्रिधौ अनुशिष्टं जनन्यामेता क्यंतदपि मे धृतं ८ न विस्मृतं तु मे सर्वं
राक्षसैः स्वधर्मचारिणि पतिश्रुश्रूषणान्नार्यास्तपोनान्यद्विधीयते ९ सावित्री
पतिश्रुश्रूषां कृत्वा स्वर्गमहीयते नथारत्नैर्यानात्वं पतिश्रुश्रूषयादिनं
वरिष्ठा सर्वनारीणामेषा च दिवि देवता रोहिणी न विना चंद्रं मुहूर्त

एवंविधाश्च प्रवराः स्त्रियो भर्तृदृढव्रताः देवलोके महीयन्ते पुण्येन स्येन क
र्मणा १२ ततो न स्या संहृष्टा श्रुत्वा कंसीतया वचः शिरस्याघ्राय चोवाच मे
थिली हर्षयंत्युत १३ नियमैर्विविधैराप्तं नपो हि महदस्ति मे तत्संश्रित्य बलं
सीते छंदयेत्वांश्चुचि व्रते १४ उपपन्नं च युक्तं च चचनं न वमोथिलि प्रीता चा
स्म्युच्यतां सीते करवाणि प्रियं च किं १५ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विस्मिता मंदवि
स्मया कृतमित्यब्रवीत्सीता तपो बल समन्वितां १६ सा त्वेव मुक्ता धर्मज्ञानया
ततरा भवन् सफलं च प्रहर्षते हंत सीते करोम्यहं १७ दूहं दिव्यं वरं मात्स्यं

वसाभरणानि च अंगरागंच वेदे हि महार्हमनुलेपनं १८ मया दत्तमि
सीते तव गात्राणि शोभयेत् अनुरूपमसंक्लिष्टं नित्यमेव भविष्यति १९
अंगरागेण दिव्येन लितांगीजनकात्मजे शोभयिष्यसि भर्तारं यथाश्रौचि
ष्णुमव्ययं २० सावस्त्रमंगरागंच भूषणानि स्वजस्तथा मेथिली प्रतिज
ग्राहप्रीतिदानमनुत्तमं २१ प्रतिगृह्य च तत्सीताप्रीतिदानं यशस्विनी श्लि
ष्टांजलिपुटाधीरासमुपास्तनपोधनाम् २२ तथा सीतामुपासीनामनुसूयादृष्ट
व्रता वचनं प्रष्टुमारेभे कथां कां विदनुप्रियां २३ स्वयं वरे किल प्राप्ता त्वमनेन

अ. २

३४७

गोपनीभूताः समंततः विप्ररुष्टेन्द्रियेदेशेन प्रकाशंति वैदिशः ७ रजनीचर
सत्त्वानि प्रचरन्ति समंततः तपोवनमृगाद्येते वेदिनार्थेषु शोभते ८ संप्रवृ
त्तानि शासीते नक्षत्रसमलंकृता ज्योत्स्ना प्रावरणश्रृङ्गोदभयनेभ्युदितो वरे
९ गम्यतामनुजानामिगमस्यानुचरी भव कथयन्त्याहिमधुरं त्वया हनविनो
षिता १० अलंकुरु चनावत्वं प्रत्यक्षं मम मेथिली प्रीतिं जनय मे वत्से दिव्या
लंकारशोभिनि ११ सातदा समलंकृत्य सीता सुरसुतोपमा प्रणम्य शिरसा पा
दैः संत्वभिमुखी ययौ १२ तथा तु भूषितां सीतां ददर्श विदतां वरः राघवः प्री

ननतपस्विन्याजहर्षच १३ न्यवेदयन्तः सर्वे सीतारामायमैथिली प्रा
तिदानं तपस्विन्यावसनाभरणस्त्रजां १४ प्रहृष्टस्त्वभजद्रामोत्तुल्यमणश्च
महारथः मैथिल्यामनूक्रियां दृष्ट्वा मानुषेषु सुदुर्लभाम् १५ ततः सशर्वरीं प्रा
तः पुष्पांशगिनिभातनां अर्चितस्नापयैः सर्वैरुवाच सुरचुनेन्दनः १६ तस्यां
रात्र्यां व्यतीतायां मभिषिच्य हुताग्निकान् आदृष्टेतां नरव्याघ्रो तापसां त्वनगो
चरान् १७ तावत्तुस्ते वनचरास्नापसाधर्मचारिणः वनस्य तस्य संचारं राक्ष
सैः समभिप्लुतं १८ रक्षांसि पुरुषादानि नाना रूपाणि राघव वसंत्यस्मिन्

अ. ३

३५३

तु मे परिषद्दोमंत्रिणः शृणु सुस्तथा २४ न याचेपि न रं राज्यं नानुशासामि
मातरं एवं परमधर्मज्ञं नानुजानामि राघवं २५ यदित्व वश्यं वस्तव्यं कर्त्त
व्यं च पितुर्वचः अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दशवने समाः २६ धर्मात्मानस्य स
त्वेन भ्रातुर्वाक्येन विस्मितः उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जननं २७ विक्री
तमाहितं क्रीतं यत्पित्रा जीवतामम नतलोपयितुं शक्यं मया वा भरणेन वा २८
प्राधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः युक्तमुक्तं चक्रे केय्यापित्रामे सुकृतं
तं २९ जानामि भरतं क्षांतं गुरुसत्कारकारिणं सर्वमेवात्र कल्याणं सत्य

धेमहात्मानि ३० अनेनधर्मशीलेनतनात्प्रत्यागतः पुनः भ्रात्रासहभ
ध्यामिष्टधियाः पतिरुत्तमः ३१ वृत्तोरजाहिकैकेष्यामयातद्वचनं रु
अनृतान्मोचयानेनपितरंतंमहीपतिं ३२ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा
अ० लकादशोत्तरशततमः सर्गः १११ तमप्रतिपत्तेजोभ्यां भ्रातृभ्यां
रोमहर्षणं विस्मिताः संगमं प्रेक्ष्य समुपेतामहर्षयः १ अंतर्हितामुनिगणा
स्विताश्च परमर्षयः तौ भ्रातरौ महाभागौ ककुत्स्थो प्रशशंसिरे २ सदा यौ रा
जपुत्रौ द्वौ धर्मतौ धर्मविक्रमौ श्रुत्वा वयं हि संभाषामुभयोः स्पृहयामहे ३

३३०

नतस्तुपिगणाः शिब्रं दशग्राववधौषिणः भरतं राजशार्दूलमित्युचुः संगता
चः ४ कुले जातः महाप्राज्ञमहाश्ममहायशः ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते
पितरं यद्यवेशसे ५ सदानृणामिमं रामं वयमिच्छामहे पितुः अनृणत्वाच्च के
केय्याः स्वर्गं दशरथो गतः ६ एतावदुक्ता वचनं गंधर्वास्ममहर्षयः राजर्षयश्चै
तथा सर्वे स्वांगान्तिगताः ७ ल्यादितस्तेन वाक्येन शुभे शुभदर्शनः रामः
दृष्टवदनस्तान् रवीन्द्राभ्यर्चयन् ८ तस्मात्तस्मिन् भरतः सगच्छासज्जमानया क
जलि रितं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ९ रामधर्ममिमं प्रेक्ष्य कुरुधर्मानुसंततं

का

तुमर्हसि कुलस्थमममातुश्च याचनां १० राक्षि तुं सुमहद्राज्यमहमेकस्तुनोः स
पौरजानपदं श्रापिरक्तान्नरं जयितुं तदा ११ ज्ञातयश्चापियो धाश्च मित्राणि सु
श्चनः त्वामेव हि प्रतीक्षन्ते पजन्त्यमिव कर्षकाः १२ इदं राज्यं महाप्राप्तस्थापय
प्रतिपद्यहि शक्तिमान्सहिकाकुलस्थलोकस्य परिपारुने १३ एवमुक्त्वा पतत्
भ्रातुः पादयोर्भरतस्तदा भृशं संप्रार्थयामास राघवेति प्रियं वदन् १४ त
मं के भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत् श्यामं नलिनपत्राक्षं मंहंस स्वरः स
यं १५ आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजाचेन यिकीचया भृशमुत्सहसेता नरक्षि

अ. २

तुंष्टिबीमपि १६ अमात्येश्वरसुहृद्भिश्चबुद्धिमद्भिश्चमंत्रिभिः सर्वकार्या
णिसंमंत्र्यमहंत्यापिहिकारय १७ लक्ष्मीश्वरं द्रादपेयाद्वाहिमवान्वाहिमंत्यजे
त् अतीयात्सागरोवेलां न प्रतिज्ञामहंपितुः १८ कामादातातलोभाद्वामात्रा
तुभ्यामिदं कृतं नतमनसिकर्तव्यं वर्त्तितव्यं च मातृवत् १९ एवं ब्रुवाणं भरतः
पौसल्यासुतमब्रवीत् तेजसादित्यसंकाशं प्रतिपञ्चंद्रदर्शनं २० अधिरो
र्यपादाभ्यां पादुके हेमभूषिते एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः २१
गोधिरुह्य नरव्याघ्रपादुके व्यवमुच्य च प्रायच्छत्सु महानेजा भरताय महा

चतुर्दशेहितं पूर्णे वर्षे हानिरप्यनम २५

पने २२ सपादुके संप्रणम्य रामं तच्च नमब्रवीत् चतुर्दशहिवर्षाणि जरा
रधरोद्यहं २३ फलमूलाशनो वीरभवेयं रघुनंदन तवागमनमाकांक्ष
सन्नेन गराद्वहिः २४ तव पादुकयोर्न्यस्य राज्यं तं त्रपरेतप नद्रक्ष्यामि य
दित्वा तु प्रवेश्यामि दुनाशनं तथेति च प्रतिज्ञाय तं परिचय्य सादरं २६ शत्रुघ्नं
च परिचय्य वचनं चेदमब्रवीत् मानरं रश्नके केयोमारोषं कुरुतां प्रति २७ म
या च सीतया चैव शतो सिरघुनंदन इत्युक्त्वा श्रुत्वा शोभा तं रं विसमर्ज
ह २८ सपादुके ते भरतः स्वलंकृते महोज्ज्वले संपरिगृह्य धर्मविन् प्रदक्षि

अ. २

ॐ चैव चकार राघवं च कार चैवो नमना गमर्धनि २९ अथानुपूर्व्या प्रतिपूज्य
तं जनं गुरुं श्रमं त्रान्त्रकं तीक्ष्णं तानुजौ असर्जयद्राघवं वंशवर्धनः स्थितः स्व
धर्मो हिमवानिवाच लः तं मातरो वाप्यग्रहीतकं तपोदुःखेन नामं त्रयितुं हि शुकः
स चैव मातृरभिवाद्य सर्वा रुदकुंटी स्वां प्रविशेशरामः ३१ इत्यार्षे रामायणे वा०
अयो० द्वाद्दशोत्तराशततमः सर्गः १३२ ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके भरत
तदा आरुरो हरथं हृष्टः शत्रुघ्नसहितस्तदा १ वासिष्ठो वामदेवश्च जाबालि
वदद्व्रतः अग्रतः प्रययुः सर्वे मंत्रिणो मंत्ररुजिताः २ मन्त्राकिनी नंदोरम्यां

॥ अङ्गुरास्तेयसुत्तदा प्रदक्षिणं च कुर्वाणाश्चित्रकूटं महागिरिं ३ पश्यन्
॥ तु सहस्राणिरम्याणिविविधानि च प्रपद्येत स्य पाश्र्वेन सरेन्यो भरतस्तदा
४ अदूराच्चित्रकूटस्य ददर्श भरतस्तदा आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः क
तल्लयः ५ स तमाश्रममागत्य भरद्वाजस्य बुद्धिमान् अवतीर्य रथात्पादौ च
वंदे कुलनन्दनः ६ ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् अपि कृत्यं कृतं नात
रामेण च समानं ७ एवमुक्तः स तु ततो भरद्वाजेन धीमता प्रत्युवाच भरद्वाजं
भरतो धर्मवत्सलः ८ स याच्यमानो गुरुणामया च दृढविक्रमः राघवः परमप्री

अ. २

तो वसिष्ठे वाक्यमब्रवीत् ९ पितुः प्रतिज्ञां नामैव पातयिष्यामि तत्त्वतः चतु
र्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम १० एवमुक्तो महाप्राज्ञो वसिष्ठः प्रत्युवाच
ह वाक्यतो वाक्यकुशलं राघवं वचनं महत् ११ एते प्रयच्छे संदृष्टः पादुके हे
मभूषिते अयोध्यायां महाप्राज्ञयोगक्षेमकरो भव १२ एवमुक्तो वसिष्ठेन
राघवः प्राञ्जुरवस्थितः पादुके हेमविक्रान्ते मम राज्याय ते ददौ १३ निरुजो ह
नुज्ञातो रामेण सुमहात्मनाः अयोध्यामिव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे १४
तद्भुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः भरहाजसुभतरं मुनिर्वाक्यमुदाहर

नू १५ नैतच्चित्रं नरव्याघ्रेशीतकृन्तविदां वरं यदायं त्वयि तिष्ठेत्तु निम्नोत्
दृष्टमिवोदकं १६ अनृणः समहावाहुः पिनादशरथस्नव यस्य त्वमीदृशः
उत्रो धर्मात्मा धर्मवत्सलः १७ तमृषिं तु महाप्रातमुक्तवाक्यं कृत्वा जलिः
आमंत्रयितुमारिभेवरणावुपगृह्य च १८ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजं पु
नः पुनः भरतस्तु ययौ श्रीमानयोध्यां सह मंत्रिभिः १९ याने श्रशकृदश्वे
बह्वेर्नागैश्च सा चम्पूः पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतस्यानुयायिनी २० ततस्ते
यमुनां दिव्यां नदीं तीर्त्वा मिमाक्षिनीं ददृशुस्ते पुनः सर्वे गंगां शिवजलानंदं २१

अ-२

३

तां रम्यजलसंपूर्णां संतीर्य सह बांधवः शृंगवेरपुरं रम्यं प्राविवेश संसैनिकः १
शृंगवेरपुराद्भूय अयोध्यां संदर्शय अयोध्यां तु तदा दृष्ट्वा पित्राभ्रात्रा विवर्जितां
२३ भरतो दुःखसंतप्तो सारथिं चेदमब्रवीत् २४ सारथे पश्य विध्वस्ता अयोध्यान
प्रकाशते निराकारा निरानंदा दीना प्रतिहतस्वना २५ इत्यार्षे श्रीमद्रापायणे वा
अ० त्रयोदशोत्तरशतः सर्गः ३३३ स्त्रिगुणं भीरघोषेण स्पंदनेनोपयान्प्रभुः
अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्राविवेश महायशाः १ विडाळोत्तकचरितामालीननरवार
२ निमिराभ्याहतां कालीमप्रकाशां निशामिव २ राहुशत्रोः प्रियां पत्नीं श्रिया प्र

गलितप्रभां ग्रहेस्माभ्युदितेनैकांरोहिणीमिवपीडिताम् ३ अल्पोष्णाशुब्धम् अ.
रुक्मिणीं घर्मान्तविहंगमां लीनमीनस्यपग्राहं रुशंगिरिनदीमिव ४ विधू
नामिवहेमाभां शिरगामग्रेः समुत्थितां हविरभ्युक्षितां पश्चाच्छिखां विप्रलयंगतां ५
विध्वस्तकवचां रुग्णाज्जवाजिरथध्वजां हतप्रवीरामापन्नांचममिवमहाहवे ६
सफेनांसस्वनां भूत्वासागरस्य समुत्थितां प्रशान्तमारुतोद्धृतां जलोर्मिमिवानिःस्र
नां ७ त्यक्तां यज्ञायुधैः सर्वैरभिरूपैश्च याजकैः सुत्याकाले सुनिर्वृत्ते वेदिंगतर
वामिव ८ गोष्ठमध्योस्थिनामार्त्तामाचरन्ती नवं नृणं गोवृषेण परित्यक्तां गवां

अभिषिक्तुं काकुत्स्थे हृष्टप्रसुदिते जने ॥ प्रीतिर्मम यशश्चैव
भरतः सुमहायशाः ॥ नंदिग्रामे करोद्वाज्यं दुःखितो मंत्रिभिः सह ॥ १८

स्वयं चरणोत्तौतुगमस्य द्रक्ष्यामि सहपादुको १८ ननो निश्चित भारोहं
वेणुसमागतः निवेद्य गुरवे राज्यं भाजिष्ये गुरुवर्तितां १९ राघवाय च संन्या
संदत्ते मे वरपादुके राज्यं चेदमयोध्यां च धूतपापो भवाम्यहं २० सवल्लुक्लज
दाधारी मुनिवेषधरः प्रभुः नंदिग्रामे वसद्द्वारः ससैन्यो भरतस्तदा २१ स
बालव्यजनं छत्रं धारयामास स्वयं भरतः शासनं सर्वपादुकाभ्यां निवेदय
न् २२ ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिक्त्यार्यपादुके नदधीनस्तद्वाराज्यं कारय
तामसर्वदा २३ तदा हि पत्न्यस्य पुत्रो किं विदुषाय न चोपहतं महाहं सपादुका
एमागमनमाकांक्षन् भरतो गुरुवत्सलः ॥ आतुर्वचनकारी च तस्य पादुका योस्तदा ॥ ३० ४ प्रा.

यां प्रथमं निवेद्य चकार पश्चाद् दूरतो यथा वत २४ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा०
अ० पंचदशोत्तरशततमः सर्गः ११५ प्रतियानेतु भरने वसन् रामस्तदा
वने लक्षयामास सोढे गमयौत्सुक्यं तपस्विनां १ येन तत्र चित्रकूटस्य पुरस्तात्ताप
साश्रमे गममाश्रित्य निरतारत्नान् लक्षयदुत्सुकान् २ नयने भृकुटीभिश्च रामं
निर्दिश्य शंकिताः अन्योन्यमुपजल्पन्तः शनैश्च कुर्मिथः कथाः ३ तेषामोत्सुक्य
मा लक्ष्य रामस्त्वात्मनि शंकते कलांजलि रुगाचेदमृषिंकुलपतिं ततः ४ न कश्चि
द्गवन्तिं चित्सर्ववृत्तमिदं मयि दृश्यते विकृतं येन विक्रियं तेन तपस्विनः ५

अ०

राचारतं किंचित्कञ्चिन्नावरजस्य मे लक्ष्मणस्य विभिर्दृष्टं नानुरूपं महात्
६ काञ्चिदुश्रूषमाणः श्रुश्रूषणपरामयि प्रमदाभ्युत्तितां वृत्तिं सीतायुक्तां न
वर्तते ७ अथ विर्जरया दृष्ट्वा स्नपसा च जरांगतः वेपमान इवोवाच रामं भूतदया
परं ८ कुतः कल्याणसत्वायाः कल्याणाभिरतेः सरा च लनंतान वैदेह्या स्नप
स्विषु विशेषतः ९ त्वन्निमित्तमिदं तावन्नापसान्निवर्तते रक्षोभ्यस्तेन संविन्नाः
कथयन्ति मिथः कथाः १० रावणावरजः कश्चित्खरो नामेहराक्षसः उत्पद्यता
पसान् सर्वान् जनस्थानानि वासिनः ११ दृष्ट्वा जिनकाशी च नृशंसः पुरुषाद

कैः अवलोकितश्च पापश्च त्वां च ताननमृष्यते १२ त्वं यदा प्रभृति ह्यस्मिन्नाश्र
मेतानवर्जते तदा प्रभृति रक्षांसि विप्रकुर्वन्ति तापसान् १३ दर्शयन्ति हि वीभत्सेः
कुरैर्भीषणकैरपि नाना रूपैर्विरूपैश्च रूपैरसुखदर्शनैः १४ अप्रशस्ते रक्षुचिभिः
संप्रयुज्य च तापसान् प्रतिघ्नन्त्यपराक्षिप्रमनार्याः पुरतः स्थितान् १५ तेषु तेषां
श्रमस्थानेषु बुद्धमवलीय च स्मन्ते तापसां स्मन्नाशयन्तो त्यजेत सः १६ अवशि
पन्ति स्त्रुग्भांडानग्नीन्सिंचन्ति वारिणा कलशांश्च प्रमदन्ति हवने समुपस्थिते १७
तैर्दुरात्मभिराविष्टानाश्रमान् प्रजिघांसवः गमनायात्यदेशस्य चोदयन्त्यृष-

अ० २

धमां १८ नतुरारामशाशरीमुपहिंसांतपस्विषु दर्शयंतिहदुष्टास्तेत्यक्षामरुम
माश्रमं १९ बहुमूलफलंचित्रमविदूराहितोवनं अश्वस्याश्रममेवाहंश्रायिष्ये
सगणः पुनः २० खरस्त्वय्यपिचायुक्तं पुरातानप्रवर्तते सहास्माभिरिनोगच्छ
पदिबुद्धिः प्रवर्तते २१ सकलत्रस्यसंदेहोनित्ययुक्तस्यराघव समर्थस्यापिहि
सतोवासोदुःखमिहाद्यते २२ इत्युक्तवन्तरामस्तंगजपुत्रस्तपस्विनं नशशाको
रैर्वाक्यैरवबुधुंसमुत्सुकं २३ अभिनंद्यसमापु समाधायचराचवं सजगा च्छ
श्रमंत्यत्काकुलैः कुलपतिः सह २४ रामः संसाध्यऋषिगणमनुगमनाद्देशा

स्मात्कुलपतिमभिवाद्य ऋषिं सम्यक्प्रीतेस्तेरनुमत उपदिष्टार्थः पुण्यं वा
ायस्वनिर्लयमुपसंवेदे २५ आश्रममृषिविरहितं प्रभुः क्षणमपि न जहो स
राघवः राघवं हसन्तं नमनुगतास्तापसाश्चार्धचरितेष्टनगुणाः २६ इत्यार्षे श्री
मद्रामायणे वा० अ० षोडशोत्तरकाण्डे नमः सर्गः १६ राघवस्त्वप्यातेषु स
र्वेषु विचिंतयन् न नत्रारोचयद्वासंकारेणैर्बहुभिस्तदा १ इह मे भरतो दृष्टो मात
रश्वसनागराः सा च मे स्मृतिरत्वेति तान् नित्यमनुशोचतः २ स्क्ंधाचारनिवेशेन
तेन तस्य महात्मनः ह्यहं ककरीषैश्च उपमर्दः कृतो भृशं ३ तस्मादत्यत्र गच्छामि

अ.

कतिवत्सलं ? उवाच भरतश्चित्रधारिर्कोधारिकंवचः कोहिर्यादाहशोको
केयाहशस्त्वमरिंदम २ नत्वां प्रव्यथयेदुःखं प्रीतिर्वा न प्रहर्षयेत् संमनश्चा
पि वृक्षानां तांश्च रच्छासि संशयान् ३ यथा मृतस्तथा जीवन्मथा सति तथा सति
यस्यैव बुद्धिर्लाभस्यात्यरितप्येन केन सः ४ परावरज्ञो यश्च स्याद्यथा त्वं म
नुजाधिप स एव व्यसने प्राप्य न विषीदितुमर्हति ५ अमरोपमसत्त्वस्त्वमहात्मा
सत्यसंगरः सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांश्चासिराघव ६ नत्वामेवं गुणैर्युक्तं प्रभ
वाभवकोविदं अविषह्य न मंदुःखमासादयितुमर्हति ७ प्रोषिते मायि यत्पापं मात्रा

मत्कारणात्कृतं शुद्रपातदनिष्टमेप्रसादतुभयान्मम ८ धर्मबंधेनबद्धा ३४.२
स्मितेनेमानेहमातरं हन्मितीभिणदं देनदंडाहं पापकारिणी ९ कथंदशरथा
ज्जातः शुभाभिजनकर्मणः जानन्धर्ममधर्मचकुर्याकर्मजुगुप्सितं १० गुरुक्रि
यावानृधश्च राजा प्रेतः पितृनिच नातं न परिगर्हं देवतं चेति संसदि ११ कोहिधर्मा
र्थयोर्हानिमीदृशं कर्म किल्बिषं स्त्रियाप्रियचिकीर्षुः सन्कुर्याधर्मज्ञधर्मवित् १२
अंतकालेहिन्स्तानिमुह्यंतीति पुराश्रुतिः रासैवं कुर्वता लोके प्रत्यक्षांश्रुतिः कृता
१३ साध्यर्थमभिसंधाय क्रोधान्मोहाच्च माहसान् नातस्य यदति क्रानं प्रत्याहरतु

रा

अहस्त्राणिययाततमहत्तपः अनसूपावनेत्तातप्रत्यहश्च
देवकार्यनिमित्तंचयथासंचरमाणया दशरत्नंरुत्तारात्रिःसे
तामिमं सर्वभूतानां नमस्कार्यान्तपस्विनीं अभिगच्छतु वेदे
सहा १३ एवं ब्रुवाणं तमृषिं तथेत्युक्त्वा सराघवः सीतामा लोच्य
हं वचनमब्रवीत् १३ एवं ब्रुवाणं तमृषिं तथेत्युक्त्वा सराघवः सीतामा
मिदं वचनमब्रवीत् १४ राजपुत्रि श्रुतं त्वेतन्मुनेरस्य समीरितं श्रे
यः शीघ्रमभिगच्छ तपस्विनीं १५ अनसूयेति या लोके कर्मभिः ख्याति

अ. ३

॥ नांशीग्रमभिगच्छत्वमभिगम्यांतपस्विनां १६ सीतात्वेनहृचःश्रुत्वा
युगास्विनी तामत्रिपत्नीधर्मज्ञामभिचक्राममैथिली १७ शिथिलं वलि
रापांडुरमूर्धजां सततं वेपमानां गीप्रवातेकदलीमिव १८ तांतुसीनामहा
त्यांपतिव्रतां अ भवाद्यदयग्रास्वंनामसमुदाहरन् १९ अभिवा
पसीतांदमान्तितां बध्नां जलिपुटादृष्टापर्यट्टदनामयं २० नतः
हानागांदृष्टानां धर्मचारिणीं सांत्वयंत्यब्रवीद्ब्रह्मादिष्ट्या धर्ममवेशसे २१
त्यक्ता ज्ञानि प्रनंसीतेमानमृद्धिंचमानिनि अवरुध्नेनेरामंदिष्ट्यात्वमनुगच्छसि

२२ नगरस्थो वनस्थो वा शुभो वा यदि वा शुभः यासां स्त्रीणां प्रियो भर्तृतासां
देवताः २३ दुःशीलः कामवृत्तो बाधनेर्वापरिवर्जितः स्त्रियां मार्गस्व
देवतं पतिः नानो विशिष्टं पश्यामि बाधवं विमृशं त्यहं सर्वत्र योग्यं
कृतमिवाव्ययं २४ न त्वेवमवगच्छंति गुणदोषमसत्स्त्रियः कामव
र्गभर्तृनाथाश्चरंतियाः २५ प्राप्तुं त्ययशश्चैव धर्मभ्रंशं च मेथिलि
यमापन्नाः स्त्रियो याः खलु न हि धाः २६ त्वहि धास्तु गुणेषु कदादपि
परावराः स्त्रियः स्वर्गे च रिष्यंति यथा पुण्यकृतस्तथा २७ न देवमेतत्त्व

३१

नेदानीं श्रूयतेषु यमिस्थानां गमे विरासिते चंदनागरुगंधाश्च महाहर्षश्च न वस्त्र
जः २२ गते रामे हितरुणाः संतप्तानोऽपि भुञ्जते बहिर्यात्रां न गच्छंति चित्रमाल्यध
रानराः २३ नोत्सवाः संप्रवर्तन्ते रामशोकादितेपुरे साहिनूनं मम भ्रात्रापुरस्या
स्यद्युतिर्गता २४ नहिराजत्ययोध्येयं सासारे वार्जुनाक्षया कदानुरवलुमेभ्राता
महोत्सव इवागतः २५ जनयिष्यत्ययोध्यायां हर्षं ग्रीष्मदुःखं बुधः नरुणे श्चारा
षिश्च नरैरुन्नतगामिभिः २६ संपतद्भिरयोध्यायां नामिभांति महापथाः इति बुव
सारथिना दुःखितो भरतस्तदा २७ अयोध्यां संप्रविश्यैव विवेश वसन्ति पितुः

नेनहानानरेन्द्रेणसिंहहानांगुहामिव २८ तदातदंतःपुरमुल्लिखितप्रभंसुरैरिबो
हृष्टमभास्करंदिनं निरीक्ष्यसर्वत्रविभक्तमात्मवान्मुमोचवाष्पंभरतःसुदुःखि
तः २९ इत्यार्षेःश्रीमद्रामायणेवा० अ० चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ११४
ततोनिशिष्यमातृत्वाअयोध्यायांददत्तः भरतःशोकसंतप्तोऽगुरुनिदमथाब्रवी
त् १ नंदिग्रामंगमिष्यामिसर्वानामंत्रयेत्रवः तच्छुःखमिदं सर्वं सहिष्येराघवं
विना २ गतश्चाहोदिवंराजावनस्थः सगुरुर्मम रामं प्रतीक्षेरात्र्यायसहिराजाम
हायशाः ३ एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंभरतस्यमहात्मनः अब्रुवन्मंत्रिणः सर्वेवसिष्ठ

अ

लीमिवोत्सुकां ९ प्रभाकराद्यैः सुस्निग्धैः प्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः विद्युत्कां
मणिभिर्जातैर्नवां मुक्तावलीमिव १० सहस्रान्वरितां स्थानान्महां पुण्यक्ष
योद्गतां संहतद्युतिविस्तारां नारागमिवद्विभ्र्युतां ११ पुष्पनधां वसंतां तेम
न्तभ्रमरशालिनीं द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां कुंतां वनलतामिव १२ संमूढनिग
मां सर्वोसंक्षिप्तविपणापणां प्रछन्नशशिनक्षत्राद्यामिवांबुधरैर्युतां १३
भीषणानोत्तमैर्भग्नेः शरावैरभिसंवृतां हतशोण्डामिव ध्वस्तां पानभ्रमिमसं
कृतां १४ वृक्षभूमितलां निम्नां वृक्षपात्रैः समावृतां उपयुक्तोदकां भग्नां

पाणिपतितामिव १५ विपुलाविततांचैव युक्तपाशांतरस्विनां भूमौ बाणे अ.
निकृतां पतितां ज्वांमिवायुधात् १६ सहसा युध्मगोडेन ह्यारोहेण वाहिनां
नहतां प्रतिसेत्येन वडवामिव पातितां १७ भरतस्तुरथस्थः स नृश्रीमान् दश
रथात्मजः वाहयंतं रथश्चेष्टं सारथिं वाक्यमब्रवीत् १८ किन्तु खल्वद्यगंभीरो
मूर्छितो न निशाम्यते यथा पुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिस्वनः १९ वारुणीमदगं
धश्च मात्स्यगंधश्च मूर्छितः चंदनागरगंधश्च न प्रवातिसमंततः २० यानप्रव
रघोषश्च सुस्निग्धहयनिःस्वनः प्रमत्तगजनादश्च महोश्च रथनिःस्वनः २१

श्रुपुरोहितः ४ सुभृशं श्लाघनीयं समदुक्तं भरतत्वया वचनं भ्रातृवात्सल्यारु
रूपं तवैव नत् ५ नित्यं ते बंधुबुद्धयस्य तिष्ठतो भ्रातृसौहृदे मार्गमार्यं प्रपन्नस्य नानु
मन्येत कः पुमान् ६ मंत्रिणां वचनं श्रुत्वा यथाभिलषितं प्रियं अब्रवीत् सारथिं वाक्यं
रथो मे युज्यतामिति ७ प्रहृष्टवदनः सर्वापातः समभिभाष्य च आरुरोहरथं श्रामा
नशत्रुघ्नेन समन्वितः ८ आरुह्य तुरथं शिप्रं शत्रुघ्नभरताबुधौ ययतु परमप्रीतो र
मंत्रिपुरोहितैः ९ अग्रतो गुरवः सर्वे वसिष्ठ प्रमुखा द्विजाः प्रययुः प्राञ्जुखाः सर्वे नंदि
मो यतो भवेत् १० बलं च तदनाहृतं गजाश्वरथसंकुलं प्रययो भरते याते सर्वे च पु

रवास्मिनः ११ रथस्थः सतुधर्मात्माभरतोभ्रान्तवत्सलः नंदिग्रामं यथौत्तुर्णं ॥ अ
रस्थादायपादुके १२ नतस्तुभरतः क्षिप्रं नंदिग्रामं प्रविश्य सः अवतीर्य रथान्
गुरुनिदमभाषत १३ एतद्राज्यं मम भ्रात्रा दत्तं सन्यासमुत्तमं योगक्षेमवहेचमे
पादुके हेमभरविने १४ भरतः शिरसा कृत्वा संन्यासं पादुके नतः अब्रवीदुःखसं
तप्तः सर्वं प्रकृतिमंडलं १५ छत्रं धारयन् क्षिप्रमार्यपादाविमोमतो आभ्यां राज्ञे
स्थितो धर्मः पादुकाभ्यां गुरोर्मम १६ भ्रात्रा तु मयि संन्यासो निश्चितः सौहृदादयं न
मिमं पालुषिष्यामिराद्यतागमनं प्रति १७ क्षिप्रं संयोजयित्वा तुराद्यवस्य पुनः

जम्भ्यवर्षन्महाघोरस्तुमुखोगर्दभारुणः १ निपेतुस्तुरगास्तस्यरथयुक्ता
मपुष्पचित्तेदेशेराजमार्गेयदृष्टया २ श्यामंरुधिरपर्यंतं बभूवपरिवेषणं
प्रतिमं प्रतिगृह्यदिवाकरं ३ ततोर्ध्वजमुपागम्यहेमदंडं समुच्छितं समा
यस्तस्योगृध्रः सुदारुणः ४ जनस्थानसमीपेचसमाक्रम्यरगरस्वनाः
स्तेविधान्नादान्मांसादान्मृगपक्षिणः ५ व्याजद्वुरभिदीप्तायांदिशि वैभैरवस्य
शिवंयानुधानानां शिवाघोरामहास्वनाः ६ प्रभिन्नगजसंकाशास्तोयशोणित
णः आकाशंनदनाकाशंचक्रुर्भ्रमांबुवाहकाः ७ बभूवनिमिरंचोरमुक्षतं

दिशो वा प्रदिशो वापि सुव्यक्तं न च काशिरं ८ क्षतजार्द्रसवर्णाभा
कालं विना बभौ खरं चाभिमुखं नेदुस्तदा घोरामृगाः खगाः ९ क्व गो
यश्च चुक्रुशुर्भयशंसिनः नित्याशिवकरायुधेशिवाघोरनिदर्शना १०
अभिमुखं ज्वालोद्गारिभिराननेः कबंधः परिघाभासो दृश्यते भास्करांति के
स्यं स्वर्गं नुरपर्वणि महाग्रहः प्रवातिमारुतः शीघ्रं निष्प्रभो भूदिवाकरः
विना रात्रिं ताराः खद्योतसप्रभाः संलीनमीनविहगानलिन्यः शुक्ल
तस्मिन्क्षणे बभूवुश्च विना पुष्पफलेर्दुमाः उधूतश्च विना वातं रेणुर्ज

अ. १.

५७

रभ्यमहाभुजः ॥ २५ ॥ सांत्वयामासवामो रुमवभत्स्याथवानरम् ॥ मनःशिलायास्तिलकः सी
तायाः सोथवक्षसि ॥ २६ ॥ समदृश्यतसंक्रांतोरामस्यविपुलोजसः ॥ प्रजहासतदासीतागते
वानरपुंगवे ॥ २७ ॥ दृष्ट्वाभर्तुर्विसंक्रांतं मयांगं समनःशिलम् ॥ नातिदूरेत्वशोकानांप्रदी-
प्तमिवकाननम् ॥ २८ ॥ ततो रामो देव्यादिव्याप्य हृदयम् ॥ ददर्शपुष्पस्तवकैस्त
र्जद्विरिववानरैः ॥ वैदेहीत्वब्रवीद्राममशोककुसुमार्थिनी ॥ २९ ॥ वयंतदमिगच्छामोव
नमिक्ष्वाकुनंदन ॥ तस्याः प्रिये स्थितोरामो देव्यादिव्याप्यार्थरूपया ॥ ३० ॥ सहितस्तदशो-
कानां विशेषकः प्रययौवनम् ॥ तदशोकवनं रामः सभायो व्यचरत्तदा ॥ ३१ ॥ गिरिपुत्र्यापिनाकी
वसहहेनवतंवनम् ॥ तावन्योन्यमशोकस्यपुष्पैः पल्लवधारिमिः ॥ ३२ ॥ समलंबचक्रतुरुभौ
कामिनौ नीललोहितौ ॥ आवद्वनमालौतौ कृतापीऽनंतसंकौ ॥ ३३ ॥ भार्यापतीतावचलं
शोभयांचक्रतुर्भ्रंशम् ॥ एवंसविविधान्देशान्दर्शयित्वा प्रियां प्रियः ॥ ३४ ॥ आजगामाश्रमप
दंसुसंश्लिष्टमलंकृतम् ॥ प्रत्युज्जगामतंभातालक्ष्मणो गुरुवत्सलः ॥ ३५ ॥ दर्शयन्विविधं
कर्मसौमित्रिः स्वकृतंतदा ॥ शुद्धवाराहतांस्तत्रमेध्यान्कृत्स्नमृगान्दश ॥ ३६ ॥ पेशीकृता

वा. रा.

२८८ पत्रस्य
निरंक पृष्ठस्य
त्रुटिपत्रमिदम्

शुष्यमाराणामपकांश्चकांचन॥तदृष्टाकर्मसोमित्रेर्भाताप्रीतोभवत्तदा॥३७॥कियंतांवल्लयश्चेतिरामःसी
तामथान्वशात्॥अग्रंप्रदायभूतेभ्यःसीतायवरवर्णिनी॥३८॥तयोस्त्वपददद्वात्रोर्मधुमांसंचतद्रुश
म्॥तयोस्तुष्टिमथोत्पाद्यवीरयोःकृतशोचयोः॥३९॥विधिवज्जानकीपश्चाच्चक्रेसाप्राणधारण
म्॥शिष्टंमांसंनिकृष्टंयच्छोषणायोपकल्पितम्॥४०॥तद्रामवचनात्सीताकाकेभ्यःपर्यरक्षत॥
तांदर्शतदाभर्ताकाकेनापासितादृढम्॥४१॥यस्याहारान्तरचरःकामचारीविहंगमः॥
काकेनारोध्यमानावसामुमोहतदातुरा॥४२॥साचुकोपानवधांगीभर्तृप्रणयदर्पिता॥इतश्चे
तश्चतांकाकोवारयंतींपुनःपुनः॥४३॥कोपयामासवैदेहीपक्षतुंडनस्त्वेस्तुदन्॥तस्याःप्रस्फुर
मारोणंभ्रुकुटीपुटसूचितम्॥४४॥मुखमालोक्यकाकुत्स्थस्तंकाकंपत्यवेषधयत्॥सधृष्टमानी
विहंगोरामवाक्यमचित्तयन्॥४५॥सीतामभिपपातैवततश्चुकोधराधवः॥सोमिमंअशरैषी
कामैषीकास्त्रेणानीर्यवान्॥४६॥काकंतमभिसंधायससर्जपुरुषवर्षभः॥सतेनाभिदुतःकाक
स्त्रील्लोकान्पर्यगात्ततः॥४७॥देवैर्दत्तवरःपक्षोधीरेत्तरचरोलघु॥पत्रयत्रागमत्काकस्तत्रत

अ. २.

२८८
१५.

रामस्तुनलिनीरम्यांचित्रकूटंचपर्वतम् ॥ पुण्याजनकराजस्यदर्शयित्वान्यवर्तत ॥ १ ॥ उत्तरेतु
 गिरेः पादेचित्रकूटस्यराघवः ॥ ददर्शकन्दारम्यांशिलाधातुसमाचिताम् ॥ २ ॥ सुखप्रचेयैस्त
 रुभिः पुष्पभारावलम्बिभिः ॥ सम्रतांचरहस्यांचमत्तद्विजगराण्युताम् ॥ ३ ॥ दृष्ट्वाचसर्वभूता-
 नांमनोद्विहुरंवतम् ॥ उवाचसीतांकाकुत्स्थोवनदर्शनविस्मितः ॥ ४ ॥ वैदेहिरमतांचक्षुस्त-
 वास्मिन्गिरिकंदरे ॥ परिश्रमविघातार्थसाधुतावदिहास्यताम् ॥ ५ ॥ त्वदर्थमिवविन्यस्तावि
 यंश्लक्षणासमाशिला ॥ यस्याः पार्श्वेतरुः पुष्पैः प्रविष्ट इवकेसरेः ॥ ६ ॥ राघवेरोवमुक्तासासीताप्र
 कृतिदक्षिणा ॥ उवाचप्रणयास्तिग्धमिदंश्लक्षणातरंवचः ॥ ७ ॥ अवश्यकार्येवचनंतवबंधुज-
 नप्रिय ॥ बहुरोभमितश्चाद्यतवचैवंमनोरथः ॥ ८ ॥ एवमुक्तावरारोहाशिलांतामुपसर्पह ॥
 सहभर्त्रानवद्याङ्गीरन्तुकामामनस्विनी ॥ ९ ॥ तामेवंब्रुवतींसीतांरामोवचनमब्रवीत् ॥ रम्यं पश्य
 सिभूतार्थंवनंपुष्पितपादपम् ॥ १० ॥ पश्यदेविगिरौरम्येरम्यपुष्पाङ्कितानिमान् ॥ गजदन्त-
 क्षतान्वक्षान्पश्यनिर्यासवर्षिराः ॥ ११ ॥ मिलितकाविरुतैर्दीर्घैरुदन्तीवसमन्ततः ॥ पुत्रपि
 योसौशकुनिःपुत्रपुत्रेतिभाषते ॥ १२ ॥ मधुरांकरुणांवाचंपुरेवजननीमम ॥ निरुगोभङ्गराजो

वा. रा.

२८ ८ पञ्च
स्य निरंक
पृष्ठस्य त्रु
टि पञ्चमे
तत्

पंशालस्कंधसमास्थितः ॥१३॥ संगीतमिव कुर्वाणः कोकिलेनावकूजति ॥ अयं वाचालकः शंके
कोकिलानां विहंगमः ॥१४॥ सुसंबद्धमसम्बद्धं तथा ह्येष प्रभाषते ॥ एषा कुसुमितं चूतं पुष्प
भारनतालता ॥१५॥ दृश्यते मामिवात्यर्थं श्रमा देवित्वमाश्रिता ॥ एवमुक्ता प्रियस्यां कर्मयिनी
प्रियभाषिणी ॥१६॥ भूयस्तरां त्वनिं द्यामीसमारे हतभामिनी ॥ अंकेतुपरिवर्त्तती सीता सुरसुतोप
मा ॥१७॥ हर्षयामास रामस्य मनो मनसि जायितम् ॥ सनिघ्नव्यांगुलिं रामो धोते मनः शिलाञ्च
ये ॥१८॥ चकार तिलकं तस्या ललाटे रुचिरं तदा ॥ वालार्कसमवर्णं न तेन सा गिरिधातुना ॥१९॥
चकासे विनिविष्टे न स संध्येव निशासिता ॥ मुखचंद्रस्तु वै देह्यारक्तेन गिरिधातुना ॥२०॥
अंकितः संध्या पूर्णो निशाकर इवावभौ ॥ समनः शिला तिलकं वक्रं पंकजसन्निभम् ॥२१॥
रक्तोत्पलपलाशाढ्यं पुंडरीकमिव अवभौ ॥ केसरस्य च पुष्पाणि करेणामृगधरः ॥२२॥
अलकं पुरयामास ॥ मेयिल्याः प्रीतमानसः ॥ अभिरम्यत दातस्या शिलां
यारघुनन्दनः ॥२३॥ अन्वीयमानो वै देह्या देशमन्यं जगाम ह ॥ विचरंती तदा सीता दर्श
हरिपूयपम् ॥२४॥ वने बहुमृगा कीर्णो विप्रस्ताराममाश्लिष्यत ॥ रामस्तां परिरव्यांगो परि

ज. २

२८ ८
१५.

चददर्शह ॥ ४८ ॥ इषीकाभूतमाकाशं सरामं पुनरागमत् ॥ समूर्द्धन्यपतत्काकोराधवस्य महात्म
नः ॥ ४९ ॥ सीतायास्तत्र पश्यंत्यामानुषीमैरयद्विरम् ॥ प्रसादं कुरु मे राम प्रारोः सामग्र्यमस्तु-
मे ॥ ५० ॥ अस्त्रस्यास्य प्रभावे राशरणां नलभे क्वचित् ॥ तं काकमब्रवीद्रामः पादयोः शिरसागत
म् ॥ ५१ ॥ सानुकोशतया धीमानिदं वचनमर्थवत् ॥ मयारोषपरीतेन सीताप्रियहितार्थिना ॥ ५२ ॥
अस्त्रमेतत्समाधाय त्वद्वधायामिमं व्रितम् ॥ यत्तु मे चरणौ भूर्द्वागतस्त्वं जीवितेऽसया ॥ ५३ ॥
अत्रास्त्यवेक्षा त्वयि मे रक्ष्यो हि शरणागतः ॥ अमोघं कियतामस्त्रमेकमंगं धारित्य ज ॥ ५४ ॥
किमंगं शातयतु ते शरैः यीकाब्रवीहि मे ॥ एतावद्विमया शक्यं तव कर्तुं प्रियं खग ॥ ५५ ॥ एका
गहीनो ह्यस्त्रेण जीवितं मरणादूरम् ॥ एवमुक्तस्तुरामेण संप्रधार्य सवायसः ॥ ५६ ॥ अध्यगच्छ
द्वयोरक्षणेऽस्यागमेकस्य परिणतः ॥ सो ब्रवीद्राधवं काको नेत्रमेकं त्यजाम्यहम् ॥ ५७ ॥ एक-
नेत्रोऽपि जीवे हं त्वत्प्रसादान्नराधिप ॥ रामानुजात्तमस्त्रं तत्काकस्य नयने पतत् ॥ ५८ ॥
वैदेही विस्मिता तत्र काकस्य नयने हते ॥ निपत्य शिरसा काको जगामाशु यथेप्सितम् ॥
लक्ष्मणानुचरैरामश्च कारानंतरक्रियाः ॥ ५९ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे गोबाल्ये कीये

जा.रा. आदिकाव्येअयोध्याकाण्डेअयंप्रक्षिप्तःसर्गः॥श्रीरामचन्द्रायनमः॥श्रीहनुमतेनमः ३१.२

२८८ पत्रस्य
निरंकटस्थ
स्पृष्टपत्र
मेतत्

२८८
१५.